

Holland, historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgave van *Holland* komt tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

D.E.M. Carasso, M.J.M. Damen, G.M.E. Dorren, K. Goudriaan, G.J. van Ham, I. Heidebrink, M. Keblusek, E. Kreuwels, S. Langeris, J. Steenhuis, G. Valk, G. Verhoeven, I. van der Vlis, A. van der Zee.

Medewerkers

R.M. van Heeringen en E. Jacobs (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* te zenden aan de redactiesecretaris van Holland, drs. M.J.M. Damen, Hogewoerd 47, 2311 HG Leiden, telefoon 071-5122963.

De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: dr. G. Verhoeven, p/a Gemeentelijke archiefdienst Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015-2602340.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mevr. drs. G.J.A.M. Bolten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172700.

Contributie: f50,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: f7,50, dubbele nummers f15,-, vermeerderd met f3,- administratiekosten voor een enkel nummer, f5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1998 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vernieuwvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Archeologische kroniek van Holland over 1997

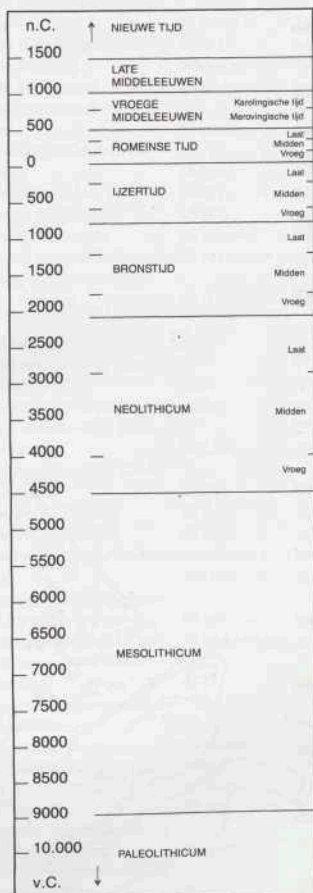
De kroniek bestaat uit twee delen: I Noord-Holland en II Zuid-Holland. Beide zijn ingedeeld in drie rubrieken: Prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen-en-later. Daarbinnen zijn de vindplaatsen alfabetisch geordend. Vindplaatsen die informatie uit meerdere perioden hebben opgeleverd worden gewoonlijk alleen onder de daarvoor het meest in aanmerking komende rubriek vermeld. Bij de berichten bevinden zich bijdragen van derden en ontdeningen aan bestaande literatuur. Ter onderscheiding is het volgende aangehouden. Bijdragen van derden zijn ondertekend; berichten met volledige literatuuropgave zijn letterlijk overgenomen. De overige berichten zijn door de auteurs van de kroniek geschreven, waarbij die met bronvermelding zijn gebaseerd op mededelingen of op literatuur die in de literatuurlijst niet opnieuw worden vermeld.

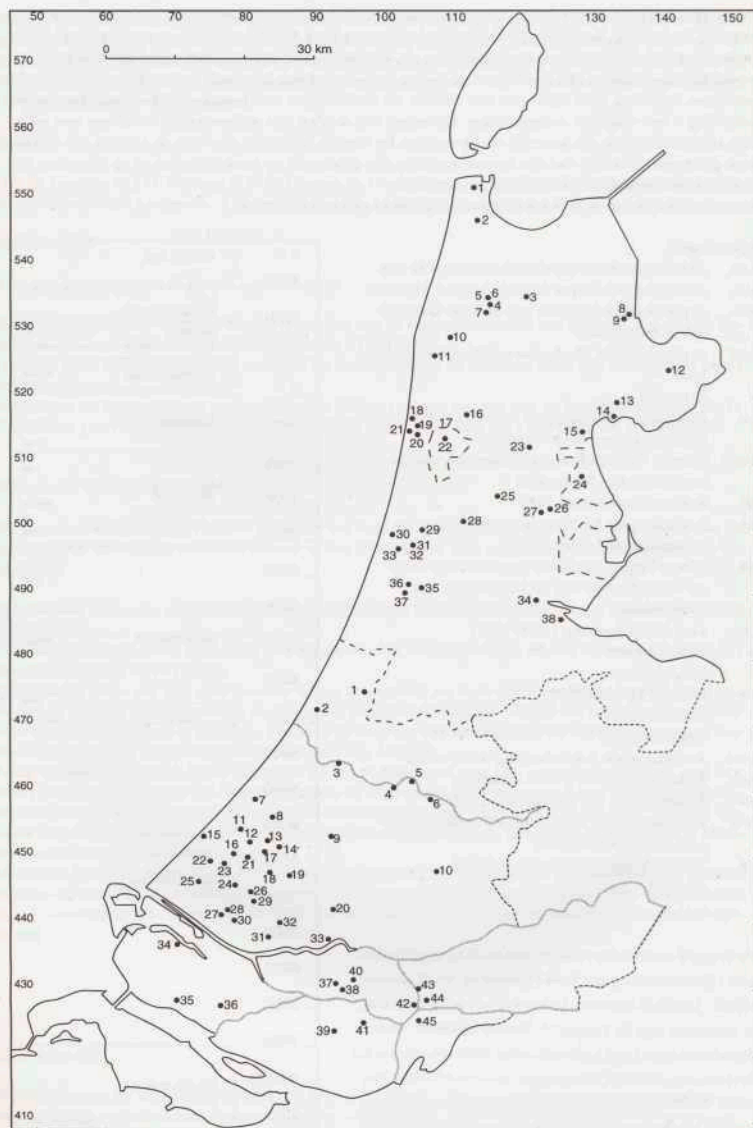
Naar allen die aan deze kroniek hebben meegewerkt gaat onze dank uit.

Afkortingen

AAO	Afdeling Archeologie Onder water van de ROB
ADN	Archeologisch Depot Noord-Holland, Haarlem
AVU	Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
B	Bronstijd
BAI	Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam
BP	Before Present=voor 1950
IPL	Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit te Leiden
IPP	Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Proto-historie van de Universiteit van Amsterdam
LM	Late Middeleeuwen (1000-1500)
M	Mesolithicum
N	Neolithicum
NT	Nieuwe Tijd (na 1500)
P	Paleolithicum
R	Romeinse Tijd
RAAP	Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam
RGD	Rijks Geologische Dienst, Haarlem
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
VM	Vroege Middeleeuwen (voor 1000)
IJ	IJzertijd

De kroniek staat onder redactie van dr. R.M. van Heeringen, rijksarcheoloog van Zuid-Holland en drs. E. Jacobs, MPhil., Jacobs & Burnier, Archeologisch projectbureau, in opdracht van de Provincie Noord-Holland. Adres: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Kerkstraat 1, 3811 CV Amersfoort, tel. 033-4227777; Provincie Noord-Holland, afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur, cluster Monumenten en Archeologie, Houtplein 33, 2012 DE Haarlem, tel. 023-5143143.

Noord-Holland

	pag.		pag.
Alkmaar: Kennemerstraatweg 16 (LM,NT)	332	Schagen: Tolkerdijk	7 (LM) 347
Alkmaar: Laai 125	16 (LM,NT) 333	Schagen: Trapweggetje-Keins	5 (R) 324
Alkmaar: Langestraat 73-77	16 (LM,NT) 334	Schagen: Valkkogerdijk	7 (LM,NT) 347
Amsterdam: Jodenbreestraat 4-6	34 (LM,NT) 334	Schagen: Witte Paal III	4 (R) 324
Amsterdam: Kattenburgerstraat 7	34 (LM,NT) 335	Schagen: Witte Paal Zuid-Oost	4 (R) 324
Amsterdam: Oudekerksplein 6-14	34 (LM,NT) 336	Schermer	23 (NT) 347
Bergen-Limmen	17 (B,I,J,R,LM) 316	Schoorl	11 (R) 324
Beverwijk	30 (NT) 339	Spaarnwoude: Kerkweg	35 (NT) 348
Den Helder	2 (R) 322	Velsen: 'De Ticht'	33 (NT) 348
Den Helder: Julianadorp	2 (M) 317	Velsen: Duin en Kruidbergweg	33 (LM,NT) 348
Den Helder: Het Torp	1 (VM,LM) 339	Velsen: Huis 'Waterland'	33 (NT) 348
Diemen: Oud Diemen	38 (LM) 340	Velsen: Velsen 2	31 (B,I,J,R,VM,LM) 324
Drechterland: Hoogkarspel	12 (B?) 317	Velsen: Velsbroek	32 (I,J,R,LM) 321
Egmond: Abdijlaan 15-17	18 (LM,NT) 341	Velsen: 'Waterland en Meer-vliet'	33 (NT) 348
Egmond: Egmond-Binnen	21 (R) 322	Wester-Koggenland: Grosthuizen	15 (LM) 348
Egmond: Heilooër Zeeweg/Kromme Hogedijk	19 (R,LM) 322	Wijkermeerpolder	29 (R) 328
Graft-De Rijp: Graftdijk	25 (NT) 342	Wognum: Nibbixwoud	13 (B?) 321
Haarlem: Burgwal 56	37 (NT) 342	Zaanstad: Assendelft	28 (LM,NT) 349
Haarlem: Hekslootpolder 1	36 (B,I,J,LM) 317	Zaanstad: Assendelft Noord	28 (R) 328
Haarlem: Hekslootpolder 2	36 (I,J,LM) 317	Zeevang: herinrichtingsgebied Zeevang	24 (LM) 349
Haarlem: Koningstraat	37 (LM,NT) 342		
Haarlem: Korte Begijnstraat 10/Lange Begijnstraat 5	37 (I,J,LM,NT) 342	Zuid-Holland	
Haarlem: Kruisweg	37 (NT) 343	Alphen aan den Rijn: Goudse Rijpad	6 (R) 360
Harenkarspel: Warmenhuizen 10	(VM) 343	Alphen aan den Rijn: Hoorn	4 (LM) 375
Heiloo-Egmond	20 (B?) 318	Alphen aan den Rijn: Julianastraat	5 (R,LM) 359
Heiloo: Egmondervaart	22 (B?) 319	Alphen aan den Rijn: Raadhuisstraat	5 (LM) 376
Heiloo: Pastoor van Muijenweg	22 (B,I,J?,LM) 319	Barendrecht: Bijdorp	40 (LM) 376
Heiloo: plan Egelshoek	22 (LM) 343	Barendrecht: Noldijk	42 (LM) 376
Heiloo: Vlooiendijk	22 (B) 319	Barendrecht: Polder Buitenland	38 (LM) 377
Heiloo: Westerweg 360/Bol-lendorp	22 (LM) 344	Barendrecht: VINEX-locatie Midden-IJsselmonde	37 (P) 352
Hoom: Statenlogement	14 (LM,NT) 344	Bernisse: Zuidland-Harregat	36 (P,R,LM) 352; 360
Medemblik 1	8 (B?) 319	Binnenmaas: Puttershoek-Sportlaan	41 (P) 353
Medemblik 2	8 (LM,NT) 344	Binnenmaas: Westmaas-Munikenweg	39 (P) 356
Medemblik: plangebied Schepenvijk	9 (B,VM) 319	Brielle: Langestraat	34 (R,LM) 377
Niedorp: Barsingerhorn	3 (R) 323	Delft: Barbaraklooster 1	18 (R) 360
Purmerend: Nieuwstraat 1	26 (LM,NT) 344	Delft: Barbaraklooster 2	18 (LM) 378
Purmerend: Nieuwstraat 2	26 (NT) 345	Delft: Voorstraat	22 (LM) 378
Purmerend: plangebied Weidenvenne	27 (LM) 346	Dordrecht: Dordwijklaan en Dubbeldamseweg	45 (LM) 382
Schagen: polder Burghorn	7 (R,LM) 346	Dordrecht: Dubbeldam-Dubbelsteynpark	45 (LM) 382
Schagen: Hoep-Noord	6 (IJ) 320		
Schagen: Keins	5 (R) 323		
Schagen: plangebied Nes-Hoep	6 (I,J,R,LM) 323		

		pag.			pag.
Dordrecht-Statenvlein	45 (LM)	378	Papendrecht: Burg. Keyzer-		
Gouda: Jeruzalemkapel	10 (LM)	384	weg-Kennedylaan	44 (R)	367
Gouda: Molenwerf	10 (LM)	384	Papendrecht: Polder Nieuw-		
Gouda: Oosthaven-Cathari-			land	43 (LM)	393
nagasthuis	10 (LM)	385	Pijnacker: VINEX-locatie		
Gouda: Westhaven 65	10 (LM)	385	Delfgauw	19 (LM)	394
's-Gravenhage: Grote Markt-			Pijnacker: Zuideindseweg 74	19 (LM)	397
straat	11 (LM)	385	Rotterdam: Grotekerkplein	33 (LM)	398
's-Gravenhage: Ockenburgh	15 (R)	361	Rotterdam: Hillegersberg	20 (LM)	398
's-Gravenhage: St. Jacobstraat			Rijswijk: Delftweg	21 (LM)	399
15-29	11 (LM)	387	Rijswijk: Hoekpolder-		
's-Gravenhage: Verlengde			tramlijn 17	17 (R)	369
Landscheidinsweg	7 (LM)	388	Rijswijk: Hoornwijk-		
's-Gravenhage: Wateringse			Bedrijventerrein	13 (R,LM)	370; 399
Veld	16 (R)	364	Rijswijk: Orangerie Villa Elisa	12 (LM)	400
's-Gravenhage: Westeinde 15	11 (LM)	385	Rijswijk: VINEX-locatie Bui-		
Hellevoetsluis: Ravense			tenplaats Ypenburg 1	14 (P)	358
Hoek	35 (LM)	388	Rijswijk: VINEX-locatie Bui-		
Leiden: Pieterskerkchoor-			tenplaats Ypenburg 2	14 (LM)	400
steeg	3 (LM)	389	Schiedam: Kethel	32 (LM)	401
Leiden: Pottenbakkersgang	3 (LM)	389	Schipluiden: Oostbuurtseweg		
Leiden: Stevenshofjespolder	3 (IJ)	356	(vindplaats 21.23)	24 (R)	371
Leiden: Zijlpoort	3 (LM)	389	Schipluiden: Sportterrein		
Lisse: Buitenplaats Rosen-			Kerkpolder 1	26 (R)	372
daal	1 (LM)	390	Schipluiden: Sportterrein		
Maasland: Kralingerpolder	28 (LM)	390	Kerkpolder 2	26 (LM)	401
Maasland: Maaslandse bos 1	30 (P)	356	Schipluiden: 't Woud-		
Maasland: Maaslandse bos 2	30 (R)	364	Woudse bos	23 (LM)	402
Maasland: Oude Campspol-			Schipluiden: Zouteveenseweg	29 (LM)	402
der	27 (R)	366	Vlaardingen: Dijksteeg	31 (LM)	402
Monster: Poeldijk-Watering-			Vlaardingen: Hoogstad	31 (P)	373
seweg 107	22 (R)	367	Vlaardingen: Westwijk-		
Naaldwijk: Gezelstraat/Gil-			Planciersterrein	31 (LM)	402
destraat	25 (LM)	391	Voorburg: Sijtwende	8 (LM)	405
Naaldwijk: Herenstraat 21-29	25 (LM)	392	Wateringen: Kwintshcul-		
Naaldwijk: Poort van Welling	25 (LM)	393	Kerkstraat	21 (LM)	406
Naaldwijk: Wilhelminaplein	25 (LM)	393	Zoetermeer: Reguliersdam	9 (LM)	406
Noordwijk: Bronsgeest	2 (P)	356			

I Noord-Holland

Provinciaal depot voor bodemvondsten Dat het provinciaal depot aan het Magdalenahof in Haarlem naar ruimte snakte was bekend. Het provinciaal bestuur had dan ook al in 1995 besloten om het depot onder te brengen in de voormalige rijstpellerij Mercurius in Wormer. Mercurius is een provinciaal monument en bij de restauratie ervan is speciaal rekening gehouden met de wens om, behalve voor het depot, ook ruimtes te creëren ten behoeve van het uitwerken, restaureren en onderzoeken van archeologische vondsten. Tevens kunnen in Mercurius exposities worden gehouden en is er een auditorium voor het geven van lezingen.

In augustus 1997 werd begonnen met de organisatie van de verhuizing van het depot van het Magdalenahof in Haarlem naar het nieuwe onderkomen. De verhuizing zelf was gepland in oktober 1997 en op 16 december daaropvolgend vond de officiële opening plaats van Mercurius. In het weekend van 28 februari en 1 maart 1998 kon het massaal toegestroomde publiek een kijkje nemen in ons nieuwe onderkomen.

Per 1 juli 1997 is het beheer van het provinciaal depot voor bodemvondsten in Noord-Holland overgegaan van mevrouw Annebet van Duinen naar ondergetekende.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Noord-Holland: ontgroningen In 1997 heeft RAAP voor de provincie Noord-Holland negen terreinen onderzocht (Asmussen e.a. 1998). Het gaat om kleine terreinen waarvoor de provincie een uitspraak moet kunnen doen over de archeologische waarde. Dit is nodig om advies te kunnen geven in het kader van de Ontgroningenwet en de Ontgroningenverordening Noord-Holland bij iedere vergunningsaanvraag voor werkzaamheden waarbij grond wordt afgevoerd en voor omzettingen dieper dan 150 cm beneden maaiveld. Onderbouwing van dit advies is mogelijk aan de hand van het inventariserend archeologisch veldonderzoek dat RAAP heeft uitgevoerd.

De onderzochte terreinen liggen in de gemeenten Anna Paulowna, Schermer, Heiloo, Egmond, Uitgeest, Zijpe, Egmond (twee terreinen), Bergen en Bloemendaal. Het inventariserend archeologisch veldonderzoek bestond voor de gemeente Anna Paulowna uit een proef-sleuvenonderzoek. De overige terreinen zijn onderzocht door middel van een karterend booronderzoek.

Op grond van de resultaten van het veldonderzoek kon worden vastgesteld, dat drie terreinen een hoge archeologische waarde bevatten. Voor deze drie werd aanbevolen, dat indien er bodemingrepen gaan plaatsvinden, nader archeologisch onderzoek uitgevoerd dient te worden door middel van proefsleuven. Indien de ontgroning niet uitgevoerd wordt, kunnen ze opgenomen worden in het bestemmingsplan als terrein van hoge archeologische waarde. Voor de overige zes terreinen geldt dat er geen aanwijzingen zijn gevonden voor de aanwezigheid van waardevolle archeologische vindplaatsen en nader archeologisch onderzoek niet noodzakelijk is.

Naast bovengenoemde onderzoeken heeft RAAP tevens een verkennend booronderzoek in de gemeente Wognum (plangebied Ganzenweyd) en een archeologisch booronderzoek langs de Seinpostweg in IJmuiden uitgevoerd (De Rooij 1997; Odé 1997). Geen van beide onderzoeken leverde aanwijzingen op voor archeologische vindplaatsen en/of afzettingen.

Archeologisch adviesbureau RAAP

C.M. Soonijs

Prehistorie

Bergen-Limmen In de zomer van 1997 heeft de Provincie Noord-Holland, in opdracht van het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland (NV PWN), de werkzaamheden van de aanleg van een circa 17 km lange waterleiding tussen Bergen en Limmen archeologisch begeleid. Het tracé verliep vanaf de Banscheidingsloot ten noordoosten van Bergen naar het zuiden en ten westen van Alkmaar en Heiloo tot aan Limmen en de Zanddijk. Ten zuidwesten van het IJstadion in Alkmaar was een vertakking tot aan het sportpark.

Geologisch gezien ligt het waterleidingstracé op klei- en zandgronden (oude strandvlakten en strandwallen), waarbij de kleigrond in het noorden en de zandgrond in het zuiden overheerst. Klei en zand worden veelal gescheiden door een venige laag. Voorafgaand aan de werkzaamheden is het overgrote deel van het traject door RAAP geïnventariseerd op eventuele waardevolle archeologische locaties (Soonius 1995). Mede op basis van dit rapport is een aantal locaties aangewezen als mogelijk waardevol.

Tijdens de aanlegwerkzaamheden zelf zijn op diverse plaatsen (kortstondige) waarnemingen verricht. Veelal betroffen deze Laat-Middeleeuwse sporen van beakkering, oude verkavelingsgreppels en een enkele afvalkuil, onder andere in het traject tussen de Meerweg en Hoeverweg, ten oosten van de Hoevervaart en noord- en zuidkant van de Bergervaartdijk. Tevens zijn twee 13e-eeuwse dijken doorsneden, namelijk de Klaassen- en Evendijk en de Groenedijk. Alleen van laatstgenoemde dijk kon de opbouw vluchtig in kaart gebracht worden.

Ten zuiden van de Heilooër Zeeweg en de Bergervaart zijn Romeinse aardewerkfragmenten en een zilveren denarius van keizer Antoninus Pius uit de eerste helft van de 3e eeuw aangetroffen. Zuidelijk van de Vennwatersweg zijn twee west-oost georiënteerde greppels met enkele aardewerkfragmenten uit de laatste fase van de Late Bronstijd aangetroffen.

Op drie locaties zijn opgravingen verricht: het voormalig kloosterterrein 'De Blinken' op de grens van Alkmaar en Heiloo, 'Engeland', een reliëfrijk stuk 'oud land' en een voormalig eiland binnen het Berger- en Egmondermeer. Op laatstgenoemde locatie zijn twee korte opgravingen uitgevoerd.

Tijdens het onderzoek op de locatie 'De Blinken' zijn geen overblijfselen van het 15e-eeuwse Regulierenklooster aangetroffen. Het klooster werd reeds eind 16e eeuw afgebroken en uit de archieven is bekend dat het terrein in de jaren '20 van deze eeuw gedeeltelijk afgegraven is, waarbij de afgegraven grond elders in Alkmaar gebruikt is om een nieuwbouwtterrein op te hogen (Neeffes 1985). Wel zijn drie noordwest-zuidoost georiënteerde greppels aangetroffen. Deze waren dwars door een onderliggende veenlaag in het oude duinzand ingegraven. Uit de vulling zijn enkele kogelpot- en Pingsdorf-aardewerkfragmenten geborgen. Op basis hiervan kunnen de greppels dan ook waarschijnlijk in de 12e eeuw gedateerd worden. De oudst aangetroffen sporen betroffen een aantal ondiepe paalgaten die waarschijnlijk in de Romeinse Tijd gedateerd kunnen worden. Als gevolg van erosie was de bijbehorende cultuurlaag in de loop der tijd volledig verdwenen, slechts de dieper gelegen sporen, zoals de aangetroffen paalsporen, zijn bewaard gebleven. Van na het klooster dateert een ongeveer vijf meter brede sloot die voornamelijk met 17e-eeuws stadsafval gedempt was.

In het noorden van de locatie 'Engeland' is een deel van een uit de Romeinse Tijd daterende akker onderzocht. Deze was deels gelegen op een dichtgeslibde geul, waarschijnlijk een restgeul van het Oer-IJ-estuarium. De akker bestond uit een fijne mix van grijs humeus zand en organische brokken waarin aardewerkscherven, bot en houtskoolpartikels aangetroffen werden. De akker kon over een lengte van ongeveer 25 m gevolgd worden.

In het zuiden van het hierboven genoemde perceel zijn sporen aangetroffen van een IJzertijd-nederzetting. Hiervan zijn alleen de dieper gelegen sporen aangetroffen, zoals afvalkuilen, erfgreppels en een klein aantal paalsporen. De cultuurlaag zelf was verdwenen als gevolg van erosie van het oude strandzand. Uit de afvalkuilen kon een relatief grote hoeveelheid aardewerk en bot geborgen worden. Een deel van het aardewerk is versierd met nagelindrukken en gemagerd met schelpgruis. Voorlopig wordt het aardewerk in de eerste helft van de Midden-IJzertijd (rond 500 v. Chr.) gedateerd.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Den Helder: Julianadorp Een particulier meldde de vondst van een bewerkt vuurstenen werktuig, afkomstig uit de storthopen van een recentelijk aangelegde waterpartij. Mogelijk betreft het een object uit de overgang van het Mesolithicum naar het Neolithicum. Al eerder zijn uit deze omgeving Mesolithische vondsten gemeld. De Pleistocene ondergrond bevindt zich op de locatie op slechts enkele meters onder het huidige maaiveld.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Drechterland: Hoogkarspel W.T. Bonnema meldde de vondst van een sikkel door J. Oostermeijer in de jaren '70. De sikkel is afkomstig van een terrein in de buurtschap De Hout, waarschijnlijk op de locatie van een oude kreekkrug. De sikkel van plekkerig goudgele vuursteen, waarvan de punt vermoedelijk reeds tijdens het gebruik is afgebroken, is in zijn huidige staat 17 cm lang en maximaal 4 cm breed. Op het achterste gedeelte is aan een der zijden nog een klein gedeelte van de cortex aanwezig.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Haarlem: Hekslootpolder 1 (afb. 1) Bij herinrichtingswerkzaamheden van de Hekslootpolder door het recreatieschap Spaarnwoude is langs de Vondelweg een diepe berm-sloot gegraven. In overleg met het recreatieschap werden twee locaties geselecteerd, die vooraf in hun geheel zouden worden opgegraven. De plaats van de locaties was gebaseerd op waarnemingen gedaan door J. de Jong in 1980.

De opgravingslocaties bevonden zich oostelijk van de strandwal waar Haarlem op gebouwd is in een gebied waar zand over het veen gestoven is. In totaal zijn vijf werkputten aangelegd. Er zijn twee Prehistorische niveaus aangetroffen.

Onder het veen bevond zich een cultuurlaag. De cultuurlaag betrof een akkerpakket uit de Midden- tot Late Bronstijd. Naast eergetouwkrassen zijn slootjes, kuilen en paalgaten aangetroffen. Opmerkelijk was de vondst van een vuurstenen pijlpuntje en een deel van een cirkelvormige structuur met een doorsnede van tussen de 65 en 73 meter.

Na overstuiving van het veen door een ongeveer één meter dik zandpakket, werd op dit pakket een volgende cultuurlaag gevonden. Ook hier betrof de cultuurlaag een akker daterend uit de Late IJzertijd. Eergetouwkrassen waren slechts beperkt aanwezig. Daarnaast werden zeer veel smalle greppeltjes en enkele kuilen en paalgaten aangetroffen. In één greppeltje werd een vrijwel complete aardewerken pot gevonden. Daarnaast leverden enkele kuilen vrij veel aardewerk op. Een groot aantal Middeleeuwse ontginningsloten leverde nauwelijks vondsten op.

Bureau Archeologie, gemeente Haarlem

P.A. Groeneveld

Haarlem: Hekslootpolder 2 In het kader van de aanleg van een waterleiding door het Provinciaal Waterleidingsbedrijf Noord-Holland werden, op basis van waarnemingen door J. de

Afb. 1. Haarlem: Hekslootpolder. Eerste vlak in één van de werkputten. Zichtbaar zijn slootpatronen uit de Late IJzertijd en Late Middeleeuwen. Foto P. Groeneveld, gemeente Haarlem, Bureau Archeologie.

Jong, twee locaties in het traject geselecteerd die in zijn geheel zouden worden opgegraven. Eén locatie werd in 1997 opgegraven. Deze lag direct noordelijk van de eerder in 1997 gegraven bermsloot.

De overeenkomsten met de vroeger in dit jaar gedane opgraving in de bermsloot waren groot. Doordat het veen zich hier dieper in de ondergrond bevindt dan de aanlegdiepte van de waterleiding, beperkte het onderzoek zich tot de cultuurlaag op het stuifzandpakket. Er werden greppeltjes, kuilen en paalgaten uit de Late IJzertijd aangetroffen. Er werd relatief meer aardewerk gevonden. Enkele Middeleeuwse ontginningssloten leverden nagenoeg geen materiaal op.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Haarlem: Korte Begijnestraat 10/Lange Begijnestraat 5 zie Middeleeuwen en later.

Heiloo-Egmond Op de grens van Heiloo met Egmond-Binnen werd in mei 1997 grond gekeerd. Voordat de grond gekeerd werd verwijderde men eerst per sleuf de bovenste 160 cm (maaiveld circa 0 m NAP). In de profielen was duidelijk waarneembaar dat het gebied ooit door prieden doorsneden werd en dat er zandverstuivingen hadden plaatsgevonden. Op een enkele plek werd bodemvorming gesignaleerd. Bewoningssporen zijn echter niet waargenomen. Op 160 cm beneden maaiveld bevonden zich schelpbanken van zeeschelpen waarin enkele vondsten zijn gedaan, onder andere enkele botfragmenten met gebruikssporen. Hoewel de vondsten afkomstig zijn uit het bovenste niveau van een natuurlijke afzetting ten tijde van de afsluiting van het Zeegat van Bergen wordt een verband met menselijke bewoning in de omgeving niet uitgesloten.

Een kleiige afzetting boven de vondstlagen toont aan, dat in een daaropvolgende periode, wellicht de Middeleeuwen, sprake was van een vernatting van de strandvlakte.

Archeologische Werkgroep Heiloo

T. de Ridder en A. Haverman

Heiloo: Egmondervaart Naar aanleiding van een voorgenomen egalisering heeft op een perceel ten oosten van de Egmondervaart gedurende twee dagen een inventariserend booronderzoek plaatsgevonden. De geologie van het perceel bestaat uit Oude Duin- en strandzanden die plaatselijk overdekt zijn met afzettingen van Duinkerke III. Alleen aan de zuidoostzijde van het terrein zijn aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van een cultuurlaag in de vorm van een circa 45 cm dik humeus zandpakket met houtskoolpartikels. Enkele opgeboorde fragmenten Prehistorisch aardewerk geven geen indicatie voor de datering. Op basis van de stratigrafie is een datering vanaf de Late Bronstijd in principe mogelijk.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Heiloo: Pastoor van Muijenweg Op korte afstand van de vijver waar in december 1996 sporen uit de Bronstijd en de Romeinse Tijd zijn aangetroffen werd een tweede vijver aangelegd. Hierin werd een Prehistorische scherf gevonden. In het zuidelijk profiel was een doorsnede van een kleine greppel waarneembaar die, gezien de diepte (bovenzijde circa 80 cm onder maaiveld) uit de Bronstijd of IJzertijd dateert. In het noordelijk profiel werd een slootvulling aangetroffen die geen vondstmateriaal opleverde. De stratigrafische ligging doet een Middel-eeuwse of jongere ouderdom vermoeden. Langs het zuidelijk profiel, evenwijdig aan de Pastoor van Muijenweg, werd de vulling van een sloot aangesneden die op een kaart van 1540 staat afgebeeld.

Archeologische Werkgroep Heiloo

T. de Ridder en A. Haverman

Heiloo: Vlooiendijk In de winter van 1997 is de uitgebaggerde grond, afkomstig uit de rondom het Volkstuinencomplex aanwezige sloten, afgelopen. Er zijn vondsten uit diverse perioden gedaan, waaronder enkele Prehistorische scherven, mogelijk daterend uit de overgang Late Bronstijd naar Vroege IJzertijd.

Archeologische Werkgroep Heiloo

T. de Ridder en A. Haverman

Medemblik C.J. Vriend te Recuwijk meldde het bezit van een gave vuurstenen sikkel. De lengte bedraagt ruim 18 cm en de grootste breedte is 3,75 cm. De sikkel is voor 1940 in de omgeving van Medemblik aangetroffen.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Medemblik: plangebied Schepenwijk In opdracht van de Provincie Noord-Holland heeft RAAP een archeologische inventarisatie, kartering en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd ten behoeve van het plangebied Schepenwijk in de gemeente Medemblik (De Rooij en Soenius 1997). In het te onderzoeken gebied is woningbouw gepland. Deze woningbouw wordt in twee fases gerealiseerd. Het gebied is daarom in twee delen gesplitst:

- Deelgebied 1: het zuidelijke deel van het gebied, circa 5 ha groot, wordt het eerst ontwikkeld. Het archeologisch onderzoek is hier in december 1996 uitgevoerd.
- Deelgebied 2: het noordelijke deel van het gebied, eveneens circa 5 ha groot, wordt later ontwikkeld. Het archeologisch onderzoek in dit gedeelte is in januari 1997 afgerond.

Het te onderzoeken gebied ligt ten zuiden van Medemblik, binnen de Westfriese Omring-

dijk. Eerder onderzoek door de Universiteit van Amsterdam (UvA) aan het einde van de jaren '60, aan de Schuivevoederslaan, heeft bewoningssporen uit de Midden-Bronstijd en de Karolingische periode opgeleverd. De bewoningslocatie bevond zich op het uiteinde van een kreekrug die loopt vanuit Abbekerk naar Medemblik.

Aan de hand van de oppervlaktekartering en het karterend booronderzoek werd nog geen zekerheid verkregen omtrent de aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen in het plangebied. In zes boringen werd een 'vuile laag' aangetroffen die mogelijk als cultuurlaag uit de Prehistorie geïnterpreteerd kan worden. Vindplaatsen uit de Midden-Bronstijd zijn echter door middel van booronderzoek moeilijk aan te tonen, omdat hier in het algemeen weinig vondstmateriaal in voorkomt. De kreekrug waarop de door de UvA opgegraven bewoningssporen uit de Midden-Bronstijd en Karolingische periode liggen, werd wel aangetroffen in het plangebied.

Aanbevolen is derhalve een proefsleuvenonderzoek uit te voeren in de noordwesthoek van deelgebied 1 en in het zuiden van deelgebied 2. Hier is de kreekrug (of de flanken ervan) in de ondergrond aanwezig. Doel daarvan is zekerheid te verkrijgen omtrent de aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen en vast te stellen of de egalisatie van de kreekrug schade heeft aangericht aan de archeologische sporen.

Als vervolg op de uitgevoerde archeologische inventarisatie en kartering is daarom door RAAP een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd in deelgebied 2 van het plangebied (De Rooij en Thanos 1997). Doel van dit onderzoek was het verkrijgen van zekerheid over de aanwezigheid van archeologische resten. In totaal zijn drie proefsleuven gegraven dwars op de (flanken van de) kreekrug met een breedte van ongeveer 2 meter en een totale lengte van circa 82 meter. Met name in proefsleuf 3, in het zuidwesten van deelgebied 2, waar bij het booronderzoek de best ontwikkelde 'vuile laag' was aangetroffen, zijn archeologische sporen aangetroffen die aanwijzingen vormen voor bewoning in de directe omgeving. Het betreft onder andere een kringgreppel die als graanopslagplaats geïnterpreteerd kan worden. Ook bij eerdere opgravingen op de kreekrug door de UvA in de jaren '60 zijn dergelijke cirkelvormige structuren gevonden. De bewoningssporen dateren waarschijnlijk uit de Midden-Bronstijd. Zij zijn ingegraven in de zavel van de kreekrug en afgedekt door een venige laag. Naast Prehistorische sporen zijn ook enkele Middeleeuwse greppels aangetroffen en één aardewerkscherf uit waarschijnlijk de Karolingische periode. De greppels zijn in de venige laag of in de kiekkleiafzettingen gegraven. De schade als gevolg van egalisatie van de kop bleek plaatselijk en gering. De venige laag was op de flanken van de kreekrug nog aanwezig.

Archeologisch adviesbureau RAAP

M. de Rooij

Schagen: Hoep-Noord Naar aanleiding van het bouwrijp maken van het woningbouwgebied Hoep-Noord zijn enkele geologische inspecties uitgevoerd. Eerder door de ROB uitgevoerd onderzoek had hier geen archeologische resten aangetoond. Tot grote verbazing werd echter op de top van de vulling van een Prehistorische geul een met veen gevulde kuil aangetroffen. Het hieruit afkomstige aardewerk kan in de IJzertijd gedateerd worden.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: plangebied Nes-Hoep zie Romeinse Tijd.

Schagen: Witte Paal Zuid-Oost zie Romeinse Tijd.

Velsen: Velsen 2 zie Romeinse Tijd.

Velsen: Velsbroek In opdracht van de Provincie Noord-Holland heeft in het kader van de aanleg van een nieuwe waterleiding tussen Heemskerk en Hoofddorp door het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland (NV PWN) archeologische begeleiding plaatsgevonden van het trajectdeel tussen het Noordzeekanaal en de gemeentegrens van Haarlem (Knippenberg en Jacobs 1998).

Doelstelling van de door de PWN gefinancierde begeleiding was het inventariseren van de aanwezige archeologica binnen het traject. Op basis van reeds bekende gegevens werd besloten het totale traject in twee delen op te splitsen. Het eerste deel betrof het trajectdeel tussen Noordzeekanaal en de A9 dat intensief begeleid werd. Het tweede trajectdeel liep vanaf de A9 tot aan de gemeentegrens met Haarlem. Vanwege de lage archeologische verwachting werd dit deel minder intensief begeleid.

Geologisch gezien kan het begeleide traject in twee zones onderverdeeld worden. De eerste zone, gelegen aan de noordzijde van traject 1 en de zuidzijde van traject 2, wordt gekenmerkt door het voorkomen van stuifzandpakketten, afkomstig van het oostelijk gelegen Oud Duin. De tweede zone kenmerkt zich door het voorkomen van estuariene afzettingen. Stuifzanden ontbreken hier. Uitzondering vormt een in traject 1 gelegen klein duintje nabij de kruising met de A9.

Uiteindelijk zijn vijf archeologische locaties in het totale traject onderscheiden. Vier daarvan waren gelegen in het stuifzandgebied van traject 1. Naast enkele sporen daterend uit de Late Middeleeuwen betrof het met name akker- of nederzettingssporen uit de Midden- tot Late IJzertijd en de Romeinse periode. Locatie vijf was gelegen op de top van het duintje nabij de kruising met de A9 en betrof een vier tot tien cm. dikke cultuurlaag van donkergrijs humeus zand. Het hieruit verzamelde aardewerk kan op basis van technische kenmerken in de Midden-IJzertijd gedateerd worden.

De begeleiding van trajectdeel 2 leverde geen duidelijk aanwijsbare archeologische locaties op. Alleen aan de zuidzijde bevond zich de uitloop van een op de strandwal van Haarlem gelegen Prehistorische bewoningslocatie. Het onderzoek daarvan komt elders aan bod (Haarlem: Hekslootpolder 2). Tenslotte werd nabij de kruising met de A9 een op de zandige afzettingen van Calais-IV gelegen donkergrijs zandbandje van enkele centimeters dikte waargenomen. In de laag waren duidelijke houtskoolpartikels zichtbaar. Op basis hiervan zou het pakket mogelijk als een bewoningsniveau geïnterpreteerd kunnen worden. Gezien de stratigrafische positie, namelijk op Calais IV-afzettingen en onder een Duinkerke 0-kleipakket, is een datering daarvan in het Laat-Neolithicum of de Vroege Bronstijd mogelijk.

Jacobs en Burnier, archeologisch projectbureau

E. Jacobs

Wognum: Nibbixwoud Op een terrein, begrensd door Oosterwijzend, Sluissloot en Wikgouw, zijn door J. Ooijevaar te Nibbixwoud bij groundbewatering de volgende vondsten gedaan: een vuurstenen pijlpunt met schachtdoorn, een vuurstenen pijlpunt met gewelfde basis, een vuurstenen schrabber en een loden spinsteentje (doorsnede 1,7 cm; hoogte 1,1 cm). De voorwerpen zijn in de loop van de afgelopen jaren op verschillende delen van het terrein gevonden.

Het terrein, waar door dezelfde persoon in 1981 een bronzen randbijltje van het type 'Ekehaar' gevonden is, wordt doorsneden door een oude kreekbrug. Aangezien het gebied herverkaveld is lagen de vondsten niet *in situ*.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Romeinse Tijd

Bergen-Limmen zie Prehistorie.

Den Helder Een particulier meldde de vondst van acht Romeinse munten. Het betreft AE 3 van Constantius II (FEL.TEMP.REPARATIO, 6x), Constantius Gallus (1x) en een mogelijke Constantinus II (GLORIA EXERCITUS, 1x).

Een booronderzoek rondom de locatie liet een (akker)laag van volledig veraard veen zien die mogelijk uit de Romeinse Tijd dateert. Hierin zijn echter geen vondsten aangetroffen. Navraag leerde dat het terrein in het verleden gebruikt was voor het deponeren van overtollige grond uit andere werken binnen de gemeente. Gezien de verschillen in conservering van de aangemelde munten lijkt het aannemelijk dat zij van een andere locatie binnen Den Helder afkomstig zijn.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Egmond: Egmond-Binnen Op de grens van Egmond-Binnen en Heiloo zijn sloten uitgebaggerd. In de bagger, afkomstig van een sloot evenwijdig lopend aan de Vennewatersweg, lagen tal van scherven die, op basis van een fragment import aardewerk, in de Romeinse Tijd gedateerd kunnen worden.

Archeologische Werkgroep Heiloo

T. de Ridder en A. Haverman

Egmond: Heilooër Zeeweg/Kromme Hogedijk In opdracht van de Provincie Noord-Holland is in september 1997 een verkennend booronderzoek verricht op percelen aan de Heilooër Zeeweg en de Kromme Hogedijk (Pavlovic 1997a). Doel van het onderzoek was om vast te stellen in welke mate de daar aanwezige cultuurlagen aangetast zijn als gevolg van het bodemgebruik (landbouwactiviteiten).

De percelen waren al in de winter van 1993 door RAAP in het kader van een kwaliteitsbepalend onderzoek geïnventariseerd (Soonius 1995; Marinelli 1997a). Beide percelen waren toen in gebruik als grasland en hadden een onregelmatig reliëf. Vastgesteld werd dat op beide percelen sprake was van het voorkomen van een cultuurlaag die op basis van het aangeboorde aardewerk in de Late IJzertijd/Romeinse Tijd gedateerd kon worden.

Het perceel aan de Heilooër Zeeweg, inmiddels geëgaliseerd en in gebruik als akker, werd door middel van 35 boringen onderzocht. Tijdens de campagne zijn op diverse plekken concentraties van puin en aardewerkscherven aangetroffen. Het betrof hierbij zowel Romeins als Laat-Middeleeuws aardewerk in een secundaire context.

In het profiel van een recent gegraven afwateringsslootje kon aanvullende informatie verzameld worden ten aanzien van de dikte en het verloop van de aanwezige cultuurlaag. In het meest westelijke deel ervan werden op een diepte van 0,40 m onder maaiveld zuidoost-noordwest georiënteerde ploegsporen van een keerploeg waargenomen. Deze konden over een lengte van circa 2,5 m gevolgd worden. In het humeuze zand van de akker werden enkele fragmenten Romeins aardewerk aangetroffen. De akker was overstoven door een ongeveer 15 cm dikke en licht geoxideerde stuifzandlaag. Uit de boringen bleek dat de hier aanwezige cultuurlaag voor een deel aangetast is door het huidige bodemgebruik en dat slechts in het zuidoostelijke deel de cultuurlaag nog intact is. In negen boorkernen zijn aardewerkscherven aangetroffen.

Op het perceel aan de Hogedijk zijn 28 boringen verricht. Ook dit perceel was inmiddels geëgaliseerd en op het moment van onderzoek in gebruik als grasland. In iedere boring werd

op een diepte tussen 0,40 en 0,70 m onder maaiveld een vuilgrijze cultuurlaag aangetroffen. Vier daarvan bevatten kleine aardewerkfragmenten uit de Romeinse periode.

Op beide percelen is geen Middeleeuwse cultuurlaag aangetroffen. Deze is kennelijk, voor zover ooit aanwezig, volledig verdwenen door het egaliseren en ploegen.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Niedorp: Barsingerhorn Ten noorden van het kanaal Stolpen-Kolhorn werden in het kader van de aanleg en verbreding van sloten enkele waarnemingen verricht. Een al eerder gekarteerde Neolithische vindplaats bleek gelukkig onbeschadigd. In het profiel van een nieuw ge-graven sloot werd een kuil waargenomen die een fraaie collectie Romeins aardewerk bevatte, waaronder een volledig te reconstrueren nauwmondige orenpot uit het begin van de 2e eeuw.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: polder Burghorn zie Middeleeuwen en later.

Schagen: Keins Direct ten westen van de bebouwing op Keins zijn bij de aanleg van twee sloten geologische waarnemingen verricht. De ondergrond ter plaatse bestaat uit vette grijze doorwortelde klei. Hierop ligt een circa 0,60 m dik veenpakket. De onderzijde hiervan bestaat uit rietveen. Halverwege het pakket is sprake van een dunne ingeschakelde kleiband. Het veenpakket wordt weer afgedekt door een ongeveer zeven centimeter dik kleipakket waarop een dunne humeuze laag gelegen is. Mogelijk betreft dit het restant van Middeleeuwse veengroei. Op de top van het veen zelf zijn namelijk enkele fragmenten aardewerk uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Het geheel wordt afgedekt door een 0,7 m dik pakket Laat-Middeleeuwse klei.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: plangebied Nes-Hoep In opdracht van de gemeente Schagen heeft RAAP in oktober 1997 een archeologische kartering en waardering uitgevoerd in plangebied Nes-Hoep (De Rooij 1998). Aanleiding voor het onderzoek waren de nieuwbouwplannen voor deze locatie en de daarmee gepaard gaande grondwerkzaamheden. Doel van het onderzoek was zekerheid te krijgen over de aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen in het plangebied. Het plangebied is circa 18 ha groot en ligt ten oosten van Schagen en wordt begrensd door de spoorlijn Alkmaar-Den Helder, de Nesdijk, de provinciale weg N241 en de Hoep. Uit de directe omgeving van het plangebied zijn met name vindplaatsen uit de IJzertijd/Romeinse Tijd en de Middeleeuwen bekend.

Het karterend onderzoek heeft verscheidene vindplaatsen uit deze perioden aan het licht gebracht. Eén daarvan bestaat uit kleine fragmenten houtskool, verbrand leem, aardewerk en fosfaatvlekken in de boor, en dateert waarschijnlijk uit de IJzertijd/Romeinse Tijd. Er werd geen duidelijke cultuurlaag aangetroffen. De overige vindplaatsen, gelegen in een zone langs de Nesdijk, dateren alle uit de Middeleeuwen. In de gehele zone werden aardewerkscherven, puin en verbrand leem aan het oppervlak aangetroffen. De breedte van de zone met vondstmateriaal aan het oppervlak is ongeveer 25-30 m. Aan het oppervlak waren ook enkele verhogingen zichtbaar. Tijdens het boren zijn direct onder de bouwvoor (vaak compacte) ophoingslagen aangetroffen met een gemiddelde dikte van één meter. In deze lagen waren kleine fragmenten houtskool, verbrand leem, aardewerk, puin en fosfaatvlekken aanwezig.

Archeologisch adviesbureau RAAP

M. de Rooij

Schagen: Trapweggetje-Keins Op de toedelingsgrens tussen twee bedrijven werd in een pas aangelegd profiel een aantal uit de Romeinse periode daterende veenkuilen waargenomen. De kuilen zelf waren afgedekt door een laag grijze klei met veel rozerode as en scherven. Verder onderzoek werd door de grondeigenaar niet toegestaan.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: Witte Paal III In de eerste helft van 1997 is verder gewerkt aan de opgraving Witte Paal III. Een perceelsloot tussen twee erven leverde een kleine collectie felgekleurde, geribde glaspastakralen op. Daarnaast zijn diverse andere ingravingen onderzocht. Deze leverden, onder andere, een zeldzame denarius van Clodius Albinus en een complete orenpot op. De pot bevatte een wulk. Dit mag opmerkelijk genoemd worden aangezien naast een enkel flintertje mossel niet eerder resten van schelpdieren op de locatie zijn aangetroffen.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: Witte Paal Zuid-Oost Naar aanleiding van de aanleg van een vijverpartij zijn tijdens de voorbereidende werkzaamheden diverse waarnemingen verricht. Naast een kleine concentratie aardewerk uit de Late IJzertijd zijn aardewerkfragmenten aangetroffen waarvan de datering mogelijk doorloopt tot in de 1e eeuw van onze jaartelling. Waargenomen grondsporen betroffen voornamelijk zuidoost-noordwest of haaks daarop georiënteerde greppels. Tijdens de aanleg van de vijverpartij zelf is, ondanks toegezegde aanpassing van het oorspronkelijk ontwerp, een in 1996 gekarteerde vondstconcentratie aangesneden (zie Meffert, *Holland* (1997) 352).

Tot het verzamelde materiaal behoren, opvallend genoeg, twee Romeinse importfragmenten uit de 1e eeuw na Chr. Op basis van het tot dan toe verzamelde materiaal werd aangenomen dat de vondstconcentratie in de Late IJzertijd gedateerd moest worden.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schoorl De heer Teleng uit Sloodorp (Wieringermeer) meldde het bezit van een zilveren Romeinse denarius. De munt is reeds in 1996 gevonden.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Velsen: Velsen 2 (afb. 2-3) In de maand september 1997 is door het IPP in overleg met en op kosten van het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland (NV PWN) met groot succes een opgraving uitgevoerd in het tracé van een nieuw aan te leggen waterleiding (PWN-sleuf). Deze nieuwe leiding ligt pal ten oosten van de in 1996 aangelegde Waterleiding Rijn-Kennemerland (WRK-leiding) in de leidingenstraat ten oosten van de zuidelijke toerit van de Velsertunnel (Bosman en Bosman 1997).

Het belangrijkste resultaat van de opgraving was dat de in 1982 (Union-Oil sleuf) en in 1996 (WRK-leiding) aangetroffen sporen opnieuw zijn aangesneden en nu goed zijn te begrijpen. Het betreffen enkele greppelachtige sporen en lokaal duikende lagen in de ondergrond. Deze sporen zijn opgevat als de resten van de, in doorsnede V-vormige, grachten en de indruk van de hout/aarde-wal die om het Romeinse fort van Velsen 2 lagen. De vondst van deze sporen logenstrafte de uitspraak van Modderman (1957): 'It could be supposed on account of the dating, that the site was possibly a base for the expedition of Corbulo against the Chacian pirates in 47 A.D. (...) Unfortunately there will never be any scientific certainty as to the correctness of this reconstruction' (Modderman 1957). Alhoewel het oppervlak zwaar verspoeld is in de Middeleeuwen, blijft de mogelijkheid bestaan dat van het fort Velsen 2 een re-

Afb. 2. Velsen: Velsen II. De basis van de zuidelijke oost-west georiënteerde gracht in het vlak. Foto A.V.A.J. Bosman, IPP.

constructie van de verdedigingswerken is te maken, zoals dat voor Velsen 1 ook is gelukt (Morel 1988; Bosman 1997b).

Tijdens de opgraving zijn voor het eerst de grachten in het horizontale vlak blootgelegd, waarmee een nadere bestudering van richting, aanleg en vulling mogelijk werd. Een verrassing was dat tevens een gracht werd ontdekt die haaks op de reeds bekende (oostwest) richting van de grachten staat. Bovendien ligt deze 'afwijkende' gracht boven de walindruk, waarmee hier duidelijk is dat Velsen 2 minstens twee fasen heeft gekend.

In het noordelijk deel van de opgraving werd een kuil aangetroffen met daarin drie planken. Dergelijke kuilen zijn bij Velsen 1 ook gevonden en worden geïnterpreteerd als funderingskuilen voor torens of poorten (Bosman 1997b). Twee van de planken zijn van elsenhout,

Afb. 3. Velsen: Velsen II. Twee hangers van het schort aan het *cingulum*. Beide met een afbeelding in hoogrelief. Links met een staande adelaar, de kop naar links opgeheven, met gespreide vleugels *en face*. Rechts een leeuw *en profil* naar links. Beide hangers hebben een parelrand. Foto A.V.A.J. Bosman, IPP.

de derde is eik. Laatstgenoemde kan dendrochronologisch gedateerd worden in de winter van 42-43 na Chr. Hiermee is één van de bouwfases van Velsen 2 gedateerd.

In het meest zuidelijke deel van de opgraving was sprake van een concentratie van kuilen. De interpretatie met betrekking tot het ontstaan van de kuilen is nog niet eenduidig, aangezien zowel natuurlijke als antropogene oorzaken eraan ten grondslag kunnen liggen. In de kuilen lijkt nagenoeg onverspoeld Romeins materiaal voor te komen. Ter hoogte van de kuilen is in de verspoelde vondstenlaag, naast menselijk bot, verbrand Romeins aardewerk aangetroffen, waaronder fragmenten van een terra sigillata kom Dragendorff 27. Deze vondsten duiden wellicht op de aanwezigheid van een Romeins grafveld. Een directe relatie met de onderliggende kuilen kan echter niet gelegd worden.

De laag waarin zich de verspoelde vondsten bevonden, is over de gehele lengte van de sleuf getroffeld en soms ook gezeefd om een beeld te krijgen van de vondstverspreiding. Zo blijken alle munten ten noorden van de gracht voor te komen, terwijl, bijvoorbeeld, terra sigillata in de gehele sleuf voorkomt. De grootste concentratie van vondsten ligt voornamelijk in het noordelijk deel van de sleuf. Naar het zuiden is sprake van een toename van Middeleeuwse vondsten. In genoemde verspoelde laag zijn vondsten uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd (een punt van een vuurstenen sikkel), Midden- en Late IJzertijd (aardewerk, een bronzen mantelspeld), Romeinse Tijd en Vroege- en Late Middeleeuwen aangetroffen.

In totaal zijn 14 munten gevonden: 13 Romeinse en een stuiver uit 1971 die in de vulling van de reiningsloot werd aangetroffen. De Romeinse munten betreffen, zoals verwacht, voornamelijk koperen assen van keizer Caligula (37-41 na Chr.). Een belangrijke vondst betreft de bronzen kern van een valse Republikeinse denarius. Eigenlijk hoort deze munt van massief zilver te zijn. De munt dateert uit 46 v. Chr. maar omdat het om een vervalsing gaat kan de datering ook later zijn.

Onder de 11 aangetroffen mantelspelden zijn de voor de Vroeg-Romeinse militaire vestingen kenmerkende Aucissafibulae met drie exemplaren vertegenwoordigd. Een belangrijk

nieuw inzicht omtrent de herkomst van de bewoners van het fort levert een zogenaamde Hôckerfibula. Dit type is afkomstig uit het Alpengebied en wordt voornamelijk tot de vrouwen-dracht gerekend (Keller 1984).

Andere vondstgroepen die een indruk kunnen geven van de herkomst of sociale status van de bewoners zijn de epigrafie en de militaire artefacten. Epigrafische gegevens zijn beperkt tot twee onleesbare inscripties op aardewerk. De eerste betreft een deel van de naam van de eigenaar van een terra sigillata bord en de tweede waarschijnlijk de aanduiding van de secundaire inhoud van een amfoor. Vaak werden amforen namelijk hergebruikt zodat het kan voorkomen dat op olijfolieamforen inhoudsopgaven staan van graan.

Bij de militaire artefacten zijn zowel typische *legionarii* objecten als typische *auxilarii* (hulptroepen) objecten aanwezig. Kenmerkend voor de eerste zijn bijvoorbeeld de fragmenten van *lorica segmentata* (plaatharnas) en onderdelen van de *cingulum* (militaire riem). Opvallend zijn de exacte parallellen tussen de Velsense beslagplaten en enkele gevonden in het eerste fort te Valkenburg Z.H. (Glasbergen en Groenman-van Waateringe 1994). Valkenburg 1 is gedateerd in de periode 39-45 na Chr. (De Weerd 1977). Wellicht hebben militairen van dezelfde eenheid in beide forten dienst gedaan. Tot de overige metaalvondsten behoren een loden slingerkogel en 14 objecten die onderdeel vormden van cavalerie-uitrustingen, zoals leerbeslag en hangers van paardentuig.

De grootste vondstgroepen betreffen het bot en het aardewerk. Opvallend bij het aardewerk is dat het Romeinse materiaal veelal sterk gefragmenteerd is. In Velsen 1 is op het binnenterrein van het fort een sterkere fragmentatie van aardewerk aangetoond in vergelijking met dat uit het havenbekken. Dit gegeven versterkt de veronderstelling dat de hier besproken opgraving grotendeels op het binnenterrein van fort Velsen 2 heeft plaatsgevonden. Onder het terra sigillata bevinden zich slechts twee fragmenten met stempels: FRONTOP op een kom en IVCVNDI op een Dragendorff 29 (Polak 1995). Daarnaast komen fragmenten voor van reliëfversierde kommen (17x Dragendorff 29, 1x Dragendorff 30). Op één wandfragment van een Dragendorff 29 is sprake van een zeldzame afbeelding van een gladiator.

Van een Gallo-Belgisch bord (Hofheim 99) is een fragment *in situ* in één van de grachten aangetroffen. Tezamen met enkele fragmenten onverspoeld gladwandig aardewerk is de datering in de Romeinse Tijd gegarandeerd. Tussen het verspoelde Gallo-Belgisch aardewerk bevinden zich daarnaast drie fragmenten van een vooralsnog onbekende vorm. De scherven hiervan zijn aan de binnenkant voorzien van een 'dambord'-patroon dat voorafgaand aan het bakproces door middel van groeflijnen is ingekrast. Onder op de bodem van een andere vorm is een zeldzaam stempel van een zegelring aangebracht. Vaag is nog de afbeelding van een staand figuurtje zichtbaar. Als gevolg van beschadigingen is een nadere determinatie niet mogelijk. Een dergelijk stempel op eenzelfde baksel is ook in Velsen 1 aangetroffen (Bosman 1997b). Amforen zijn voornamelijk vertegenwoordigd door middel van fragmenten van Zuid-Spaanse olijfolieamforen. Daarnaast komen ook fragmenten voor van vissaus- en wijnamforen, waaronder Spaanse, Zuid-Gallische, Italische en Oost-Mediterrane producten. Het Romeins import-aardewerk bestaat voor het merendeel uit fragmenten van gladwandige wijnkruiken en ruwwandige kookpotten.

Tussen het Romeinse materiaal bevinden zich ook tientallen Middeleeuwse aardewerkfragmenten. Het gaat daarbij vooral om Laat-Merovingisch, Badorf-, Pingsdorf- en kogelpotaar-dewerk dat gedateerd kan worden van de late 7e tot in de 13e eeuw. De stelling dat dit soort aardewerk, ten opzichte van de hier besproken locatie, vooral meer naar het westen voorkomt is daarmee weerlegd (Bosman en Bosman 1997).

De belangrijkheid van de sporen en de grote hoeveelheden, soms uiterst zeldzaam vondst-materiaal hebben bij de ROB inmiddels aanleiding gegeven tot het starten van de procedure om het terrein van Velsen 2 aan te merken als archeologisch monument.

IPP Amsterdam

A.V.A.J. Bosman

Velsen: Velsbroek zie Prehistorie.

Wijkermeerpolder De Provincie Noord-Holland heeft archeologisch adviesbureau RAAP verzocht een archeologische inventarisatie en kartering in de Wijkermeerpolder uit te voeren (Schute 1997a). Het doel van het onderzoek was zekerheid te verkrijgen over de aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen. Het onderzoek was vanwege de beperkte financiële middelen extensief van opzet en richtte zich met name op de zogenaamde 'Buitenlanden'.

Het grootste deel van de Buitenlanden wordt gedomineerd door pakketten Hollandveen met een Duinkerke I-kei-inschakeling. Het valt niet uit te sluiten dat zich op de klei of op het Hollandveen sporen van (Prehistorische) bewoning bevinden. Tijdens het veldonderzoek werd echter geen enkel archeologisch spoor waargenomen. In het noordwestelijk deel van de Buitenlanden domineren zandige Duinkerke I-geulvullingen. Op dergelijke gronden is in de omgeving bewoning vanaf de Midden-IJzertijd bekend. Hier werd dan ook een nederzetting uit de Late IJzertijd en/of Romeinse Tijd aangetroffen. Over de exacte datering kon het opgeboorde scherfmateriaal geen uitsluitsel geven. Op grond van het ontbreken van een minerale magering is de vindplaats eerder in de Romeinse Tijd te plaatsen dan in de IJzertijd. De vindplaats manifesteert zich als een bijna zwarte cultuurlaag met een dikte van vijf tot tien cm (op enkele plaatsen 30 cm). In deze laag werd aardewerk, houtskool, verbrand leem en/of fosfaat waargenomen. De top van de vondstlaag bevindt zich tussen de -50 en -95 cm NAP en wordt afgedekt door een humeuze kleilaag van circa 70 cm dikte. De grootte van de nederzetting kon bepaald worden op circa 100 x 220 m.

Archeologisch adviesbureau RAAP

I.A. Schute

Zaanstad: Assendelft Noord (afb. 4-6) In de 2200 ha grote Assendelfter Polder zijn al decennialang meer dan zestig vindplaatsen bekend in het veengebied. Directe aanleiding voor het hier besproken onderzoek zijn de bouwplannen voor een nieuwbouwwijk in Assendelft Noord, VINEX-locatie Saendelft.

In het circa 120 ha grote gedeelte van de VINEX-locatie ten westen van de Dorpsstraat waren negen vindplaatsen door de AWN bij slootkantinspectie ontdekt en in kaart gebracht. In 1996 werden zestien proefsleuven gegraven in het gebied tussen de moderne sloten. In iedere sleuf werden Prehistorische sporen gevonden: vloerniveaus, koeienpaden, karrensporen, heuvels, greppels en resten van rijen bomen zoals boomwortels en snoeiafval. Het hout was overal perfect geconserveerd tot 15 cm onder het maaiveld. Vóór het onderzoek in dit gebied werd gevreesd dat het verlagen van de grondwaterspiegel 25 jaar geleden geleid zou hebben tot oxidatie van de Prehistorische oppervlakten en stratigrafie en dat het hout aangetast zou zijn of zelfs volkomen vergaan; dit bleek niet het geval.

Onder auspiciën van het Amsterdams Archeologisch Centrum, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, UvA is in 1997 ongeveer vier hectare in een periode van twee maanden opgegraven binnen twee percelen: AsN-56 en AsN-27. Het Prehistorische looppniveau bevond zich op -2,10 tot -1,90 m NAP. Het had op sommige plaatsen kenmerken van overgangveen en hoogveen. De laag was bedekt door een 2 tot 4 cm dikke laag rulle, zwarte turfachtige klei (res-

Afb. 4. Zaanstad: Assendelft Noord. AsN-56: een opslagplaats van plaggen (r) en turfsteeksporen (l). Foto Amsterdams Archeologisch Centrum.

ten van Middeleeuws veen) en een bouwvoor van 5 tot 35 cm dik. Terwijl de Prehistorische laag over het algemeen 25 tot 40 cm onder de bouwvoor lag, werden convexe haardplaatsen, aardewerkconcentraties en ophogingen soms slechts 5 cm onder het huidige grondniveau gevonden.

In het algemeen werd geconstateerd dat de overblijfselen van de natuurlijke Prehistorische laag op beide sites bestond uit in elkaar overvloeiend rietveen en laagveen. Ook kwamen het eenvoudig herkenbare veenmos en hei-insluitels voor op beide sites. Bij één gebouw in AsN-27 was de vloer direct op een oorspronkelijke veenmoslaag aangebracht. De opgegraven gebieden laten de effecten en het proces van turfsteken in de Prehistorie zien. Dat wil zeggen, het Prehistorische niveau en de stratigrafie op beide sites is vrijwel geheel door culturele activiteiten teweeggebracht.

Afb. 5. Zaanstad: Assendelft Noord. AsN-27: twee zijden van de veekraal. Foto Amsterdams Archeologisch Centrum.

Perceel AsN-56 bewoning laat-1e/vroeg-2e eeuw:

Het steken van turf was het duidelijkst te zien in de gebieden waar niet het gehele oorspronkelijke oppervlakte was weggehaald. Naast de duidelijke sporen van het turfsteken langs en in een kreek, werden ook resten van verschillende opslagplaatsen van plaggen gevonden. De gestoken plaggen, één of twee lagen dik, werden aangetroffen op een dunne (1-2 cm), donkere laag boven op een *in situ* bewaard gebleven veenmos-oppervlak. Het belang van deze sporen is niet alleen dat ze getuigen van het turfsteken in de Prehistorie maar ook dat ze fragmenten van het dunne originele bodemoppervlak bedekken. Het Prehistorische oppervlak is niet geoxideerd, zoals voor de opgraving werd aangenomen.

Afb. 6. Zaanstad: Assendelft Noord. AsN-27: de versierde onderkant van een houten schaal. Foto Amsterdams Archeologisch Centrum.

Twee grote concentraties scherven op het oppervlak en in sporen die met elkaar in verband worden gebracht, worden geassocieerd met één boerderijcomplex en groepen van kuilen. De kuilen bevatten onder andere houten artefacten en onbewerkt hout, potten (compleet en incompleet), spinklosjes en speelschijfjes. Het activiteitengebied rondom de uitgegraven kreek kan onder andere geassocieerd worden met waterwinning voor de nabij gelegen boerderij. Een opgehoogd pad, zuidwest-noordoost georiënteerd, lijkt ook met de boerderij in verband te kunnen worden gebracht. Aan de randen van het opgegraven areaal zijn gedeeltes van nog twee latere complexen waargenomen. De laatste Prehistorische activiteiten op deze site bestaan uit het gebruik van de opgevulde kreek als veedrift in de 3e/4e eeuw.

Perceel AsN-27 laat-1e tot 3e eeuw:

Op deze site werd in twee maanden ongeveer 1,8 ha opgegraven. Evenals op site AsN-56 werden hier plaggen gestoken in de Prehistorie. Prehistorische lagen overdekten soms activiteitengebieden en gebouwen en enkele lagen maakten duidelijk deel uit van akkers en tuinen. Turfsteken in de Prehistorie was voornamelijk zichtbaar als een verschil in niveaus en als scherpe randen in het natuurlijke veenoppervlak. De absolute chronologie is vastgesteld door dateringen in de laat-1e en vroeg-2e eeuw van palen van verscheidene gebouwen, Romeins importaadewerk (1e en 2e eeuw), een Germaanse fibula (midden-3e eeuw) en scherven van een versierde laat-inheemse pot. De gebieden die tijdens dezelfde periode in ge-

bruik waren, zijn gedateerd door de stratigrafie en door horizontale verbindingen van veedriften en paden.

Er zijn resten van twee boerderij-complexen gevonden. De meest complete werden vertegenwoordigd door een huis met intacte haard en een kleine vierkante (opslag) structuur; een veekraal met vijf zijden met sporen van haardplaatsen en metaalbewerking; een palissade rond een opgehoogde akker en een overdekt gebouw met open wanden, opgehoogde vloerniveaus en tien haarden. Ook zijn twee concentraties met houtbewerkingsafval en een afvalhoop met aardewerk en verbrand bot op het Prehistorische loopvlak aangetroffen. De verschillende activiteitenzones van het complex worden door traplagen (paden en veedriften) met elkaar verbonden.

Alle gebouwen werden afgebroken en overdekt met plaggen en vondsten bij een verandering van bestemming voor gebruik. Het gebruik van het gebied als weiland met ophogingen en een veeomheining is gedateerd in de 3e eeuw door een zilveren Germaanse fibula. Ook zijn turfsteeksporen gevonden uit de tijd na de bewoningsfase.

De grootste vondstgroep van beide sites bestaat uit houten voorwerpen. Palen, andere artefacten en onbewerkt hout zijn in verschillende contexten gevonden naast drie houten schalen, waarvan één met gesneden motief op de achterkant, aangetroffen in de palissade op site AsN-27, hetgeen zeker uniek is voor Noord-Holland. Scherven zijn voornamelijk aangetroffen in secundaire gebruikscontext: op paden, in haarden, als versteving van de oever van de kreek, in de akkerlagen en als ophogingsmateriaal over afgebroken gebouwen. Complete potten zijn alleen in kuilen aangetroffen. De complete Germaanse fibula van zilver (midden-3e eeuw) komt uit een kruispunt van twee greppels.

Het boor- en proefsleuvenonderzoek, de opgravingen, de uitwerking en de rapportage van de VINEX-locatie te Assendelft-Noord zijn gefinancierd door de Gemeenschappelijke Exploitatatie Maatschappij. De conservering van vondsten is gesubsidieerd door het Zaaans Museum.

Amsterdams Archeologisch Centrum (UvA)

L.L. Therkorn en E.A. Besselsen

Middeleeuwen en later

Alkmaar: Kennemerstraatweg De bouwactiviteiten voor een parkeergarage onder de Kennemersingel werden archeologisch begeleid in drie campagnes. Allereerst is het uitgraven van de nieuwe riolsleuf begeleid. Het doel hiervan was het documenteren van eventuele resten van het voorstadsje dat langs de uitvalsweg van de stad op deze plaats gelegen was. Tijdens de twee dagen durende opgraving werden weinig sporen aangetroffen. Een waterput (tonput), daterend uit de late 14e of vroege 15e eeuw, wijst er in ieder geval op dat er toen reeds gewoond werd. Een tweede aangetroffen waterput is rond 1500 te plaatsen. Uit de 17e of 18e eeuw werden twee riolen gevonden. Deze lopen vanaf de huidige bebouwing aan de Kennemerstraatweg en mondden destijds uit in de stadsvest. De riolen bevatten nauwelijks vondstmateriaal.

In tweede instantie volgde het onderzoek in de bouwput voor de inrit. Ook hier bleek de bovengrond dusdanig verstoord dat van het voorstadsje slechts twee waterputten werden aangetroffen, waarvan één daterend uit de late 14e eeuw en de andere uit de Nieuwe Tijd.

Als laatste konden waarnemingen worden verricht tijdens graafwerk in de voet van het bolwerk. Hierbij kon worden vastgesteld dat het bolwerk in 1573 was voorzien van een slordig gemetselde kade langs de oever van de gracht. Destijds werd het bolwerk in de haast opgewor-

Afb. 7. Alkmaar: Laet 125 'De Verfpot'. Pottenbakkersafval uit de puinvulling van een kelder: v.l.n.r. schuimspaan (l. 21 cm, witbakkend loodglazuur aardewerk), kom (h. 12 cm, Noord-Hollandse slibwaar) en tegel voor het (groen) glazuren van kleipijpen (l. 21 cm). De 'tegel' is een plak klei waarin 37 kleipijpen zijn gestoken. Nadat de pijpen van glazuur waren voorzien werd het geheel gebakken, vervolgens werden de pijpen afgebroken en de mondstukken bijgevoild. Datering 1660-1680. Foto gemeente Alkmaar.

pen vlak voor de komst van de Spaanse troepen. Het bolwerk zelf bestaat uit een grote massa puin en grond die hoofdzakelijk afkomstig is van de gesloopte bebouwing van het voorstadje en de er doorheen gegraven vestinggracht.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter en S. Ostkamp

Alkmaar: Laet 125 'De Verfpot' (afb. 7) Bij een onderzoek voorafgaand aan de nieuwbouw op deze locatie kon wederom worden vastgesteld dat (delen) van de oostelijke binnenstad ouder zijn dan tot dusver werd aangenomen (vgl. Bitter 1997). De oudste sporen dateren namelijk niet uit de periode tussen circa 1470-1520 toen dit deel van de binnenstad op het Voormeer zou zijn gewonnen. Uit de ophogingslagen komen vondsten die dateren uit het derde kwart van de 14e eeuw. De direct hierop aangetroffen bewoningsresten zijn eveneens in deze tijd te plaatsen. Het betreft de restanten van een afgebrand houten huis met binnenhaard. Een dendromonster van dit gebouw heeft een duidelijke veldatum opgeleverd: 1366/1367. Vier andere monsters wijzen op een datering na het tweede kwart van de 14e eeuw (determinatie RING Amersfoort). Het opgegraven huis brandde in de 15e eeuw af. Een scherpere datering is vooralsnog niet mogelijk.

Uit de periode van na deze brand werden enkele losse elementen, zoals haardplaatsen, van latere bebouwing aangetroffen. Tevens werd een kelder gevonden die in het derde kwart van de 17e eeuw werd volgestort met puin en een kleine hoeveelheid pottenbakkersafval. Een kleikuil achter het huis wijst eveneens op de activiteiten van een pottenbakker op dit perceel. Naast de gebruikelijke rood- en witbakkende ceramiek werden onder het misbakselafval uit de kelder een kom van Noord-Hollandse slibwaar, een ceramische schuimspaan en een tweetal tegels, gebruikt voor het glazuren van pijpen, aangetroffen. De demping van deze kelder houdt verband met de herbouw van het pand in die tijd. Van dit pand bleek bij het bouwhistorisch onderzoek, dat werd verricht tijdens de sloopwerkzaamheden van 1997, slechts een

Afb. 8. Alkmaar: Langestraat 73. Stankafsluiter van roodbakkend loodglazuur aardewerk. Inwendig geglaazuurd. Hoogte 60 cm. Datering 1850-1875. Foto gemeente Alkmaar.

deel van de zijmuur aanwezig. Het huis was nog gebouwd met een houtskelet met olijfvormig geprofileerde sleutelstukken.

Gemeente Alkmaar

S. Ostkamp

Alkmaar: Langestraat 73-77 (afb. 8) Bij de verbouwing van de panden Langestraat 73 en 77 werd achter beide gebouwen een kelder uitgegraven. Vroegere werkzaamheden ter verbetering van de funderingen van beide gebouwen hadden er reeds voor gezorgd dat de bodem ernstig verstoord was. Alleen diepere sporen, zoals water- en beerputten, waren bewaard gebleven.

Achter Langestraat 73 werden maar liefst vijf opeenvolgende beerputten aangetroffen. De oudste hiervan, daterend uit de 14e of 15e eeuw, was een ronde put met een doorsnede van zo'n vijf meter! Omdat deze put zich deels onder de huidige bebouwing bevond kon hij niet volledig onderzocht worden. Vondstmateriaal leverde de put niet op. De twee opvolgers van deze put, waarvan er een uit het laatste kwart van de 16e en een uit de eerste helft van de 17e eeuw stamde, leverden beide een kleine groep relatief rijke vondsten op. Een put met een laat-18e/vroeg-19e-eeuwse vulling bevatte enkele honderden stuks glas en ceramiek. Uit de tweede helft van de 19e eeuw stamt een beerput waar in de stortkoker een ceramische stankafsluiter werd gemetseld. Deze vondst markeert het einde van beerputten als bron van informatie. Immers, een dergelijke stankafsluiter zorgde ervoor dat ander afval dan de dagelijkse behoefte niet meer door de stortkoker paste.

Achter het pand Langestraat 77 werden geen beerputten aangetroffen. Twee waterputten waren hier de enige waarneembare sporen. Vondsten leverden deze waterputten echter niet op.

Gemeente Alkmaar

P. Bitter en S. Ostkamp

Amsterdam: Jodenbreestraat 4-6 Tijdens uitbreidingswerkzaamheden van het Museum Het Rembrandthuis aan de Jodenbreestraat 4-6 werd op de binnenplaats een afvalput aangetroffen. De afdeling Archeologie van de dienst Amsterdam Beheer kreeg op 19 maart 1997 ge-

legenheid ter plaatse een archeologisch onderzoek in te stellen.

Het vondstmateriaal uit de bovenste lagen van de uit baksteen vervaardigde afvalput bestond voornamelijk uit 18e-eeuwse voorwerpen, zoals aardewerk, faience tafelgoed en kosjer-vleesloodjes. Slechts het onderste deel van de meermalen gedeeltelijk gelegeerde put bevatte voorwerpen uit het tweede en derde kwart van de 17e eeuw. Uit deze periode werden, naast keukengerei van wit en rood aardewerk, fragmenten opgegraven van enige Duitse steengoed kannen, Nederlandse majolica bordjes, Italiaans en Nederlands faience tafelgerei, Chinees porselein, fragmenten van Portugese of Spaanse ceramiek, kleipijpjes, Nederlands en Duits glazen drinkgerei, een houten kantklosje en een houten boterspaan. In twee opgegraven aardewerk graps van rood aardewerk zaten krijt- en lijmresten, de ingrediënten voor het gronden van schilderspanelen. Bijzonder waren verder de vondsten van een tinnen lepeltje en enige stukken speelgoed, zoals een miniatuur aardewerk kannetje, een wit faience zoutvat en steengoed knikkers.

Van 1639 tot 1658 heeft Rembrandt in dit huis aan de Jodenbreestraat gewoond en gewerkt. Het is zeer aannemelijk dat de hierboven genoemde 17e-eeuwse voorwerpen uit het huishouden en het atelier van de schilder afkomstig zijn.

Gemeente Amsterdam

J.M. Baart

Amsterdam: Kattenburgerstraat 7 Nieuwbouwplannen van de Rijksgebouwendienst op het Marine-Etablissement waren aanleiding voor een opgraving op het eiland Kattenburg. De opgravingscampagne werd, met financiële ondersteuning van de RGD, uitgevoerd van 20 oktober t/m 7 november 1997.

Kattenburg werd in de jaren '40 van de 17e eeuw als een bolwerk in het IJ aangelegd ter bescherming van de schepen in de haven en later, samen met Wittenburg en Oostenburg, tijdens de vierde uitleg van de stad binnen de wallen getrokken. Al vanaf haar vroegste begin drukte de admiraliteit, later de Koninklijke Marine, haar stempel op het westelijk deel van het eiland. In 1655 verleende de vroedschap toestemming aan de admiraliteit voor de aanleg van een timmerwerf op het zuidelijk gedeelte van Kattenburg. Reeds een jaar daarvoor waren in het noordelijk deel enkele erven aan particulieren uitgegeven voor de aanleg van een werf met bijbehorend huis. In 1660 kreeg de admiraliteit de beschikking over het gehele westelijke deel van Kattenburg. De erven die reeds bewoond waren behielden in principe deze bestemming. Met het bouwen van een langgerekt gebouw langs de Kattenburgerstraat, het zogenaamde Voorwerfgebouw, schermde de admiraliteit haar Timmerwerf af.

Toen de historicus Wagenaar in de 18e eeuw de admiraliteitswerf beschreef waren de vroegste woonhuizen reeds verdwenen en gonsde het gebied van de bedrijvigheid. De scheepstimmerwerf was voor die tijd een zeer uitgebreid bedrijf met een aantal hellingen, bijzondere werkplaatsen en enkele grote magazijnen van vier verdiepingen hoog. De *Hollandia*, het vlaggenschip van Cornelis Tromp is misschien wel het bekendste schip dat hier van de helling gleed. In 1795 werd de admiraliteit opgeheven. Het complex bleef in gebruik onder de naam Rijksmarinewerf. In 1867 werd de werf ingericht voor de bouw van ijzeren schepen met o.a. een galvaniseerinrichting, gloeioven, bankwerkerij en een grote wals. In 1915 werd de werf opgeheven.

Het totale opgravingsterrein besloeg een 12,5 m brede en 60 m lange strook parallel aan de Kattenburgerstraat. Gezien deze ligging zo dicht aan de straat was van meet af aan duidelijk dat geen scheepshelling aangetroffen zou worden. Wel konden delen van gebouwen uit de verschillende perioden van de geschiedenis van Kattenburg in deze betrekkelijk kleine bouw-

put worden opgegraven. Zo zijn binnen de werkput muurresten aangetroffen van de noord-oostgevel van het Voorwerfgebouw en de fundering van één van de grote magazijnen uit de 18e eeuw. Tussen de funderingen van dit magazijn werden de achtergevels en twee beerkuilen van de vroegste huizen uit 1654 op Kattenburg aangetroffen. Uit de aard van het vondstmateriaal in de beerkuilen kan worden afgeleid dat het redelijk welvarende huishoudens betrof. De vondstcomplexen dateren uit de periode 1654 tot circa 1690.

Een wel heel bijzonder gebouw behorende tot de Rijkswerf werd aangetroffen binnen een eikenhouten beschotting. In de 19e eeuw heeft een verbouwing plaatsgevonden waarbij men gebruik heeft gemaakt van grote vuurvaste stenen. Al deze bakstenen hebben de inscriptie CUMBERNAULD. Uit dezelfde periode dateren twee bijna drie meter dikke betonbasementen van flinke afmetingen die ook tussen de funderingen van het magazijn zijn aangetroffen. Hierop hebben de grote wals en de punch- en schaarmachines gestaan die men op de werf nodig had bij de bouw van ijzeren schepen.

Gemeente Amsterdam

J.M. Baart

Amsterdam: Oudekerksplein 6-14 (afb. 9-10) Van 14 juli t/m 8 augustus 1997 vonden opgravingen plaats aan het Oudekerksplein. Het terrein, gelegen tussen de Warmoesstraat en de Oudezijds Voorburgwal, behoort tot het oudste deel van Amsterdam. Aan de Warmoesstraat werden de eerste huizen aan de oostzijde van de Amstel gebouwd omstreeks 1250. Het oudste kerkhof met mogelijk een houten kapel dateert uit dezelfde periode. Het onderzoek op het terrein direct gelegen tegen de kerkterp was gericht op de activiteiten rond de verschillende bouwfasen met ophogingen van de Oude Kerk en de eerste woonhuizen die vorm gaven aan het huidige Oudekerksplein.

Tijdens de eerste weken werden de 17e- en 18e-eeuwse funderingen onderzocht. Prenten uit die tijd tonen een gesloten gevelwand van keurige trapgeveltjes. De meest verrassende vondst was een gevelsteen, gehakt in Bentheimer zandsteen. De gevelsteen toont een afbeelding van een pauw met uitgestoken veren, gevat binnen een ovaal cartouche bestaande uit bandwerk. Dit bandwerk is uitgevoerd in de Vlaamse zogenaamde Florisstijl. De bouwmeester Vredeman de Vries heeft bijgedragen tot de verbreiding van deze renaissance vormentaal in de Noordelijke Nederlanden.

De vraag was van welk huis deze gevelsteen afkomstig was. Het eerste archivarisch onderzoek van de huizen in de buurt leverde direct resultaat op. Het huis Warmoesstraat 69, gelegen bij het opgravingsterrein, bleek de naam De Gulden Pauw gedragen te hebben. Voor het eerst komt deze naam voor in 1565. Daarvoor heette dit pand De Enkhuizer Bakker. Zo werd het nog in 1549 genoemd. De gevelsteen dateert uit de tweede helft van de 16e eeuw of het begin van de 17e eeuw. Verder onderzoek kan op stilistische gronden wellicht een nauwkeurigere datering opleveren. Het pand met de gevelsteen was in het bezit van Pieter Bicker, een van de belangrijkste regenten en kooplieden van Amsterdam. Zijn huis was een van de duurste woningen in de Warmoesstraat.

De rijkdom van deze buurt komt ook tot uiting in de vondsten uit deze tijd. Voor het eerst zijn namelijk fragmenten van een Spaanse plavuizenvloer, geïmporteerd uit Sevilla, aangetroffen. De kunstig uitgevoerde patronen op deze plavuizen verwijzen niet alleen naar renaissance, maar ook naar Moorse invloeden.

Onder de 16e- en 17e-eeuwse funderingen kwamen de funderingen van 15e-eeuwse huizen tevoorschijn (afb. 10). Deze huizen hebben de vorm van het Oudekerksplein bepaald. Een tweetal huizen was tegelijk gebouwd: een klein huis van 4 x 6 m, een zogenaamde eenkamer-

Afb. 9. Amsterdam: Oudekerksplein 6-14. Foto W. Krook, afdeling Archeologie/dienst Amsterdam Beheer.

woning, en een huis met voor- en achterhuis of binnenhaard van 4 x 11 m. Opvallend was dat de toiletten, die in deze tijd meestal achter de woningen gelegen waren, bij deze huizen in de panden zelf gesitueerd waren. De buitengewoon brede funderingen wijzen er op, dat deze huizen uitgevoerd waren met een verdieping. In de afvalputten werd huisraad uit de 15e eeuw geborgen.

De derde fase van het onderzoek in de diepere lagen van twee tot vijf meter onder het huidige straatoppervlak gaf het volgende beeld. Het oudste loopvlak, met ceramiek uit omstreeks 1250, duidt op activiteiten bij de aanleg van het eerste kerkhof met mogelijk een houten kapel. Deze sloot heeft waarschijnlijk het kerkterrein afgegrensd van de nederzetting. Na demping van deze sloot werden er stenen huizen gebouwd waarvan delen van de lengtemuren zijn blootgelegd. Deze huizen vormden de begrenzing van het kerkhof en zijn in verband te brengen met een oorkonde uit 1382 van Aelbrecht: 'dat hij oorlof gegeven heeft aan de heer Jacob Dier om te betimmeren en te bewonen voor hem en zijn erfgenamen, dat erf en land strekkende van de Kerckstrate [Warmoesstraat] tot de Burchwal [Oudezijds Voorburgwal]'. De stenen bebouwing zal daarom wel uit deze tijd stammen.

Gemeente Amsterdam

J.M. Baart

Abt. 10. Amsterdam: Oudekerksplein 6-14. Foto A.C. Lagerweij, afdeling Archeologie/dienst Amsterdam Beheer.

Bergen-Limmen zie Prehistorie.

Beverwijk De Provincie Noord-Holland heeft archeologisch adviesbureau RAAP verzocht een archeologische inventarisatie en kartering van vier tracédelen van de aan te leggen Westelijke Randweg Beverwijk uit te voeren (Schute en Odé 1997). Het doel van het onderzoek was zekerheid te verkrijgen over de aan- of afwezigheid van archeologische vindplaatsen. In het tracédeel Zeestraat-aansluiting A9 werd daarbij een deel van de gracht van het voormalige 17e-eeuwse landgoed Westerhout aangetroffen.

Archeologisch adviesbureau RAAP

I.A. Schute

Den Helder: 'Het Torp' De Provincie Noord-Holland en de gemeente Den Helder hebben archeologisch adviesbureau RAAP verzocht een archeologische kartering van het zuidoostelijk deel van 'Het Torp' in Den Helder uit te voeren. Dit onderzoek werd gevolgd door een proefsleuvenonderzoek in het noordelijke deel van de locatie en een aanvullend booronderzoek in het zuidwestelijke deel van het terrein (Schute 1997b en 1997c).

De beide booronderzoeken hadden tot doel om de zuidelijke begrenzing van het terplichaam vast te stellen, zodat bij de aanleg van het geplande parkterrein hiermee rekening kon worden gehouden. Het proefsleuvenonderzoek had tot doel de conservering en begrenzing te bepalen van het hier liggende kerkhofje. Aanleiding voor beide onderzoeken was de vondst van Middeleeuws aardewerk door leden van de Stichting Archeologische Werkgroep Schagen. Deze vondsten werden gedaan in twee vijfverwanden die inmiddels in het zuidelijk deel van de terp waren gegraven.

'Het Torp' betreft (de restanten van) een terplichaam dat mogelijk uit de 11e eeuw dateert. De vroegste vondsten dateren echter al in de Merovingische periode (450-725 na Chr.). De terp is in 1965-1966 gedeeltelijk door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek onderzocht (Van Es 1973). Bij deze kleinschalige opgraving zijn twee Laat-Middeleeuwse huisplattegronden blootgelegd en is vondstmateriaal uit de 11e tot en met de 16e eeuw aangetroffen. Deze opgraving heeft niet exact duidelijk gemaakt waar de begrenzing van de terp ligt. De omvang wordt geschat op 375 x 250 m. Hierover bestaat echter geen zekerheid. Het hoogste punt in het onderzoeksgebied ligt op circa +1 m NAP, terwijl het hoogste punt van de terp op ongeveer 2,5 m heeft gelegen. Het grootste gedeelte van de terp heeft inmiddels echter moeten wijken voor nieuwbouw, waardoor de hoogteverschillen in het landschap niet meer zichtbaar zijn. Uit de booronderzoeken werd duidelijk dat het zuidoostelijke deel van de terp nog grotendeels intact is. De begrenzing loopt iets anders dan tot dusverre werd aangenomen.

De ondergrond wordt gevormd door de zogenaamde Calais-afzettingen. Dit kleipakket werd op gemiddeld -50 cm NAP aangeboord. Enkele van de ophogingspakketten waaruit de terp is opgebouwd, bleken lastig te onderscheiden van deze ondergrond. De pakketten bestaan deels uit zeelei. In de meeste boringen werden, in het deels zandige kleipakket, huizeu of venige lagen aangetroffen. Deze lagen duiden op een opbouw van de ondergrond met stilstandfasen in het sedimentatieproces. Aan de zuidzijde van de terp werd in een proefsleuf een laag duinzand aangetroffen die uitwigt tegen het terplichaam. Deze verstuvingen hebben geen archeologische betekenis, behalve dat globaal gesteld kan worden dat de terp van vóór de 16e/17e eeuw dateert, toen de grootste verstuvingen plaatsvonden.

Het terplichaam is op de Calais-klei opgeworpen en bestaat uit zand, klei of een heterogeen pakket met zowel zand, klei als veenbrokken. Het pakket kent een complexe opbouw

die op zeer korte afstand sterk wisselt. In het profiel van een leidingsleuf door het parkterrein kon dit goed waargenomen worden. Naast verschillende ophogingspakketten zijn zandlenzen en kleizoden waargenomen. De kleizoden vormen mogelijk deel van een huisstructuur. De in de jaren '60 opgegraven huisplattegronden kenden dergelijke wandstructuren (Van Es 1973). In het terplichaam werd een veelheid aan archeologische insluitsels, zoals scherven, houtskool en baksteen aangetroffen. De aangetroffen scherven kunnen in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd gedateerd worden. De top van de vondstlaag ligt op een diepte die varieert van het maaiveld tot 80 cm beneden maaiveld (tussen +110 cm en +10 cm NAP). De dikte van de laag bedraagt maximaal 60 cm.

Onder het terplichaam werd een inspoelingslaag aangetroffen. Deze laag bestaat uit gerijpte (Calais-)klei, waarin houtskool, baksteen en een sterke fosfaataanrijking werd aangetroffen. Dit fosfaat (afkomstig van menselijke en dierlijke mest) is door regenwater in de ondergrond afgezet. Het pakket hoort niet tot het terplichaam. Het kan echter niet worden uitgesloten dat grondsporen tot in deze laag zijn ingegraven.

Het proefsleuvenonderzoek betrof twee proefsleuven met een totale lengte van 71,5 m. In beide proefsleuven bleek van de terp vrijwel niets meer bewaard te zijn. De zware verstoringen zijn veroorzaakt door een schoolgebouw dat hier gestaan heeft, de huidige bouwactiviteiten en eerdere archeologische werkzaamheden. In de oostelijke proefsleuf 1 werd een aantal kleine sporen aangetroffen, waaruit enkele Laat-Middeleeuwse kogelpotscherven geborgen konden worden. In de westelijk gelegen proefsleuf 2 werd een restant van de terpzool aangetroffen. Uit dit pakket werd één scherf geborgen die in de Karolingische Tijd te dateren is. In beide sleuven werd geen enkel spoor van het kerkhof aangetroffen. Dit heeft naar alle waarschijnlijkheid niet ten noorden van deze sleuven gelegen en is inmiddels overbouwd.

Archeologisch adviesbureau RAAP

I.A. Schute

Diemen: Oud Diemen Tussen mei en november 1997 is een verkenning uitgevoerd op het kerkhof 'Gedenk te sterven' aan de zuid- en zuidoostkant van de Mariakerk. Daarbij is de fundering gedeeltelijk ontgraven. De verkregen resultaten geven aanleiding tot de veronderstelling dat op de locatie sprake is van twee opeenvolgende stenen bouwfases. De oudste fase betrof een kleine 13e-eeuwse kerk die in de 14e eeuw vervangen werd door een nieuwe. In de 15e eeuw is deze nieuwe kerk verder uitgebreid. Aan de 13e-eeuwse kerk is mogelijk een oudere voorafgegaan. Zo is tijdens eerder uitgevoerd onderzoek in de kerksloot 12e-eeuws aardewerk aangetroffen. Tevens is in een steunbeer, daterend uit de tweede stenen bouwfase, een fragment bewerkt tufsteen verwerkt. Dit secundair gebruikt bouw materiaal kan in de 12e eeuw gedateerd worden.

De locatie van de 13e-eeuwse stenen kerk is onbekend. Bouw materiaal afkomstig van dit gebouw is hergebruikt in de fundering van het koor en het schip van de 14e-eeuwse kerk (kloostermoppen: 32 x 7 x 5 cm). Het aan de oostkant gelegen vijfhoekig koor behoort tot de oudste fase van deze kerk en dateert waarschijnlijk uit de tweede helft van de 14e eeuw.

Rond het midden van de 15e eeuw startte men met de aanleg van het ten westen van het koor gelegen schip. Het nieuwe schip was zowel aan de noord- als aan de zuidkant aanzienlijk breder dan het 'oude' koor. Tijdens deze bouwfase is ook de toren opgetrokken. Schip en toren zijn echter niet in één keer gebouwd. Twee verticale bouwnaden, één in de noordmuur van het schip, de ander in de zuidmuur, wijzen op een onderbreking. Als gevolg van deze uitbreidingen van de 14e-eeuwse kerk ontstond uiteindelijk een pseudo-basiliek.

Het onderzoek aan de zuidkant van het koor vond grotendeels plaats onder de vloer van het 19e-eeuwse baarhuis. In de zandige ophogingslagen onder deze vloer zijn in totaal 46 munten aangetroffen. De oudste (zilveren) dateren uit de Bourgondische tijd. Tevens leverde het geduldig zeven vrij veel Laat-Middeleeuwse glasfragmenten op.

AWN-afd. Amsterdam e.o.

P. Hoogers

Egmond: Abdijlaan 15-17 In opdracht van de Provincie Noord-Holland werd in de laatste week van april en de eerste week van mei 1997 een nieuwbouwtterrein aan de Abdijlaan 15-17 te Egmond-Binnen archeologisch onderzocht (Pavlovic en Kaarsemaker 1997).

Egmond – het middeleeuwse Hallum – vervulde in de Middeleeuwen een belangrijke regionale functie op politiek, economisch en cultureel vlak. Het belang van de plaats werd mede bepaald door de abdij van Egmond, waar diverse graven van Holland begraven zijn. Over de ontstaansgeschiedenis en de vroegste bewoning van de plaats is, onder andere als gevolg van het ontbreken van archeologisch onderzoek, vrijwel niets bekend. Het vermoeden bestaat dat Egmond-Binnen in de Middeleeuwen is ontstaan als een belangrijke handelsnederzetting aan een rivieroever. Deze waterverbinding met de zee en het achterland lag ter hoogte van de huidige Boonakkersteeg en was een overblijfsel van het Oer-IJ (Alders 1994).

De opgravingslocatie lag op het hoogste punt van Egmond-Binnen, +4,21 m NAP, en vormde een ideale plek om de aard van het terpachtige karakter en de daarin besloten stratigrafie van de plaats archeologisch te onderzoeken. Voorafgaand aan de sloop van het op het terrein aanwezige 18e-eeuwse woonhuis heeft bouwhistorisch onderzoek plaatsgevonden (Van der Hoeve 1997). Uit het onderzoek bleek dat de kapconstructie van het pand nog grotendeels vroeg-18e-eeuws was en dat in de zuidwesthoek een 16e-eeuwse kelder met tongewelf lag.

Met het oog op de geplande nieuwbouw mocht tijdens het archeologisch onderzoek niet dieper ontgraven worden dan één meter onder het maaiveld. Daarom zijn onder de vloer van de 16e-eeuwse kelder met behulp van een gutsboor een aantal boringen tot op een diepte van +0,68 m NAP gezet om de aard van de dieper gelegen stratigrafie te onderzoeken. Dieper boren was vanwege de grondwaterstand niet mogelijk.

De oudst aangeboorde bewoningslaag, rijk aan houtskoolpartikels, kan op basis van de verkregen stratigrafische gegevens aan het einde van de 12e of begin van de 13e eeuw gedateerd worden. Bovenop deze cultuurlaag ligt een circa 0,60 meter dik bewoningspakket van bruin-grijs humeus zand met houtskoolpartikels, kleine baksteenfragmenten en grijs gedraaid en handgevormd aardewerk (kogelpot met bezemstreek). Hierboven lag het vloerniveau van de 16e-eeuwse kelder.

Het oudste opgaande muurwerk betrof de westmuur van de kelder. Hierin werd een rij van vijf vierkante uitsparingen (14 x 14 cm) in het metselwerk aangetroffen waarin balken bevestigd waren die de houten vloer van het pand droegen. Dit deels houten pand viel op een gegeven moment ten prooi aan vuur, gezien de dikke brandlaag die ter plekke aangetroffen werd. Hieruit kon, onder andere, veel gebrandschilderd vensterglas geborgen worden, wat impliceert dat het een pand van aanzien moet zijn geweest. Na de brand werd de kelder voorzien van een bakstenen tongewelf. Uit het onderzoek van de overige muurresten en vloeren bleek dat het pand daarna in de loop van de 16e en de 17e eeuw nog diverse malen verbouwd was. In de 18e eeuw werd het pand verkleind en op het achtererf verrees een vierkante structuur, mogelijk van een hooiberg.

Gezien het beperkte karakter van de opgraving kon alleen de jongste bewoning ter plekke nauwkeurig in kaart worden gebracht. Het is echter vrijwel zeker dat het terpachtige aanzien

van Egmond-Binnen voor een belangrijk deel is ontstaan als gevolg van eeuwenlange bewoning en de daarmee gepaard gaande accumulatie van openvolgende bewoningspakketten.

Provincie Noord-Holland

A. Pavlovic

Graft-De Rijk: Graftdijk Geplande nieuwbouwactiviteiten op het terrein van een voormalige scheepswerf waren de aanleiding voor een grondsanering waarbij een deel van de bovengrond verwijderd zou worden. Bekend was dat, voorafgaand aan de scheepswerf, het terrein de locatie vormde van een 18e-eeuwse doopsgezinde vermaning. De werkzaamheden in het kader van de sanering boden de amateurarcheologen van de AWN-Zaanstreek de mogelijkheid om, onder andere, de fundering van de vermaning in te tekenen alvorens deze verwijderd zou worden. Tijdens de afgraving zijn inderdaad veel aardewerkfragmenten aangetroffen. Het betreft voornamelijk gebruiks aardewerk uit het einde van de 17e eeuw en later.

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Haarlem: Burgwal 56 Op een klein binnenplaatsje is een aantal sporen onderzocht. Een beerput en een waterput, bestaande uit een houten ton, leverden vondsten uit de 17e eeuw op. Opmerkelijk was een flink aantal aardewerken voorwerpen in miniatuuruitvoering uit de beerput. Tevens werd een waterkelder waargenomen. Een boring leverde informatie over de bodemgesteldheid ter plekke.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Haarlem: Hekslootpolder zie Prehistorie.

Haarlem: Koningstraat In het kader van de sanering van het laatste stuk grond op het Koningscarré, op de hoek van de Koningstraat en de Stooftsteeg, werd een klein onderzoekje uitgevoerd. Aangezien de Middeleeuwse lagen bij de sloop van het terrein in 1990 verstoord zijn geraakt, concentreerde het onderzoek zich op sporen die in de ongestoorde ondergrond waren overgebleven. Verscheidene beerputten, waterputten, afvalkuilen, een beerkelder en een muurrest werden onderzocht. Dit alles leverde het nodige vondstmateriaal uit de 14e t/m 17e eeuw op. Interessant was een houten waterput uit de 14e eeuw. Waarnemingen en profielonderzoek aan de Stooftsteeg leverden geen 13e-eeuwse bewoningssporen op, zoals die in 1991 aan de Koningstraat, nabij de plaats van het huidige onderzoek, werden geconstateerd.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Haarlem: Korte Begijnestraat 10/Lange Begijnestraat 5 Op het binnenterrein van Korte Begijnestraat 10 werd, door middel van een derde opgravingsput, verder gegaan met het in 1996 gestarte onderzoek. In deze put werden een aantal beerputten en een beerkuil aangetroffen, daterend uit de 13e t/m 17e eeuw. Ook werden de funderingen van een achtergevel en van een deel van de zijgevels van twee 13e-eeuwse panden aangetroffen. Op een lager niveau kwamen diverse greppels uit de 12e tot 13e eeuw tevoorschijn, waarvan enkele te koppelen waren aan in de vorige putten gevonden greppels. Hieronder werden in het gele zand enkele greppels waargenomen, mogelijk daterend uit de IJzertijd.

Ten zuiden van de in 1996 aangelegde opgravingsputten werd een beerkelder onderzocht, daterend uit de 15e t/m 17e eeuw. Onder de kelder werd nog een deel van een reeds in werkput I aangetroffen sloot waargenomen, waaruit een bodemfragment van een pot uit de IJzertijd kwam.

In het pand Lange Begijnestraat 5 werd op twee plaatsen een onderzoek ingesteld, namelijk direct achter de voorgevel en achterin het pand. Aangetroffen werden diverse muurresten, enkele paalkuilen van een houten gebouw en de fundering van een schouw, een en ander daterend uit de 13e t/m 15e eeuw. Een bouwhistoricus voerde een onderzoek uit naar de bovengrondse bebouwing.

Archeologische Werkgroep Haarlem e.o.

A.M. Numan

Haarlem: Kruisweg Na een melding van de vondst van menselijk bot bij het aanleggen van een riolering werd een klein onderzoekje ingesteld. Er werd geconstateerd dat een rechthoekige grafkuil gedeeltelijk was vergraven. In de grafkuil bevonden zich nog de resten van zeker twee individuen *in situ*. Het bot is zoveel mogelijk verzameld. De datering van het botmateriaal ligt rond de 17e eeuw.

Gemeente Haarlem, Bureau Archeologie

P.A. Groeneveld

Harenkarspel: Warmenhuizen Tijdens werkzaamheden ten behoeve van woningbouw aan de zuidoostzijde van Warmenhuizen zijn enkele waarnemingen verricht.

Een in een wegcunet aangetroffen asplek kon op basis van het bijbehorende aardewerk in de Karolingische periode gedateerd worden. Eén kuil bevatte Merovingisch handgevormd aardewerk. Losse vondsten, afkomstig van hetzelfde terrein, betreffen zowel import als handvervaardigd Merovingisch materiaal. Zeer bijzonder is een fragment pseudo argonnen terra sigillata uit de 5e of 6e eeuw na Chr.

Op basis van bovengenoemde en andere waarnemingen kan het volgende opgemerkt worden: van de Laat-Middeleeuwse terp die ter plekke gelegen heeft is niets meer terug te vinden. Het op het veen gelegen Vroeg-Middeleeuwse loopvlak is geheel geoxideerd en vaak zelfs in de bouwvoor opgenomen. Alleen dieper uitgegraven sporen, zoals kuilen, zijn nog aanwezig, hoewel ook het daarin aanwezige veen sterk aan oxidatie onderhevig is.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Heiloo: Pastoor van Muijenweg zie Prehistorie.

Heiloo: plan Egelshoek In juni 1997 heeft archeologisch adviesbureau RAAP een kartering uitgevoerd op het sportterrein in plan Egelshoek in de gemeente Heiloo (Marinelli 1997a). Op het sportterrein zullen woningen gebouwd worden. Het gebied ligt op de strandwal van Limmen-Heiloo die omstreeks 2000 voor Chr. gevormd werd. De kans op het voorkomen van archeologische sporen was hierdoor hoog.

Tijdens de kartering zijn 46 boringen gezet. Het bodemprofiel bestond uit een deklaag van Afzettingen van Duinkerke III, waaronder stuifzand werd aangetroffen. Op ongeveer 80 cm beneden maaiveld lag het zand van de strandwal. In slechts enkele boringen werd houtskool of puin gevonden. Het bodemprofiel bleek echter grotendeels verstoord te zijn, vermoedelijk door de aanleg van drainage op het sportterrein.

Op basis van de resultaten van het booronderzoek werd geconcludeerd dat indien bewoningsresten aanwezig waren geweest, deze door erosie, egalisatie of bodemingrepen verstoord of verdwenen zouden zijn. In januari 1998 zijn tijdens de bouwwerkzaamheden op het sportterrein niettemin bewoningssporen, onder andere een waterput, uit de Middeleeuwen aangetroffen.

Archeologisch adviesbureau RAAP

M. Marinelli

Heiloo: Westerweg 360/Bollendorp Tijdens de aanleg van een bouwput ten behoeve van nieuwbouw zijn noordzuid verlopende greppels aangetroffen (-1,2 m NAP). Tot het in de greppels aangetroffen materiaal behoren onder andere fragmenten kogelpot met bezemstreekversiering (12e/13e eeuw). Tevens werden nog meer sloot-, greppel- en paalsporen waargenomen, die fragmenten kogelpot- en Andenne-aardewerk opleverden. Mogelijk betreft het hier een huisplaats uit de 12e of 13e eeuw.

Archeologische Werkgroep Heiloo

T. de Ridder en A. Haverman

Hoorn: Statenlogement In het voorjaar van 1997 zijn gedurende de restauratie van het Statenlogement in Hoorn enkele korte waarnemingen verricht door de archeologische dienst. Het gebouwencomplex is van oorsprong een Middeleeuws klooster dat aanvankelijk toebehoorde aan de Hiëronymieten en later aan de zusters van St. Cecilia. Van het klooster is alleen de kapel nog herkenbaar. Voor het overige zijn de gebouwen na de Reformatie grondig verbouwd ten behoeve van hun nieuwe bestemming: logement voor de afgevaardigden van Hollands Noorderkwartier.

Onder de vloer van de kloosterkapel werd een oude noordzuid lopende muurfundering aangetroffen die, gezien de uitvoering, alleen als een oude buitenmuur geïnterpreteerd kan worden. Mogelijk betreft het de oorspronkelijke (rechte) koorafsluiting van de Ceciliakapel, aangezien uit de bronnen is op te maken, dat deze in de loop van de 15e eeuw vergroot is. Een onderzoek op de binnenplaats van het complex had weinig resultaat. Het bleek dat bij de verbouwing tot Statenlogement de oorspronkelijke grond met de zich daarin bevindende Middeleeuwse resten was afgegraven en was vervangen door een dik pakket laat-16e-eeuws afval.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Medemblik 2 Bij het graven van een vijver in de achtertuin van een particulier is een beeldje van roodbakkende klei aangetroffen. Het stelt vermoedelijk een mannenfiguur voor, zeven centimeter hoog, en is in een mal vervaardigd. Het doet denken aan zogenoemde pijpaarden beeldjes. Hoewel dergelijke beeldjes meestal wit van kleur aan de buitenzijde zijn, komen ook grijs- en roodachtige baksels voor. Onduidelijk is of de uitgebeelde persoon een heilige verbeeldt of is bedoeld als speelgoed. In het laatste geval is het beeldje van jongere datum (16e/17e eeuw of later).

Provincie Noord-Holland

W. Blazer

Medemblik: plangebied Schepenwijk zie Prehistorie.

Purmerend: Nieuwstraat 1 Als gevolg van de sloop van het in de jaren '60 gebouwde bejaardentehuis 'De Avondzon' ontstond een mogelijkheid voor archeologisch onderzoek. Tijdens de bouw van het bejaardentehuis waren reeds grote hoeveelheden loodwitpotjes opgegraven, die in verband gebracht konden worden met een op die plaats gevestigde 17e-eeuwse loodwitmolen.

Na de sloop van het gebouw kon door de archeologische werkgroep, naast een aantal waarnemingen, een klein noodonderzoek worden uitgevoerd in een sleuf aan de zijde van Nieuwstraat 2. Tijdens dit onderzoek werd op een diepte van ongeveer één meter onder het maaiveld een sloot gevonden. In de vulling werden grote, aan de binnenkant geglaazuurde potten, bestemd voor de productie van loodwit aangetroffen. Tevens zijn enkele kleinere potjes gevonden waarin het eindproduct werd bewaard. Afgezien van een 17e-eeuws tegeltje hadden

alle vondsten uit de vulling van de sloot te maken met de productie van loodwit. In totaal zijn er op het terrein ongeveer 80 productiepotten en 50 opslagpotjes gevonden, ongetwijfeld een fractie van de totale hoeveelheid loodwitpotten die er in de grond zijn terechtgekomen. Het slootje waarin het materiaal is aangetroffen staat afgebeeld op 17e-eeuws kaartmateriaal. Mogelijk is de sloot aan het einde van de 17e eeuw gedempt, aangezien op de vulling een 18e-eeuwse fundering was aangelegd.

Richting Nieuwstraat kon tijdens het bouwrijp maken nog een kleine sleuf worden onderzocht. Ook hier kon het slootje gelokaliseerd worden. In deze sleuf werd eveneens een concentratie van houten paaltjes waargenomen. Onduidelijk is of ze geïnterpreteerd moeten worden als grondverbetering voor een fundering of dat ze restanten zijn van een op kaartmateriaal voorkomend bruggetje. Het profiel in deze sleuf liet onder de ongeveer één meter diepe verstoring van het bejaardentehuis verschillende ophogingslagen zien. Op een diepte van 1,5 m onder het maaiveld bevond zich bovenop het veen een 0,25 m dikke kleige geelgroene compacte ophogingslaag. Uit deze laag kwam een aantal vroeg-16e-eeuwse scherven alsmede een hoeveelheid slachtafval.

Met behulp van een metaaldetector werd langs de Nieuwstraat een tinnen scapuliertje (draaginsigne) aangetroffen. Het betreft een dubbelafbeelding van St. Petrus en St. Rochus, de beschermheiligen van de pestlieders. De datering van het scapuliertje ligt waarschijnlijk in de periode 1475-1525.

Archeologische Werkgroep Purmerend

E.J. Machiels

Purmerend: Nieuwstraat 2 Naar aanleiding van de bouw van een appartementencomplex aan de Nieuwstraat te Purmerend heeft de afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur, bureau Monumentenzorg en Archeologie, Provincie Noord-Holland besloten een onderzoek in te stellen naar het archeologisch bodemarchief ter plaatse. Het onderzoek vond plaats van 11 t/m 22 augustus 1997 en stond onder de wetenschappelijke leiding van drs. M.H.J.M. van Nie met assistentie van mevr. drs. S. Zijlstra.

Op basis van historische bronnen was bekend dat de locatie tot het midden van de 17e eeuw de begrenzing van de, eveneens uit de 17e eeuw daterende, uitleg van de stad Purmerend vormde. Doelstelling van het onderzoek was het in kaart brengen van de aard, omvang en datering van eventueel aanwezige bewoningssporen.

Tijdens het onderzoek zijn geen sporen van activiteiten voorafgaand aan de 17e-eeuwse stadsuitleg aangetroffen. Wel zijn een aantal ophogingspakketten aangesneden. Het oudste dateerde uit de 17e eeuw en bestond uit een aantal lagen met verschillende samenstelling en herkomst. Zo betrof de onderste laag een pakket verrommelde klei die mogelijk afkomstig is van de, met de stadsuitleg samenhangende, aanleg van een nieuwe stadsgracht. Hierbovenop bevonden zich verschillende lagen stadafval en aan de aanwezigheid van zoetwaterslakjes herkenbare grond afkomstig van uitgebaggerde sloten of grachten. Het geheel bevatte opvallend weinig puinfragmenten. Vastgesteld kon worden dat de grond waarschijnlijk op karren is aangevoerd en vanaf de huidige Nieuwstraat op het terrein gedumpt is. Het ophogingspakket werd afgesloten door een relatief schone en vondstarme laag humeuze klei. Met uitzondering van een enkel ouder aardewerkfragment dateert het uit het ophogingspakket afkomstige materiaal uit de late 16e, maar vooral de eerste helft van de 17e eeuw. Bovenop genoemd ophogingspakket bevond zich een tweede ophoging die, op basis van het verzamelde materiaal, vermoedelijk aan het eind van de 18e eeuw is opgebracht.

Tijdens het onderzoek zijn opvallend weinig muurresten aangetroffen. Zo kunnen, met uit-

zondering van een waterkelder, geen muren met zekerheid aan de 17e-eeuwse bebouwing worden toegewezen. Mogelijk zijn deze als gevolg van latere activiteiten geheel gesloopt of opgenomen in de funderingen van nieuwbouw.

Provincie Noord-Holland

M.H.J.M van Nie en A. van Duinen

Purmerend: plangebied Weidevenne Tussen november 1996 en juni 1997 heeft RAAP een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het plangebied Weidevenne in de gemeente Purmerend (Marinelli 1997b). Dit onderzoek was gericht op het opsporen van archeologische vindplaatsen in het toekomstig woongebied en op het bepalen van de archeologische waarde van (reeds bekende) vindplaatsen.

In Weidevenne is de ontginning waarschijnlijk van oost naar west uitgevoerd. Dit uit zich in drie Middeleeuwse bewoningslinten die tijdens eerder onderzoek door RAAP (Bos en Manning 1985) zijn vastgesteld. De ontginning heeft waarschijnlijk plaatsgevonden in de 11e en 12e eeuw. Omdat er in het gebied in het verleden geen grootschalige vereningen hebben plaatsgevonden, is de kwaliteit van het archeologisch bodemarchief in Weidevenne goed.

Tijdens het archeologisch onderzoek zijn oppervlaktewaarnemingen verricht en boringen gezet. Er is tevens één proefput gegraven. Bij de oppervlaktekartering zijn 15 concentraties aardewerk aangetroffen. Het aardewerk is voornamelijk te dateren in de Late Middeleeuwen. De oppervlaktekartering leverde echter geen aanwijzingen op voor andere dan de reeds bekende huisplaatsen in het gebied.

In totaal 12 bekende huisplaatsen zijn door middel van een waarderend booronderzoek onderzocht. In alle gevallen ging het om verhoogde huisplaatsen (terpen). Over de huisplaatsen zijn iedere keer twee kruisende boorraaien gezet. De onderlinge afstand tussen de boringen bedroeg circa vijf meter.

Over het algemeen kon geconcludeerd worden dat de conserveringstoestand van de aanwezige huisplaatsen goed was. Slechts enkele terpjes zullen aangetast zijn door de instelling van blokbemaling waarbij het grondwaterpeil verlaagd werd. Enkele terpjes zijn anders gewaardeerd dan tijdens het vooronderzoek in 1985 werd vermoed. Aan twee terpjes werd een hoge archeologische waarde toegekend. Deze archeologische waarde was gebaseerd op de aanwezigheid van een pluggenpakket, de goede conservering en de hoeveelheid scherven. Op drie terpjes werd aanbevolen om proefsleuven te graven. Voor één terp werden beschermende maatregelen voorgesteld. In verband met het ontbreken van toestemming in een deel van het plangebied zal alsnog een tweede onderzoek worden verricht naar vier andere bekende huisplaatsen. Op één terpie is een proefput gegraven om de archeologische waarde te kunnen bepalen. In het putje werden grote fragmenten kogelpotaardewerk (1000-1300 na Chr.) aangetroffen en de restanten van een haardplaats.

Een later in het jaar door de Archeologische Werkgroep Purmerend in het gebied uitgevoerde *landesaufnahme* heeft, naast een spinsteen, grote hoeveelheden kogelpot- en steengoedfragmenten opgeleverd uit de periode van de 13e t/m 15e eeuw.

Archeologisch adviesbureau RAAP

M. Marinelli

Schagen: plangebied Nes-Hoep zie Romeinse Tijd.

Schagen: polder Burghorn Naar aanleiding van ruilverkavelingsactiviteiten is in de polder Burghorn een *landesaufnahme* verricht. Op een locatie waar eerder Karolingische en Laat-Middeleeuwse scherven waren aangetroffen, is opnieuw materiaal verzameld, waaronder fragmen-

ten Merovingisch aardewerk. Op een oostelijk hiervan gelegen locatie zijn enkele veenslootjes waargenomen, waaruit een kleine collectie Karolingisch materiaal geborgen kon worden.

Ten noorden van de Burghornerweg zijn slootprofielen geïnspecteerd. Hierbij bleek dat de op de locatie aanwezige Romeinse woonlaag in het verleden geheel was weggespoeld. Alleen diepere ingravingen, zoals enkele kuilen en sloten, zijn bewaard gebleven. Afgezien van een enkel fragment versierde terra sigillata is geen vondstmateriaal aangetroffen.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: Tolkerdijk Tijdens grondwerkzaamheden aan de westzijde van de Tolkerdijk zijn onder de voormalige grondbuffer met veen gevulde sloten waargenomen. De oriëntatie van de sloten, circa 336°NB, wijkt af van die gelegen aan de binnenzijde van de dijk. Afgezien van een spanen doosje zijn geen vondsten aangetroffen. De datering van de sloten ligt vermoedelijk voor de overstromingsfase van de 12e/13e eeuw.

Ter hoogte van de Tolkerwerf is een langwerpige kuil van 10 bij 2,5 m gevuld met slappe grijze klei en veenresten waargenomen. Het hieruit verzamelde materiaal betreft onder meer fragmenten kogelpotaardewerk.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schagen: Valkkogerdijk Tijdens werkzaamheden aan de zuidzijde van de Valkkogerdijk zijn in het talud van de dijk diverse begravingen van koeien en schapen geconstateerd. De ouderdom van de afzonderlijke begravingen kon niet worden vastgesteld, maar lijkt Post-Middeleeuws. De enige vondst van Middeleeuwse ouderdom betrof een fragment Andenne-aardewerk uit het einde van de 12e eeuw.

Stichting Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland

F. Diederik

Schermer In het kader van het project 'Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Holland' heeft RAAP in 1997 een archeologisch onderzoek uitgevoerd in de gemeente Schermer (Soonius 1997). Allereerst heeft een karterend booronderzoek plaatsgevonden voor de (nog intacte) haakwallen en de druiplanden. Dit heeft geen aanwijzingen voor vroegere bewoning opgeleverd.

In de polder Mijzen heeft het meeste veldwerk plaatsgevonden. Het veendek heeft hier nog maar een dikte van één meter. Er zijn verschillende huisplaatsen gelokaliseerd binnen de aangegeven archeologische structuur. De onderzochte terreinen binnen de polder Mijzen hebben op grond van gaafheid en bodemgesteldheid een status van terrein met een hoge archeologische waarde gekregen. In de Eilandspolder heeft in het kader van dit onderzoek geen veldwerk plaatsgevonden. Het is evenwel goed mogelijk dat zich ten oosten van de Delft nog huisplaatsen uit de Late Middeleeuwen bevinden. Er heeft ook booronderzoek plaatsgevonden op de locatie van twee verdwenen molengangen. De voormalige molengang nabij Rustenburg is noch in de boorprofielen noch in het landschap te herkennen. De voormalige molengang langs de Laanvaart is voor een deel nog herkenbaar in het landschap en de boringen. Er zijn twee molenplaatsen die binnen deze molengang hebben gefunctioneerd, gelokaliseerd. Veel van de verdwenen 17e-eeuwse molenplaatsen hebben nog resten in de ondergrond. Indien dit kon worden vastgesteld met behulp van booronderzoek hebben deze terreinen ook een status gekregen. Voor de overige molenplaatsen geldt dat deze categorie wat gevarieerd van karakter was: er zaten grote molenplaatsen bij, maar ook kleine weidemoentjes. Vooral deze laatste hebben nauwelijks sporen in de grond achtergelaten.

Archeologisch adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Spaarnwoude: Kerkweg Op een plaats waar de slootkant was teruggezet, werd nog in 1996 majolica- en faience-afval gevonden.

Archeologische Werkgroep Haarlem

A.M. Numan

Velsen: 'De Ticht' Ter plaatse van de voormalige boerderij 'De Ticht' zijn verkenningen uitgevoerd. Deze boerderij dateerde uit einde 16e, begin 17e eeuw. Het weiland is onderzocht op eventuele archeologische voorwerpen. Een gering aantal fragmenten van natuursteen en aardewerk uit de 17e en 18e eeuw was het resultaat.

Archeologische Werkgroep Velsen

Velsen: Duin en Kruidbergweg In het gebied grenzende aan de Duin en Kruidbergweg zijn aan weerszijden van de tankgracht tientallen aardewerkfragmenten gevonden. Naast enkele Middeleeuwse fragmenten dateren de meeste uit de 17e eeuw of later. Op een nabij gelegen locatie werden aan de oppervlakte Laat-Middeleeuwse aardewerkfragmenten aangetroffen, onder andere proto-steengoed en steengoed.

Archeologische Werkgroep Velsen

Velsen: Huis 'Waterland' Nadat melding was gemaakt van het vrijkomen van muurwerk tijdens graafwerkzaamheden is door de Werkgroep Velsen een klein onderzoek ingesteld. Hierbij bleek dat het muurwerk onderdeel vormde van een dubbele kelder. In het westelijk gewelf bevond zich een gemetselde omkokering. Op basis van de uitvoering kan gesteld worden dat het hier een waterkelder betreft (steenformaat 18 x 8 x 4 cm). Gezien de aanwezigheid van een schelplaat tussen beide gewelven in en aan weerszijden ervan, was de kelder oorspronkelijk omgeven door een pad. De gewelven staken daarbij boven het toenmalig maaiveld uit. Tijdens het graafwerk werd uiteenlopend materiaal uit de 17e en 18e eeuw aangetroffen.

Archeologische Werkgroep Velsen

Velsen: 'Waterland en Meervliet' Op een terrein ten oosten van 'Waterland en Meervliet' is een veldverkenning uitgevoerd. Hierbij zijn, afgezien van een locatie langs de Rijksweg met materiaal uit de periode van de 17e t/m 20e eeuw, geen vondsten gedaan.

Archeologische Werkgroep Velsen

Velsen: Velsen 2 zie Romeinse Tijd.

Velsen: Velsersbroek zie Prehistorie.

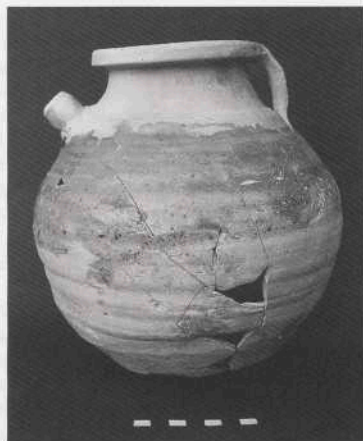
Wester-Koggenland: Grosthuisen (afb. 11) M. Weesie meldde de vondst van een vrijwel complete Andenne tuitpot, opgebaggerd uit een kavelsloot. De noordzuid lopende sloot is gelegen ten zuiden van de weg Avenhorn-Grosthuisen-Scharwoude tussen de Grosthuiser Gouw en Het Schot.

De van witbakkende klei vervaardigde tuitpot is voorzien van spaarzaam loodglazuur op de schouder en heeft een lensvormige bodem zonder standlobben. Tegenover de tuit bevindt zich een bandvormig oor dat loopt van de scherp gedraaide rand tot op de schouder. De hoogte van de pot bedraagt 21,5 cm; de grootste buikdoorsnede is 21 cm; de randoorsnede (gemeten aan de buitenzijde) is 11 cm.

Gemeente Hoorn

T.Y. van de Walle-van der Woude

Afb. 11. Wester-Koggenland: Grosthuisen. Andenne tuitpot (h. 21,5 cm, d. 21 cm). Foto gemeente Hoorn.

Zaanstad: Assendelft In het kader van nieuwbouwactiviteiten zijn verschillende kleine onderzoeken langs de Dorpsstraat verricht. Tijdens de aanleg van spuitkaden werd een grote klei- en asplek aangesneden, waaromheen zich een grote hoeveelheid Middeleeuws aardewerk bevond. Op basis van het materiaal kan de vondst waarschijnlijk in de 13e eeuw gedateerd worden. Verder onderzoek leverde tientallen vondstcomplexen op met kogelpotaardewerk met bezemstreekversiering, Pingsdorf, roodbakkend aardewerk en Paffrath-achtig materiaal. Enkele nabij gelegen locaties leverden bewoningssporen op die een ontginningsfase voorafgaand aan de 13e eeuw representeren. Diverse 17e-eeuwse afvalkuilen leverden fragmenten slibversierd aardewerk op.

Behalve bovengenoemd onderzoek werd ook een opgraving verricht ter plaatse van een afgebroken woning. Naast 17e-eeuwse funderingsresten werden in het achterhuis de restanten van een broodoven aangetroffen. Het tijdens de opgraving verzamelde materiaal omvat onder andere dertig munten in koper en zilver.

AWN-afd. Zaanstreek-Waterland e.o.

C.J. van Roon

Zeevang: herinrichtingsgebied Zeevang In opdracht van de dienst Landelijk Gebied van de Provincie Noord-Holland heeft archeologisch adviesbureau RAAP een onderzoek uitgevoerd met betrekking tot het herinrichtingsgebied Zeevang (Soonius en De Rooij 1997). Tijdens de in het kader van dit onderzoek uitgevoerde veldkartering in deelgebied Warder, dat in de winter 1996/97 plaatsvond, is op 138 locaties aardewerk uit met name de 12e-13e eeuw aangetroffen.

Aansluitend op de veldkartering is een waarderend onderzoek uitgevoerd op percelen waar oppervlaktevondsten zijn aangetroffen en waar het slootpeil gaat veranderen. Op basis van het waarderend booronderzoek wordt voor 27 terreinen een archeologische status aanbevolen.

In de zomer van 1997 heeft tevens op vijf terreinen binnen een gebied met peilverandering aanvullend archeologisch booronderzoek plaatsgevonden. Op basis van dit booronderzoek is voor een gedeelte van één terrein een archeologische status aanbevolen.

Archeologisch adviesbureau RAAP

C.M. Soonius

Literatuur

- Alders, G.P., 1994: *De rol van oevermarkten als centra van handel en nijverheid in Holland benoorden het IJ tot in de veertiende eeuw. Een historisch-archeologische verkenning*, Amsterdam (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Asmussen, P.S.G., M.G. Marinelli e.a., 1998: *Provincie Noord-Holland, archeologisch onderzoek op kleine terreinen in 1997*, RAAP-rapport 289, Amsterdam.
- Baas, H.G., 1997: *Toelichting bij de 'Archeologische kaart gemeente Schermer'*, Landview.
- Bitter, P., 1997: 'Alkmaar: Verdronkenoord 102-104', in: M. Meffert, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, I Noord-Holland', *Holland* 29, 355-357.
- Bos, J.M. en R.A.G.F.M. Manning, 1985: *Archeologische waarden in de ruilverkaveling Waterland: I. Purmerland*, RAAP-rapport 1, Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J., 1997a: 'Romeinen en een waterleiding', *PWN-Wereld* 49, oktober, 10-11.
- Bosman, A.V.A.J., 1997b: *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Bosman, A.V.A.J. en W.J. Bosman, 1997: 'Velsen: Velsen 2', in: M. Meffert, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, I Noord-Holland', *Holland* 29, 352-354.
- Calkoen, H.J., 1958: 'Beverwijk', *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 6e serie 11.
- Es, W.A. van, 1973: 'Terp research; with particular reference to a medieval terp at Den Helder, Province of North-Holland', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23.
- Exaltus, R.P. en C.M. Soonius, 1997: *Bescherming antropogeen waardevolle terreinen t.b.v. de uitvoering Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden*. Eindverslag Deelproject Waterland, monitoring 1994-1996, RAAP-rapport 189, Amsterdam.
- Exaltus, R.P., 1997: *Provincie Noord-Holland. Ontwerppeilbesluiten Waterland-oost en Twiske; een archeologische bureaustudie*, RAAP-rapport 302, Amsterdam.
- Glasbergen, W. en W. Groenman-van Waateringe, 1974: *The Pre-Flavian garrisons of Valkenburg ZH, fabriculae and bipartite barracks*, Amsterdam.
- Haverman, A. en T. de Ridder, 1997: 'Jaarverslag 1996 Heiloo', in: M. Meffert, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, I Noord-Holland', *Holland* 29, 368.
- Hoeve, J.A. van der, 1997: *Abdijlaan 15-17. Opmeting* (intern rapport provincie Noord-Holland).
- Keller, E., 1984: 'Die Frühkaiserzeitliche Körpergräber von Heimstetten', *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 37.
- Knippenberg, S. en E. Jacobs, 1998: *Een landschap doorsneden. Een archeologische begeleiding van het waterleidingstraject tussen het Noordzeekanaal en de gemeente Haarlem*, Amsterdam (intern rapport provincie Noord-Holland).
- Marinelli, M.G., 1997a: *Provincie Noord-Holland, gemeente Heiloo; archeologisch onderzoek Egelshoek*, RAAP-rapport 287, Amsterdam.
- Marinelli, M.G., 1997b: *Gemeente Purmerend, plangebied Weidevenne; een archeologische kartering en waardering*, RAAP-rapport 291, Amsterdam.
- Modderman, P.J.R., 1957: 'Archaeological observations', in: L.M.J.U. van Straaten en J.D. de Jong (red.), 'The excavation at Velsen', *Verhandelingen van het Koninklijk Nederlands Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap, geologische serie XVII*, 197-199.
- Morel, J.M.A.W., 1988: *De Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1: fort en haven*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).

- Mulder, J.R. en T.C. van Steenberg, 1995: *De bodemgesteldheid van het herinrichtingsgebied Zeevang. Resultaten van een bodemgeografisch onderzoek*, SC-DLO rapport 403, Wageningen.
- Odé, O., 1997: *Zeehaven IJmuiden, Derde Haven; archeologisch vooronderzoek*, RAAP-rapport 318, Amsterdam.
- Pavlovic, A., 1997: *Resultaten booronderzoek perceel 1261 en 877 in gemeente Egmond*, Haarlem (intern rapport provincie Noord-Holland).
- Pavlovic, A. en J. Kaarsemaker, 1997: *Opgravingsresultaten archeologisch onderzoek Abdijlaan 15-17 in Egmond-Binnen*, Haarlem (intern rapport provincie Noord-Holland).
- Polak, M., 1995: *De gestempelde Zuidgallische terra sigillata uit Vechten*, Nijmegen (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen).
- Rooij, M. de, 1997: *Gemeente Wognum, plangebied Ganzeweyd; een archeologische inventarisatie en kartering*, RAAP-rapport 278, Amsterdam.
- Rooij, M. de en C.M. Soonius, 1997: *Provincie Noord-Holland. Plangebied Medemblik-Schepenvijk; een archeologische inventarisatie en kartering*, RAAP-rapport 282, Amsterdam.
- Rooij, M. de en C.S.I. Thanos, 1997: *Plangebied Schepenvijk. Archeologisch onderzoek in de gemeente Medemblik*, Amsterdam (basisrapportage provincie Noord-Holland).
- Rooij, M. de, 1998: *Gemeente Schagen. Plangebied Nes-Hoep. Een archeologische kartering en waardering*, RAAP-rapport 322, Amsterdam.
- Schute, I.A., 1997a: *Provincie Noord-Holland, Wijkermeerpolder, een archeologische inventarisatie en kartering*, RAAP-rapport 265, Amsterdam.
- Schute, I.A., 1997b: *Provincie Noord-Holland; 'Het Torp', gemeente Den Helder; een archeologische kartering*, RAAP-rapport 279, Amsterdam.
- Schute, I.A., 1997c: *Het Torp. Archeologisch onderzoek in de gemeente Den Helder*, Amsterdam (basisrapportage provincie Noord-Holland).
- Schute, I.A. en O. Odé, 1997: *Provincie Noord-Holland, Westelijke Randweg Beverwijk; een archeologische inventarisatie en kartering*, RAAP-rapport 273, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1995: *Herinrichtingsgebied Bergen-Egmond-Schoorl; een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 73, Amsterdam.
- Soonius, C.M. en M. De Rooij, 1997: *Herinrichtingsgebied Zeevang (Noord-Holland); archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 257, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1997: *Provincie Noord-Holland, proefgebied gemeente Schermer; cultuurhistorische waardenkaart*, RAAP-rapport 275, Amsterdam.
- Soonius, C.M., 1998: *Provincie Noord-Holland, PWN-waterleiding Bergen-Limmen; archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 266, Amsterdam.
- Weerd, M.D. de, 1977: 'The date of Valkenburg I reconsidered: the reduction of a multiple choice question', in: B.L. van Beek, R.W. Brandt en W. Groenman-van Waateringe (red.), *Ex Horreo*, 255-289.

II Zuid-Holland

Prehistorie

Barendrecht: VINEX-locatie Midden-IJsselmonde (afb. 1) In de periode augustus-november 1997 heeft het BOOR onderzoek verricht op vijf Prehistorische vindplaatsen op de VINEX-locatie Midden-IJsselmonde. Dit onderzoek is gefinancierd door de gemeente Barendrecht. Gedurende het bouwrijp maken van het deelgebied Stadse Rechthoek I troffen de heren P. Biemans (Heinenoord), T.C. Blinde (Barendrecht) en E. Frings (Rotterdam) in de taluds van rioolsleuven op drie plekken vondstmateriaal aan. Karteringswerkzaamheden uitgevoerd door het BOOR leidden tot twee vindplaatsen.

Alle vondsten zijn aangetroffen in lichtzandige kleien. Deze maken deel uit van een sequentie kleien die tezamen de oostelijke oeverwal vormen van een geul die, gelet op de datering van de aangetroffen archeologische sporen, in ieder geval bestond gedurende het Laat-Neolithicum tot en met de Midden-Bronstijd. Blijkbaar lag de geul langdurig op dezelfde plaats.

Genoemde sedimenten worden gerekend tot de Afzettingen van Calais IV respectievelijk Afzettingen van Duinkerke 0. Dit onderscheid is kunstmatig; binnen de opeenvolging van sedimenten zijn noch (grote) tijdschichten, noch (grote) genetische verschillen geregistreerd. De kleien worden op hun beurt weer afgedekt door een pakket zand- met kleilaagjes (Afzettingen van Duinkerke III), gevormd na de overstroming van de Riederwaard in 1373. De overstroming heeft een eroderende werking op de toenmalige ondergrond gehad. Eventuele afzettingen jonger dan de Midden-Bronstijd en ouder dan 1373 zijn hierdoor verdwenen.

Op de vindplaatsen 20-57, 20-59 en 20-60 (vindplaatscode BOOR) werden de waarnemingen uit de taluds van de rioleringsleuven aangevuld met gegevens uit grondboringen. Een groot deel van de vondstlaag van deze vindplaatsen is door het graven van de sleuven vernietigd. Het aardewerk van de locaties dateert achtereenvolgens van het Laat-Neolithicum (Vlaardingencultuur, fase 2b), Laat-Neolithicum/Vroege Bronstijd (potbeker- en wikkeldraadaardewerk) en een vroege fase van de Midden-Bronstijd (Hilversum-cultuur).

Van vindplaats 20-58 kon een substantieel deel worden opgegraven. In de opeenvolging van kleien die de oeverwal vormen, waren drie vondstlagen en een niveau met vondsten aanwezig. Het materiaal uit de onderste vondstlaag kan worden toegewezen aan de Vlaardingencultuur (VI 2b); aan de basis van de middelste vondstlaag bevond zich een niveau met laat Klokbeke-aardewerk; de middelste vondstlaag zelf, alsmede de bovenste vondstlaag bevatten potbeker- en wikkeldraadaardewerk (Laat-Neolithicum/Vroege Bronstijd).

De vondstlaag van vindplaats 20-61 is getraceerd door middel van grondboringen. De hoogteligging van de vondstlaag is gelijk met de hoogte van de onderste vondstlaag van vindplaats 20-58 (Vlaardingencultuur). Op grond hiervan wordt vindplaats 20-61 voorlopig in genoemde periode gedateerd.

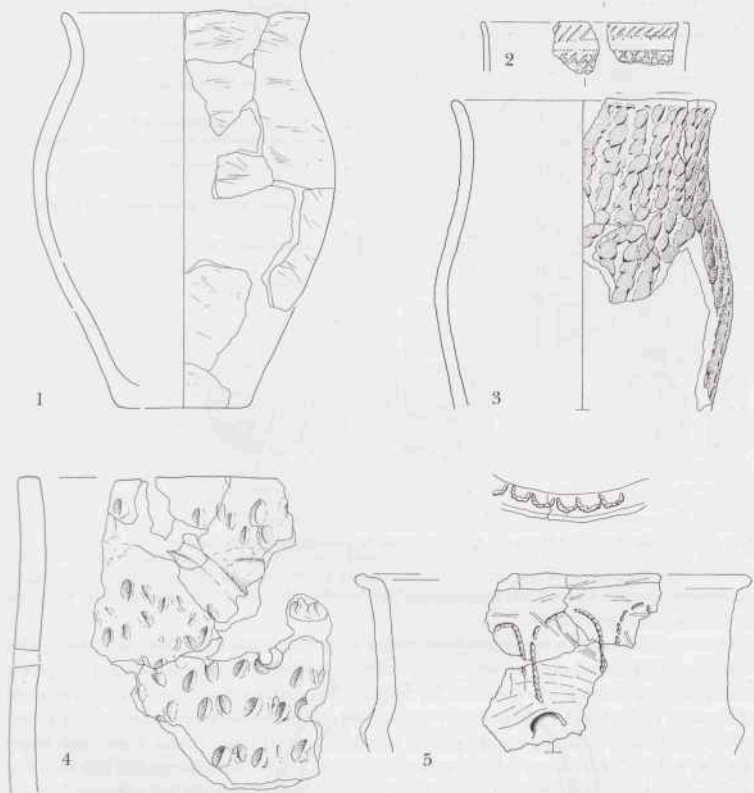
BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Bernisse: Zuidland-Harregat (afb. 2) Door het BOOR is tijdens boringen aardewerk aangetroffen uit de Late IJzertijd. Het bevond zich in geulsediment (Afzettingen van Duinkerke I), in de nabijheid van een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd (Moree 1998).

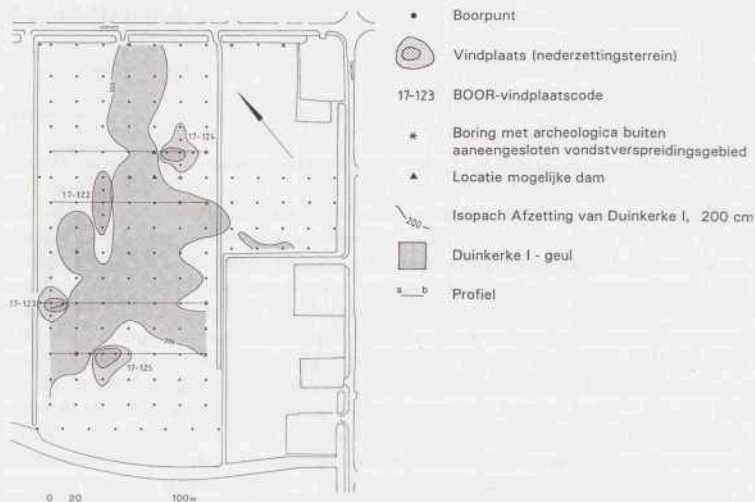
BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Afb. 1. Barendrecht: VINEX-locatie Midden-IJsselmonde. Aardewerk van vindplaatsen 20-58: 1. Laat-Neolithicum (Vlaardingencultuur); 2. Laat-Neolithicum (Klokbekercultuur); 3-4. Vroege Bronstijd; vindplaats 20-57; 5. Midden-Bronstijd (Hilversum-cultuur). Schaal 1:3.

Binnenmaas: Putterhoek-Sportlaan (afb. 3) Op verzoek van de gemeente Binnenmaas is in december 1997 en de eerste maanden van 1998 door Stichting SOB Research een verkennend booronderzoek uitgevoerd in het plangebied 'Putterhoek-De Grienden' (SOB Research 1998). In het noorden van het min of meer rechthoekige bouwplan (ca. 400 x 500 m) ligt een noord-zuid georiënteerde geulrug dicht aan het oppervlak. Een sloot langs de Sportlaan doorsnijdt deze geulrug. Op de flank van deze geulrug zijn in het sloottalud negen aaneenpassende fragmenten aardewerk, enkele stuks vuursteen (vier afslagen en twee krabbers) en enkele brokken houtskool aangetroffen. In de boor is van een cultuurlaag geen sprake. Ook

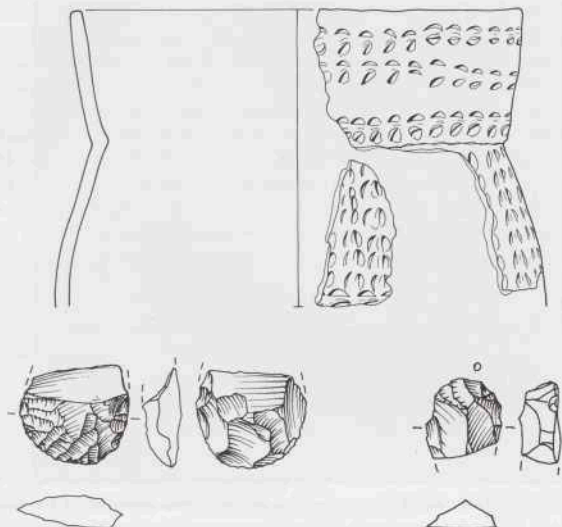

Alb. 2. Bernisse: Zuidland-Harregat. Overzicht van de gekarteerde vindplaatsen.

op andere plaatsen binnen het bouwplangebied werd in de top van de Gorkum-klei verspreide houtskool aangetroffen.

Het vondstmateriaal is ter nadere bestudering aangeboden aan de ROB te Amersfoort. Het aardewerk blijkt te behoren tot een zogenaamde halspotbeker. Een vergelijkbaar (compleet) exemplaar is gevonden op de Veluwe bij Speulde. Lehmann schrijft hierover het volgende (Lehmann 1964): 'Onder een potbeker verstaan wij een aardenwerken vat tussen 30 en 50 cm hoog, met naar verhouding van de grootte een dunne wand (dunner dan 1 cm), een uitgesproken bekerprofiel en een versiering in aansluitende zones. Het bekerprofiel kan S-vormig zijn, maar ook van boven steil en verder bol, hetgeen het geval is als de hals cilindrisch of conisch is en de buik eivormig, zoals bij de Veluwe klokbeckers. Dit laatste potbekertype onderscheidt zich door een speciale schouderversiering van verticale patronen, waardoor de af-scheiding hals-schouder geaccentueerd wordt. Naar het voorbeeld van Van Giffen (1925-1927) zouden wij dit type, waartoe ook de pot uit Speulde behoort, 'halspotbeckers' willen noemen (Lehmann 1965)'.

De houtskoolbrokken die bij de halspotbeker van Putterhoek zijn gevonden, zijn onderworpen aan een ^{14}C -meting. De uitkomst is: 3685 ± 37 BP (Utc-6955; ca. 2000 v. Chr.). De Klokbekecultuur kan in Nederland worden geplaatst tussen 3950-3650 BP. Dit houdt in dat we in Putterhoek met een laat voorkomen van deze cultuur te maken hebben. Over de aard van de vindplaats kan vooralsnog geen uitspraak worden gedaan. Vlak ten zuiden van de vindplaats is eerder een scherf van een Veluwe klokbeke opgebaggerd uit de Binnenbedijkte Maas (Verwers 1968).

Afb. 3. Binnenmaas: Puttershoek-Sportlaan. Twee vuurstenen krabbers en fragment van een halspotbeker (Laat-Neolithicum, Klokbekercultuur). Schaal resp. 1:1 en 1:3. Tek. ROB, Amersfoort.

Afb. 4. Binnenmaas: Westmaas-Munnikenweg. Glazen armband. Late IJzertijd of Romeinse tijd. Buitendiameter 6 cm (horizontaal gemeten). Tek. ROB, Amersfoort

Binnenmaas: Westmaas-Munnikenweg (afb. 4) In juni is door de Stichting Oudheidkundig Bodemonderzoek Hoeksche Waard een glazen armband gevonden bij de bouw van een elektriciteitshuisje aan de Munnikenweg 400 m westelijk van de plaats van het archeologisch onderzoek in 1996 bij boerderij Maaszicht waar zowel sporen van bewoning uit de Late IJzertijd als uit de Romeinse Tijd zijn aangetroffen (zie de Kroniek over 1996; Van Heeringen, Lauwerier en van der Velde 1998). De armband is enigszins ovaal met een maximale buitendiameter van 6 cm. De doorsnede varieert van 1,0 tot 0,6 cm. In opvallend licht is het glas zwart van kleur, in doorvallend licht bruingroen. In de lengterichting van de glasdraad zijn langgerekte belletjes te zien. De vondst is gedaan in schone klei onder een Romeinse vondstlaag. Hoewel deze vondstomstandigheden pleiten voor een datering in de Late IJzertijd, wijst de voor de IJzertijd atypische doorsnede van de armband mogelijk op een datering in de Romeinse Tijd.

Leiden: Stevshofjespolder (afb. 5) Evenals in 1995 en 1996 vond ook in 1997 weer onderzoek plaats naar bewoningssporen uit de IJzertijd in het westelijk deel van de Stevshofjespolder. Besloten werd de locatie op te delen in vakken van één bij één meter, teneinde de spreiding van het vondstmateriaal vast te leggen. Aan de hand van het aardewerk is de vindplaats in de Midden-IJzertijd te plaatsen (500-300 v. Chr.). Naast dit aardewerk, het botmateriaal en enkele tientallen houten palen werden slakken en 'gootjes' aangetroffen. In de positie van de palen valt vooralsnog geen patroon te zien. De cilinders zijn waarschijnlijk gebruikt bij de zoutwinning. Andere vondsten omvatten een gewei bijl en een houten 'blaasinstrument' (afb. 5). De functie van dit instrument van wegedoorn (*Rhamnus cathartica*) is nog onduidelijk. Het kan gaan om een 'blaaspijp', een mondstuk voor het aanblazen van een ijzeroven of om een muziekinstrument. Wededoorn komt voor op de hoge vruchtbare en meer vochtige zandgronden (duinen). Een tweede bijzondere vondst is een gedeelte van een veenweg, een houten voetpad door het veen. Het onderzoek is in 1998 voortgezet.

Gemeente Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Maasland: Maaslandse bos 1 Bij de aanlegwerkzaamheden van het Maaslandse Bos zijn in een aantal slootkanten diverse scherven gevonden. Nabij twee eerdere vindplaatsen (losse vondsten uit de IJzertijd en de Late Middeleeuwen) werden in de restgeul van een Duinkerke F-kreek tientallen IJzertijdscherven aangetroffen (MD 14.07). Deze verspoelde scherven dateren uit de Midden-IJzertijd (persoonlijke mededeling P.W. van de Broeke), mogelijk van een nabij gelegen nederzetting.

IPP, Amsterdam

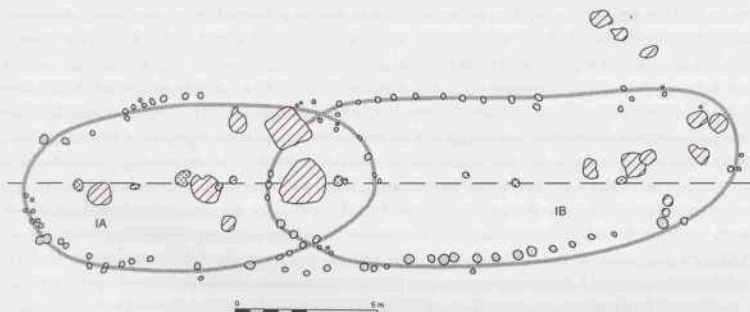
J.P. Flamman

Noordwijk: Bronsgeest (afb. 6) Op de woningbouwlocatie Bronsgeest in de gemeente Noordwijk is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) een noodopgraving uitgevoerd naar Prehistorische nederzettingssporen. De sporen waren ontdekt tijdens een verkennend booronderzoek door het Archeologisch Adviesbureau RAAP (zie de Kroniek over 1996). Het onderzoek vond plaats van 11 februari tot en met 23 mei 1997 en werd gefinancierd door de gemeente Noordwijk.

In het onderzochte oppervlak van ca. 5000 m² bleken de sporen aanwezig van een complete meerfasige huisplattegrond, enkele palenclusters en akkerpercelen uit de Vroege Bronstijd (ca. 3500 BP). De huisplattegrond is tweeschepig en heeft een breedte van 6 m (afb. 6). De lange zijden zijn licht gebogen, de korte zijden afgerond. Het huis is eenmaal in de lengte-

Afb. 5. Leiden: Stevenshofjespolder. Houten voorwerp met onbekende functie. Midden-IJzertijd. Lengte ca. 10 cm.

Afb. 6. Noordwijk: Bronsgeest. Meerfasige huisplattegrond. Vroege Bronstijd. Schaal 1:200.

richting verplaatst. De lengte van plattegronden is ca. 14,5 en ca. 16 m. De tweeschepige bouwtraditie sluit aan bij gebouwen in het kustgebied uit de voorafgaande periode van het Neolithicum maar staat in groot contrast met de drieschepige huizenbouw in de op de Vroege Bronstijd volgende periode van de Midden-Bronstijd.

Het met de plattegrond geassocieerde aardewerk is dikwandig en deels versierd met nagel-, touw- en wikkeldraadindrukken. Naast aardewerk zijn de vondstcategorieën steen, vuursteen, bot en verkoolde zaden en vruchten aanwezig. Uitzonderlijk in de Vroege Bronstijd is het

voorkomen van broodtarwe (*triticum aestivum*). Het onderzoek is inmiddels gepubliceerd (Van Heeringen, van der Velde en van Amen 1998).

Rijswijk: VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg 1 (afb. 7) Het archeologisch onderzoek op de VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg werd voortgezet (Koot 1997). Het onderzoek vindt plaats in opdracht van het Projectbureau Ypenburg. Dit jaar waren de twee belangrijkste projecten op Ypenburg het onderzoek naar de Nieuwe Broekmolen (zie hierna onder Middel-euwen: Rijswijk: VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg 2) en een woonplaats uit het Neolithicum (4500-2100 v. Chr.).

De laatstgenoemde vindplaats werd in maart 1998 gevonden tijdens waarnemingen in een sleuf voor een diepriool in deelplan 1. De rioleringsleuf doorsneed een duin waarvan het bestaan niet bekend was. De vondst van een duin op Ypenburg is niet vreemd. Zo'n 6000 jaar geleden lag de kustlijn dwars door Rijswijk ruwweg op de lijn Hoekpolder-Ypenburg. Achter de kustlijn bevond zich een uitgestrekt kweldergebied met lage duinen. Later is de kustlijn in westwaartse richting verschoven waarbij nieuwe duinenrijen ontstonden. Het kweldergebied raakte overgroeid met veen. Het veenpakket bereikte uiteindelijk een dikte van enkele meters. Door de Middeleeuwse ontginningen en verveningen is het meeste veen nadien weer verdwenen.

Het duin is ruim 75 meter breed en enkele honderden meters lang. De top ligt op ongeveer -2,4 m NAP. De flanken lopen af naar ongeveer -4,0 m NAP. De top van het duin is sterk aangetast door de uitbreiding van het vliegveld omstreeks 1955 waarbij egaliseringswerkzaamheden plaatsvonden en een drainagesysteem werd aangelegd. De flanken van het duin zijn in tegenstelling tot de top van het duin goed bewaard gebleven. Zelfs het toenmalige loopvlak is op de flanken nog aanwezig. Een gedeelte van het duin is gelegen binnen deelplan 1 waar dit jaar is begonnen met de bouw van duizend woningen. Vooruitlopend op het bouwrijp maken van het plangebied vond er een opgraving plaats.

De bewoningssporen werden vooral aangetroffen aan de landzijde (zuidzijde) van het duin. De bewoningssporen bestaan uit grondsporen (palen en kuilen), een bewoningslaag en veel potscherven en vuurstenen afslagen. Organisch materiaal werd nauwelijks gevonden hetgeen samenhangt met de slechte conserveringsomstandigheden. De bewoningsplaats dateert uit omstreeks 3500 v. Chr. (Midden-Neolithicum, fase Hazendonk 3).

Langs de oostzijde van deelplan 1 ligt de Frits Diepenlaan. Bij de aanleg van deze straat werd het duin letterlijk doorsneden. In het profiel werd op een diepte van ongeveer -4,0 m NAP een nog oudere bewoningslaag waargenomen met veel dierlijk botmateriaal (onder meer eend en arend) alsmede wat potscherven en vuurstenen afslagen. Door de grondwaterstand moest het onderzoek naar de laag tot waarnemingen beperkt blijven. De laag is door een pakket stuifzand gescheiden van de bewoningslaag aan de top van het duin.

In 1997 zal het onderzoek worden uitgebreid in oostelijke richting. Hierbij moet de omvang van de woonplaats worden vastgesteld. Daarnaast moet worden gekeken naar dieper gelegen bewoningslagen.

De vindplaats is van groot wetenschappelijk belang. Tot op heden zijn er in het kustgebied van West-Nederland slechts vijf vindplaatsen van deze ouderdom bekend. Drie ervan zijn in Rijswijk gelegen (twee in de Hoekpolder, een in Ypenburg). Het zijn de oudste sporen van menselijke activiteiten in het kustgebied van West-Nederland. In overleg met het Projectbureau Ypenburg zal worden onderzocht of het behoud van de vindplaats mogelijk is.

Dienst Openbare Werken van de Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Afb. 7. Rijswijk: VINEX-locatie Buitenplaats Ipenburg 1. Overzicht van het opgravingsterrein met duin en Neolithische bewoning.

Romeinse Tijd

Alphen aan den Rijn: Julianastraat Voorafgaand aan de uitbreiding van de supermarkt Hoogvliet in het centrum van Alphen aan den Rijn zijn in de maanden september en oktober twee percelen onderzocht aan weerszijden van de huidige supermarkt. Op het noordelijke perceel is in 1950 gegraven door het Biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, waarbij een oost-west lopend spoor werd geïnterpreteerd als de zuidelijke gracht van het castellum dat hier in de Romeinse Tijd gelegen moet hebben. Dit spoor is in de opgraving opnieuw blootgelegd. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid is het spoor *niet* de gracht van het castellum.

In de twee noordelijke putten werd een Romeins niveau herkend aan een door fosfaat groen gekleurde kleilaag met houtskool en leem. Dit niveau was sterk verstoord door latere ingravingen (kuilen en greppels). In de oostelijke helft van beide putten werd een noord-zuid lopende baan met aangepunte palen aangetroffen, waarin echter geen enkel verband kon worden herkend. In de zuidelijke put kon slechts een enkel spoor als Romeins worden aangemerkt. De geringe hoeveelheid Romeinse vondsten in deze put komt overeen met de reeds bestaande indruk dat de intensiteit van de Romeinse bewoning vanuit het huidige centrum van het dorp naar het zuiden toe afnam.

Fysisch-geografisch onderzoek heeft uitgewezen dat de Romeinse bewoningslaag lag op een in de restgeul van de Oude Rijn afgezette kleilaag. De bedding van de Oude Rijn was dus op de opgravingslocatie al in de Romeinse Tijd voor een deel met klei opgevuld. Hieronder bevinden zich zandige kronkelwaardafzettingen, die afkomstig zijn van een oudere Rijnloop.

Het Romeinse aardewerk dateert van ongeveer het midden van de 1e tot het einde van de

2e/begin van de 3e eeuw na Chr. Tweederde van het terra sigillata is van Zuid-Gallische makelij. Amforen en kruiken vormen samen met het ruwwandige aardewerk de grootste groep. De samenstelling van het aardewerkrepertoire wijst op een burgerlijk karakter van de nederzetting. Deze interpretatie sluit aan bij de resultaten van het onderzoek op het Hoogvliet-terrein, waar sporen van grote gebouwen zijn geïnterpreteerd als opslagloodsen (Sprey 1990). Behalve aardewerk werden ook enkele munten en een slingerkogel gevonden.

De opgraving heeft slechts enkele sporen met Middeleeuws aardewerk opgeleverd. Tussen de sporen met post-Middeleeuwse vondsten vallen in de zuidelijke put twee grote kuilen op met een vulling van organisch materiaal, die mogelijk kunnen worden toegewezen aan de herberg die rond 1660 op het perceel was gevestigd.

Gem. Alphen aan den Rijn

R.S. Kok

Alphen aan den Rijn: Goudse Rijnpad Op een terrein aan het Goudse Rijnpad te Alphen aan den Rijn is tijdens grondwerkzaamheden ten behoeve van de uitbreiding van het woonwagencamp archeologisch onderzoek verricht in de maand juli (Van Riel 1997a). Het doel van het archeologisch onderzoek was het vaststellen van de omvang van de nederzetting 'Goudse Rijnpad', die waarschijnlijk dateert uit de 1e tot en met 5e eeuw na Chr. Aangetroffen werd een bovenlaag van een halve meter, die bewoningsafval uit de 18e tot de 20e eeuw bevatte. Onder deze laag bevond zich de ongeroerde bodem. Geconcludeerd kan worden, dat genoemde nederzetting zich niet tot het onderzochte gebied heeft uitgestrekt.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Bernisse: Zuidland-Harregat (afb. 2) Tijdens een booronderzoek door het BOOR zijn nederzettingsterreinen uit de Romeinse Tijd gelokaliseerd (Moree 1998). Aardewerk, bot, houtskool en mest werden daarbij aangetroffen. Ook werd een aarden constructie (mogelijk een dam) in een geul gelokaliseerd. De nederzettingen waren gelegen aan een geul, waarvan de sedimenten worden gerekend tot de Afzettingen van Duinkerke I. Het vondstmateriaal bevindt zich in alle gevallen op het Hollandveen en wordt afgedekt door de Afzettingen van Duinkerke I, post-Romeins veen en de Afzettingen van Duinkerke III. De vindplaatsen zijn enigszins aangetast door latere Duinkerke I-geulactiviteiten.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Brielle: Langestraat zie Middeleeuwen en later.

Delft: Barbaraklooster 1 Tijdens het uitgraven van de bouwput voor de aanleg van een parkeergarage langs de Westvest werden sporen van een nederzetting uit de Romeinse Tijd aangetroffen. De sporen bestonden uit twee smalle greppels die zuidwest-noordoost waren georiënteerd. De onderlinge afstand bedroeg 6,5 m. Elders in de bouwput werden enkele andere korte en bredere greppels en een afvalkuil gevonden die er haaks op waren gericht. Het in de sporen gevonden aardewerk dateert uit de 2e eeuw na Chr. Ook werden er nog stukken van het oude loopvlak uit die tijd teruggevonden. Het toenmalige maaiveld lag op -1,4 m NAP. Door de vele Middeleeuwse verstoringen kon geen goed beeld worden verkregen in de aard en uitgestrektheid van de bewoning. Deze vindplaats is overigens één van de vele plekken langs de westzijde van de Oude Delft waar bewoningssporen uit de Romeinse Tijd zijn aangetroffen.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

's-Gravenhage: Ockenburgh (afb. 8-9) In 1997 kon dan eindelijk het grote onderzoek op de voormalige camping Ockenburgh, het tegenwoordige bungalowpark Kijkduinpark, worden afgesloten. De afgelopen jaren was duidelijk geworden dat Ockenburgh een vrij grote Romeinse burgerlijke nederzetting geweest is, tot bloei gekomen door de aanwezigheid van Romeinse soldaten. Een van de belangrijkste vondsten was ongetwijfeld het kleine Romeinse fort, dat waarschijnlijk het begin van de bewoning ter plekke markeert.

Dit laatste deel van het onderzoek had een wat ander karakter dan dat van de jaren daarvoor. Plek van handeling was het zogeheten jeugdterrein, het meest zuidwestelijke puntje van het kampeerterrein, grenzend aan het waterwingebied van Solleveld. In dit deel waren geen bungalows gepland, maar wel een uitgebreid net van riolering, waterleiding en elektra, ten bate van het steeds groter wordende contingent van luxe-kampeersers.

De bedreiging van het bodemarchief was hier dus wat minder zwaar dan elders op het terrein; daarom kon volstaan worden met het zelf, gecontroleerd, uitgraven en documenteren van de verschillende leidingtracés.

Daar ook dit deel veel archeologische informatie zou opleveren stond wel vast: ook Holwerda had hier een aantal sleuven gegraven die stuk voor stuk grote hoeveelheden grondsporen hadden opgeleverd. Hij had hier echter wat minder gegraven dan elders en dat had direct te maken met het feit dat in zijn tijd het gebouw van de schietvereniging er nog stond. Noodgedwongen moest hij zijn onderzoek daaromheen uitvoeren.

Tenslotte lag hier ook het grafveldje dat destijds door Pabon was opgemerkt en dat de aanzet had gegeven tot het onderzoek van de jaren dertig (Holwerda 1938).

Nadat in het najaar van 1996 het terrein eerst middels boringen en proefputjes wat beter in kaart was gebracht, werd de laatste veldcampagne van Ockenburgh gestart met het opnieuw openleggen van het grafveldje. Precies daar zouden een heleboel leidingen bij elkaar komen. Inderdaad werden de resten van het grafveldje aangetroffen. Duidelijk was zelfs nog te zien waar Holwerda zijn vondsten gedaan had. Andere nog onbekende begravingen werden helaas niet aangetroffen. Holwerda had zijn werk hier in elk geval goed gedaan.

Een groot deel van de put vertoonde een duidelijke erosielaag. Hierin bleken zich, verspreid door de hele laag heen, ontelbare kleine stukjes verbrand bot en Romeins aardewerk te bevinden. Een betere aanwijzing voor de verstuiving van het grafveld is nauwelijks te bedenken. Het komt ook perfect overeen met de vondstomstandigheden uit de jaren dertig.

Vanuit deze opgravingsput is het onderzoek verder sleufgewijs verlopen. In zekere zin is de Holwerda-traditie hier voortgezet. Dat geeft uiteraard beperkingen aan de resultaten. De grootte van de nederzetting kan er mee worden bepaald en op grond van het gevonden materiaal kan ook een goede datering worden verkregen. Hoe de nederzetting er in dit deel heeft uitgezien, wat de grootte van de huizen is geweest bijvoorbeeld, is op deze manier echter niet te reconstrueren. Niettemin zijn er een aantal belangrijke conclusies te trekken uit het onderzoek en zijn er ook een paar spectaculaire vondsten gedaan.

De eerste verrassing betrof hetgeen er niet bleek te zitten. Op grond van eerder onderzoek van de afdeling op het terrein Solleveld (Waasdorp 1988) werden hier ook vondsten van Vroeg-Middeleeuwse ouderdom verwacht. Het vondstenbestand van de opgraving van Holwerda bestaat voor 10 procent uit aardewerk uit die periode en dat is geen geringe hoeveelheid. Dat materiaal kan niet van het jeugdterrein gekomen zijn: er werd hoegenaamd niets uit die periode aangetroffen. Al het materiaal bleek Romeins, maar van een iets latere datering dan de tot dan toe opgegraven gedeelten. Het heeft er voorlopig de schijn van dat zich hier de 3e-eeuwse fase van de nederzetting heeft bevonden. Ook dit deel bleek weer begrensd

Afb. 8. 's-Gravenhage: Ockenburg. Eén van de aangetroffen waterputten. Romeinse Tijd. Foto Peter Oosterhout, Multimedia 's-Gravenhage.

Afb. 9. 's-Gravenhage: Ockenburg. Het bouwoffer wordt blootgelegd. Romeinse Tijd. Foto Peter Oosterhout, Multimedia 's-Gravenhage.

door zware greppels, door Holwerda destijds beschouwd als verdedigingswerken, maar hoogstwaarschijnlijk alleen bedoeld als waterhuishoudkundige maatregel. Al eerder in ons onderzoek zijn we dit soort greppels tegengekomen. Ze zijn in de regel van wat latere datum. Het zou er op kunnen wijzen dat men in de loop van de tijd last kreeg van een hoger wordende grondwaterspiegel.

Natuurlijk werden er ook in dit deel veel mooie vondsten gedaan. Om te beginnen werd in de wand van een van de smallere sleuven weer een paardenskelet aangetroffen. Het was het vierde. Het was niet nodig om dit exemplaar te bergen; het skelet zit dan ook nog grotendeels in de grond. Spectaculair was de vondst van een tweetal waterputten (afb. 8). De bijzonderheid zat hem voornamelijk in de verrassend goede staat van conservering. In beide gevallen ging het om een gevlochten mand van jeneverbastakken. Duidelijk is dat deze manden speciaal voor dit doel waren vervaardigd en niet, zoals met tonnen wel het geval is, secundair zijn gebruikt. Alleen de binnenzijde van de mand is behoorlijk afgewerkt. Voor de buitenzijde gold dat bepaald niet, maar die was vanzelfsprekend ook niet zichtbaar. Voor het vlechtwerk werd gebruik gemaakt van korte takjes, die consequent naar buiten toe uitsteken. Ze werden om een aantal verticale staken heen gevlochten. Deze staken aan de onderzijde een flink stuk uit, zodat de mand echt in de grond 'vastgeprikt' kon worden. De mand kreeg zijn stabiliteit dan ook pas in de grond. Gepoogd is beide exemplaren te lichten. Bij de eerste mislukte dat helaas voor een deel; bij de tweede lukte dat veel beter. Dat laatste exemplaar is ter beschikking gesteld aan het Museon en zal daar te zijner tijd worden geëxposeerd.

De meest spectaculaire vondst werd gedaan aan het eind van de campagne. Gelegen direct naast het wandspoor van een gebouw werd een kuil ontdekt boordevol met luxe (en gavel!) ceramiek (afb. 9). Het ging daarbij onder andere om borden van terra sigillata, drinkbekers van geverfd aardewerk en een paar grote voorraadpotten. Daarnaast waren aanwezig de resten van een tinnen bord en van een grote ketel van bronsblik. De verschillende voorwerpen stonden alle keurig tegen elkaar aan, op en in elkaar gestapeld. Parallellen zijn in Nederland van deze vondst niet voorhanden, behalve degene die Holwerda in de jaren dertig op ditzelfde terrein aantrof, op nog geen honderd meter verwijderd van onze vondst. Het is natuurlijk moeilijk een vondst als deze te duiden. Wat opvalt is de rijkdom van het materiaal, al moet daar wel een kanttekening bij gemaakt worden. De voorwerpen waren namelijk absoluut niet nieuw toen ze in de grond verstopt werden. De sigillata is duidelijk gesletten en de bronzen ketel is op vele plaatsen opgelapt. Qua vorm en kwaliteit van het brons zou dit laatste exemplaar zelfs van Prehistorische afkomst kunnen zijn (mondelinge mededeling dr. M. Erdrich, Amsterdam)! Ook de 'sortering' is opvallend. Alle facetten van het eten en drinken, dus van het dagelijkse voedsel, zijn vertegenwoordigd. Er zijn drinkbekers, schenkkannen, etensborden, kookpotten en voorraadpotten. Daarnaast zijn er enige voorwerpen die helemaal moeilijk te duiden zijn: een tweetal slijpstenen en twee hoornpitten. Opmerkelijk is ook de vulling van een van de voorraadpotten: hierin geen opgestapeld aardewerk, maar alleen huttenleem, het materiaal waarmee de wanden van de huizen in de regel bekleed werden. Tenslotte bleken zich ook een aantal spijkers en de ijzeren kop van een hamer in het geheel te bevinden.

Juist omdat er geen parallellen elders zijn, blijft het gissen naar de achtergrond van dit merkwaardige depot. Gelet echter op de specifieke inhoud en op de specifieke plaats – tegen de wand van een huis – is het wellicht aan te merken als een bouwoffer, bedoeld om zowel het huis als zijn bewoners een langdurig leven zonder tegenspoed of gebrek te bezorgen.

De vondst van het mogelijke bouwoffer was de waardige afsluiting van een vijfjarig onderzoek waarin heel veel nieuwe dingen omtrent de bewoning van Ockenburgh bekend zijn ge-

worden. Ockenburgh is niet langer de 'armelijke inheemse nederzetting' waar Holwerda het nog voor hield. Ockenburgh was een welvarende *vicus*, ontstaan en opgebloeid door de aanwezigheid van een klein Romeins fort. Sporen van dat fort zijn teruggevonden: het is de eerste Romeinse militaire post die in West-Nederland achter de Romeinse *limes* aangetroffen is. Dat met dit onderzoek geheel Ockenburgh nu bekend en begrepen is, zou echter volledig bezijden de waarheid zijn. Er is in totaal niet meer dan circa 20 procent van het nederzettingsterrein aan een gedegen onderzoek onderworpen. De resterende 80 procent herbergt ongetwijfeld nog de nodige verrassingen. Voorlopig ligt dat resterende deel echter veilig in de grond verborgen.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

's-Gravenhage: Wateringse Veld (afb. 10-11) Het onderzoek in het Wateringse Veld dat vorig jaar is begonnen, is dit jaar gecontinueerd. Het gebied Lage Veld, ten zuidoosten van de Bovenwijk, waar op basis van het vooronderzoek door RAAP Neolithische bewoning verwacht werd, is nader onderzocht met behulp van proefsleuven (Bakker en Burnier 1997). Deze proefsleuven hebben geen nederzettingssporen opgeleverd.

Ter plaatse van het terrein Vellekoop direct aan het Oosteinde zijn echter spectaculaire ontdekkingen gedaan. Op deze plaats zijn vier Romeinse mijlpalen (afb. 10-11) aangetroffen en de sporen van een Romeinse weg. De mijlpalen zijn tijdens de regeerperiode van verschillende keizers opgericht: keizer Antoninus Pius liet rond 145 na Chr. een mijlpaal neerzetten, keizer Caracalla rond 215 na Chr., keizer Gordianus III rond 238 na Chr. en keizer Decius in het jaar 250 na Chr. Op een van de mijlpalen stond een afstand vermeld van 4 *milia passuum*. Dat wil zeggen dat het vier Romeinse mijlen, ca. 6 km, was naar de dichtstbijzijnde grote plaats. Dit was waarschijnlijk Forum Hadriani, de hoofdstad van de Cananefaten, het tegenwoordige Voorburg.

De mijlpalen bleken in een van de twee bermgreppels te liggen van een ca. 6 m brede weg. Hoewel van de weg geen zeer herkenbaar wegdek bewaard was gebleven, was de weg in het profiel goed herkenbaar. De vondst van de Romeinse weg is een belangrijke ontdekking. Nog steeds was niet bekend waar in de Romeinse Tijd precies de verbindingswegen hebben gelegen. De nu vastgestelde plek lijkt voor de hand te liggen: vlakbij inheemse nederzettingen, vlakbij de Gantel en lopend in de richting van de hoofdstad van de Cananefaten. Mogelijk vormt deze weg ook de verbinding tussen het Maasgebied en de Rijn, die destijds de grens van het Romeinse Rijk vormde.

Vlakbij de opgegraven mijlpalen en de weg zijn enkele kleine kuiltjes met crematieresten en een complete asurn met stukjes verbrand menselijk botmateriaal aangetroffen. Er zijn aanwijzingen dat de brandstapel – in die tijd werden overledenen in de regel gecremeerd – ook op die plaats was opgericht. Het betreft hier derhalve een klein grafveldje.

De ontdekkingen van 1997 vormen een mooie aanvulling op de eerder opgegraven boerderijen. We beginnen een redelijk compleet beeld te krijgen van het gebied in de Romeinse Tijd.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

C.B. Bakker

Maasland: Maaslandse bos 2 Enkele tientallen meters verwijderd van vindplaats MD 14.07 (zie onder Prehistorie: Maasland; Maaslandse bos 1) is in de bovenste afzettingsslagen van de eerder vermelde Duinkerke I-kreek een ruime hoeveelheid aardewerk gevonden (MD 14.08). Het merendeel betrof inheems aardewerk, een enkel fragment import-aardewerk. Het im-

Afb. 10. 's-Gravenhage: Wateringse veld. De mijlpalen met de sokkels. Romeinse Tijd. Foto dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

Afb. 11. 's-Gravenhage: Wateringse veld. De mijlpaal van keizer Antonius Pius. Romeinse Tijd. Foto dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

port-aardewerk dateert uit de 2e eeuw na Chr. Waarschijnlijk behoort het materiaal bij een nederzetting in de directe omgeving.

In het zuidwestelijk deel van het Maaslandse bos-in-aanleg werden in de slootkant inheemse scherven ontdekt door de amateur-archeoloog R. de Graaf uit Maasland (MD 14.09). Deze meldde de vondst via de AWN-afdeling Helinium bij ondergetekende (De Graaf en Heinsbroek 1997; Dorenbos 1997). Het betrof hier alleen inheems aardewerk, daterend uit de 1e of 2e eeuw na Chr. Ook deze vindplaats is gelegen op een Duinkerke I-kreek en duidt op een nederzetting in de nabijheid.

Enkele honderden meters zuidwaarts ligt op dezelfde Duinkerke I-kreek nog een Romeinse vindplaats (MD 15.16). Deze drie (14.08, 14.09 en 15.16) vormen tot op heden de enige Romeinse vindplaatsen ten zuidoosten van de gemeente Maasland.

IPP, Amsterdam

J.P. Flamman

Maasland: Oude Campspolder In opdracht van V.E.K. Adviesgroep B.V. te 's-Gravenzande heeft het IPP van de Universiteit van Amsterdam in de periode december 1996 tot en met april 1997 een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd in een deelgebied van de Oude Campspolder te Maasland (Van Londen, Flamman en Visser 1997). Dit gebeurde omdat in het gebied een glastuinbouwcomplex (ca. 150 ha) wordt gerealiseerd. Het doel van het onderzoek was het lokaliseren van vindplaatsen door middel van proefsleuven en het geven van advies aangaande het behoud en beheer van de vindplaatsen in het onderzoeksgebied op basis van de aard en de kwaliteit van de vindplaatsen (graafheid, conserveringstoestand).

Voorafgaand aan de werkzaamheden waren in het onderzoeksgebied 16 vindplaatsen bekend. Tijdens het AAO zijn hier 31 nieuwe vindplaatsen aan toegevoegd. De vindplaatsen dateren uit de IJzertijd, Romeinse Tijd en de Late Middeleeuwen.

De vindplaatsen uit de IJzertijd (19.59, 19.62 en 19.63) zijn slecht geconserveerde akkercomplexen met of zonder aardewerk. De vindplaatsen 19.54, 19.55, 19.60, 19.61 en 19.65 dateren uit de IJzertijd of de Romeinse Tijd en de vindplaatsen 19.43 t/m 19.48, 19.51 t/m 19.53 en 19.56 uit de de Romeinse Tijd. De laatstgenoemde vindplaatsen uit de Romeinse Tijd zijn matig tot gemiddeld van kwaliteit en bestaan uit geïsoleerde aardewerkvondsten en akkercomplexen/schopsteken en perceleringssloten. De aangetroffen akkers bevinden zich alle op een Duinkerke 0-stroomrug die zich westoost-georiënteerd uitstrekt over het onderzoeksgebied.

Op de plaats van alle hierboven genoemde vindplaatsen zijn kassen gebouwd. Er zal op straat worden geteeld. Alleen de fundering van de kassen zal mogelijk kleine delen van de vindplaatsen verstoren. De kassen vormen dan ook voldoende bescherming. Bij herbestemming van het gebied komen deze vindplaatsen in aanmerking als antiegegebied.

De vindplaats 19.57 uit de IJzertijd is een complex van sloten. De conservering is redelijk tot goed. De vindplaats ondervindt geen directe bedreiging van het glasbouw-project, maar wordt wel bedreigd indien er een uitbreiding van het NAM-terrein zal plaatsvinden. Indien behoud niet mogelijk blijkt, wordt geadviseerd de vindplaats op te graven.

Met klem wordt aangeraden vindplaats 19.58 door middel van een opgraving te onderzoeken. Het betreft een IJzertijd-vindplaats met duidelijke bewoningssporen en mogelijk een akkercomplex in de directe nabijheid. De bouw van huizen vormt een directe bedreiging voor de vindplaats.

Er zijn inmiddels vijf vindplaatsen door de bouw- en aanlegwerkzaamheden vernietigd bij het verschijnen van deze kroniek, namelijk één IJzertijd-vindplaats (19.64) en vier Romeinse vindplaatsen (19.41, 19.42, 19.49 en 19.50). Mogelijk zijn in de nabijheid van vindplaats 19.49

en 19.50 nog sporen aan te treffen. Geadviseerd wordt deze twee vindplaatsen op te nemen als attentiegebieden bij herbestemming.

Langs de Coldenhovenlaan zijn vijf Laat-Middeleeuwse vindplaatsen (19.35 t/m 19.40) gevonden die in verband gebracht kunnen worden met de eerste ontginningen en een systeem van perceleringen in de Oude Campspolder en omliggende regio. Mogelijk is ook vindplaats 19.40 hiermee in verband te brengen. Op de locatie van de vindplaatsen worden kassen gebouwd. Deze zorgen voor voldoende planologische bescherming indien de grond niet dieper dan -1,4 m NAP wordt bewerkt. Attentie bij herbestemming van de vindplaatsen wordt geadviseerd.

In navolging van het onderzoek van Stichting RAAP wordt geadviseerd de vindplaatsen 19.01, 19.02, 19.04, 19.08, 19.17 en 19.28, gelegen aan de linker- en rechterzijde van de Herenlaan, te beschermen door middel van de Monumentenwet. De procedures hiervoor zijn inmiddels al afgerond en het terrein is als monument beschermd.

IPP, Amsterdam

H. van Londen, J.P. Flamman, M.E. Visser

Monster: Poeldijk-Wateringsweg 107 Op 4 en 5 maart 1997 vond een klein noodonderzoek plaats te Monster-Poeldijk aan de Wateringsweg nr. 107. Gewaardeerde assistentie werd verleend door A.A.J. Immerzeel (Westlands Museum) en F. Kleinhuis (provincie Zuid-Holland). Het ging om een gebied van ca. 200 m² waarop een woonhuis was gepland. Om deze bouwplaats was reeds een aantal jaren geleden een U-vormige waterpartij gerealiseerd, voorafgegaan door een beperkt archeologisch onderzoek (Hessing 1994). Het onderzoek van 1997 spitste zich toe op de plek van de te bouwen woning. Er zijn in vrij hoog tempo met behulp van een hydraulische bandenkraan zonder schaaftak twee opgravingsvlakken aangelegd van elk ca. 25 x 15 m.

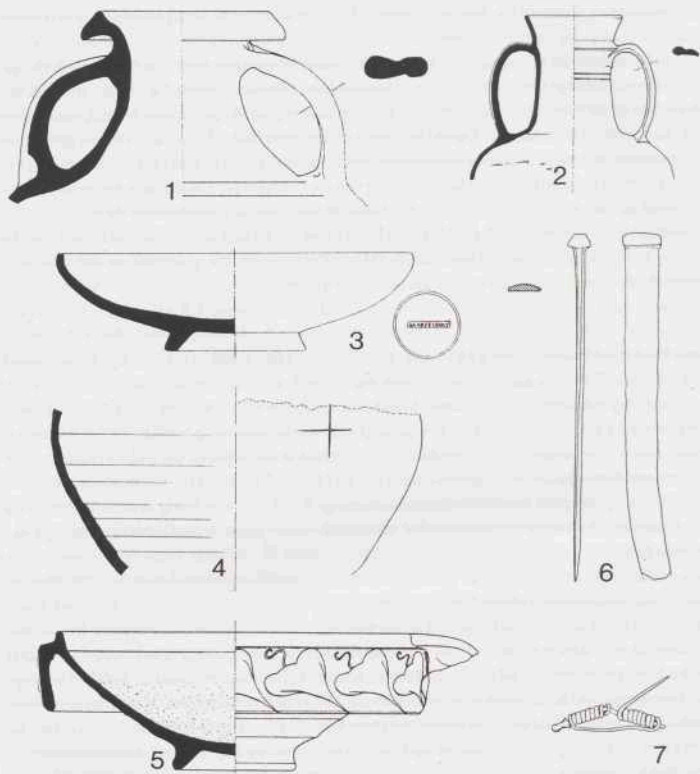
Aangetroffen zijn archeologische grondsporen die dateren uit de Romeinse Tijd. Het betrof een aantal paalgaten, enkele kuilen en drie greppels waaronder een min-of meer V-vormige sloot van ongeveer 1,5 m diep. Die sloot was al eerder waargenomen tijdens het onderzoek voorafgaand aan de aanleg van bovengenoemde waterpartij. Toen werd een zeer duidelijke V-vormige 'spitsgracht' aangetroffen, waarin op de bodem houten palen waren geplaatst. Een dergelijk fenomeen is echter tijdens het laatste onderzoek niet waargenomen. Duidelijke structuren zoals gebouwplattegronden zijn niet herkend. Het vondstmateriaal dateert over het algemeen uit de 2e eeuw na Chr. Naast Romeins importaardewerk en baksteen zijn, met behulp van een detector, metaalvondsten naar boven gekomen, waaronder enkele fibula's. Het onderzoeksgebied ligt op nog geen 100 m afstand van de Romeinse villa van Poeldijk waar in de jaren zestig de restanten van een militaire diploma zijn teruggevonden (Bogaers 1979). Gezien de datering van het materiaal en de aard van de grondsporen behoren de in 1997 aangetroffen grondsporen vermoedelijk tot de periferie van deze villa.

ROB, Amersfoort

W.K. Vos

Papendrecht: Burg, Keyzerweg-Kennedylaan (afb. 12) Vanaf maart tot en met oktober 1997 zijn door de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek bij de graafwerkzaamheden voor de bouw van een flatcomplex op de ligweide van het zwembad regelmatig archeologische waarnemingen verricht. De locatie is gelegen op de zogenaamde Papendrechtse stroomrug. Aanleiding was het feit dat bij de aanleg van het zwembad in 1967 uit de scheidingssloten en het wegnet van de Burg, Keyzerweg veel vondsten uit de Romeinse Tijd tevoorschijn kwamen.

Voorafgaand aan het grondwerk is eerst een elf meter lange proefsleuf gegraven, hetgeen een profiel opleverde van de opbouw van de stroomrug en het afsluitend kleidek daarboven.

Afb. 12. Papendrecht: Burg, Keyzerweg-Kennedylaan. Vondstmateriaal uit de Romeinse tijd: 1-2. amforen, 3. terra sigillata (Drag 32) met stempel MARCELLINUS (Rheinzabern 120-180 na Chr.), 4. voorraadpot van blauwgrijsaardewerk en graffito, 5. terra sigillata wrijfschaal (Drag 43), 6. breeuwijzer, en 7. deel van tweeledige bronzen spiraalfibula. Schaal 1:3.

Uit de aflopende zavellaagjes kon worden vastgesteld dat het verlandingsproces in de eerste eeuwen voor Chr. in oostelijke richting heeft plaatsgevonden.

Een cultuurlaag uit de Romeinse Tijd was in het profiel niet duidelijk waarneembaar. Wel werden onderin het 30-70 cm dikke kleidek boven de stroomrug op verschillende plaatsen concentraties met houtskool, huttenleem, bot en 170 Laat-Middeleeuwse aardewerksherven aangetroffen die op bewoning duiden tussen de tweede helft van de 11e en de eerste helft van de 13e eeuw.

Ook uit andere onderzoekslocaties blijkt dat de Papendrechtse rug na de ontginningstijd slechts enkele eeuwen bewoond werd en dat de bewoning zich in de 13e en 14e eeuw ver-

plaatste naar de rivierdijk, die vanaf het laatste kwart van de 13e eeuw werd opgenomen in de ringbedijking om de Alblasserwaard en vanaf toen kennelijk voldoende veiligheid bood.

In het noordelijk deel van het onderzoeksterrein werd in het hogere deel van de stroomrug in een cunet wel een gedeelte van het Romeinse nederzettingenvlak aangesneden. Het vlak bevond zich in de bovenlaag van de zavelige stroomrug, net onder een roestbruine laag die de scheiding vormt met het kleidek daarboven waarin het Middeleeuwse materiaal werd aangetroffen. In het Romeinse vlak was o.a. een rechthoekige depressie zichtbaar met houtskool en aardwerkscherven die echter niet nader kon worden geïnterpreteerd.

Begin oktober kwam bij het graven van een liftput op de flank van de stroomrug in het noordoostelijke terreingedeelte op een diepte van 2,25 m de humeuze bedding van de restgeul bloot met daarin veel Romeins materiaal. Op 11 en 18 oktober werd deze geulbedding met behulp van een graafmachine door de AWN onderzocht.

Het vondstmateriaal bevond zich in de relatief dunne en humusrijke laag van bladeren en takjes op de bodem van de restgeul en in mindere mate in de zavelige afzettingen daaronder. In totaal werden 430 aardewerkfragmenten geborgen, waaronder fraaie stukken rood en grijsbakkend (o.a. een voorraadpot met kruisvormig graffito), terra sigillata, geverfd aardewerk, ruw- en gladwandig materiaal en glas. Enkele amfoorfragmenten vertoonden sporen van respectievelijk pek en wittig sliib om het baksel vloeistofdichter te maken. Overige vondsten zijn: een deel van een tweeledige spiraalfibula, een breekwijzer, een bronsdruppel en enkele dakpanfragmenten (afb. 12).

Op basis van het luxe importmateriaal kan de bewoningsperiode op deze plaats gedateerd worden in vooral de tweede helft van de 2e eeuw na Chr. Het percentage rood en grijsbakkend is 64 procent, hetgeen stereotiep blijkt te zijn voor burgelijke nederzettingen in het Maasmondgebied.

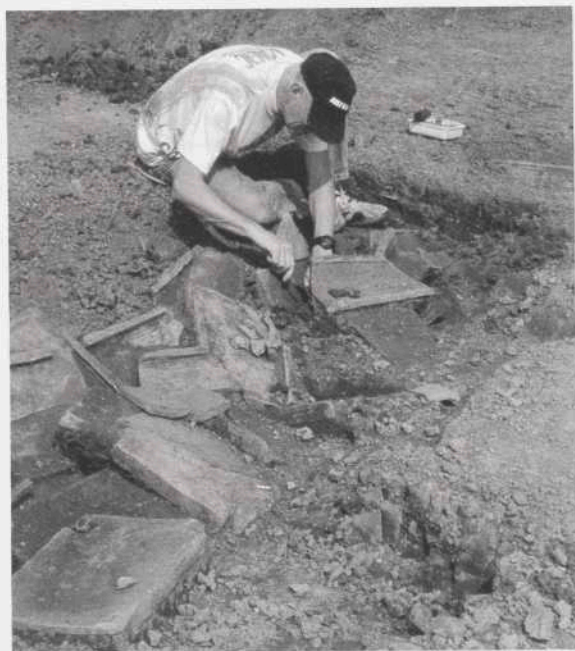
De vindplaats maakt deel uit van een groep van agrarische nederzettingen, op de Papendrechtse en Alblasserdamse stroomrug waarvan de begindatering ligt in het vierde kwart van de 1e eeuw en die zijn hoogtepunt heeft in de 2e eeuw. De bewoners blijken vanaf het begin onder sterke invloed te staan van de Romeinse wereld. Inheems materiaal is zeer schaars en komt alleen voor in combinatie met Romeinse importen. Uit het onderzoek blijkt verder dat de restgeul langs de Papendrechtse rug in de 2e eeuw nog open en bevaarbaar was en pas na de bewoningsperiode verland raakte.

De scherpe scheiding tussen de humeuze geulvulling met de Romeinse vondsten en de kleiafzetting daaronder is opvallend. Dit wijst erop dat de restgeul tijdens de bewoningsperiode vrij plotseling veranderde van een riviertak met getijdenwerking naar rustig zoet veenwater met plantengroei. Dit moet haast betekenen dat de restgeul in de Romeinse Tijd aan de rivierzijde is afgedamd, wellicht om de getijdenwerking in het woon- en exploitatiegebied te weren of te verminderen. Wanneer deze veronderstelling juist is kan dit geen maatregel zijn die op zichzelf staat, maar moet er tevens sprake zijn geweest van een duiker of sluis voor de afwatering en opgeworpen kaden.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

T. Koorevaar

Rijswijk: Hoekpolder-tramlijn 17 In de Hoekpolder vond de aanleg plaats van een cunet voor het tracé van tramlijn 17. In het cunet werden verschillende greppels uit de Romeinse Tijd aangetroffen. Het nieuwe tracé ligt tussen de vindplaatsen Rijswijk-De Bult (Bloemers 1978) en Rijswijk-Hoekpolder 3 (Hessing en Koot 1989). Bij eerdere grondwerkzaamheden waren in het gebied tussen de beide vindplaatsen eveneens greppels uit de Romeinse Tijd

Afb. 13. Rijswijk: bedrijventerrein Hoornwijk. Dakpannen in greppel. Romeinse Tijd.

aangetroffen. De gevonden greppels duiden erop dat het gebied tussen de nederzetting Rijswijk-Hoekpolder 3 en Rijswijk-De Bult verkaveld was.

Dienst Openbare Werken van de Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Rijswijk: bedrijventerrein Hoornwijk (afb. 13) In de zomer van 1997 werd het bedrijventerrein Hoornwijk in oostelijke richting langs Rijksweg A4 uitgebreid. Tussen het bedrijventerrein en de noordelijk ervan gelegen weilanden werd een nieuwe ongeveer zes meter brede sloot gegraven. Vooruitlopend op het graven van deze sloot vond een noodopgraving plaats in opdracht van het Industrieschap De Plaspoelpolder. De locatie ligt op slechts enkele tientallen meters ten zuidwesten van de nederzetting uit de Romeinse Tijd, die enkele jaren geleden in park Leeuwenberg te Leidschendam werd opgegraven (Hessing 1994).

Bij het onderzoek in 1997 werden twee werkputten aangelegd. Daarin zijn diverse greppels en kuilen aangetroffen. Op basis van het aangetroffen aardewerk dateren de sporen uit de 2e en 3e eeuw na Chr.

Een bijzondere vondst bestond uit een concentratie dakpannen en imbrices. Die werden bij elkaar in een greppel gevonden. Meer dan dertig dakpannen en vijftien imbrices waren compleet. Opvallend was een rij van acht dakpannen in de vulling van de greppel met een tus-

senafstand van ongeveer vijftig tot zestig centimeter. De rij lag in de lengteas van de greppel tot aan de bovengenoemde concentratie. Het lijkt er sterk op dat in vulling van de greppel (toen nog een slenk?) een looppad is gemaakt. De concentratie was aanvankelijk ruim zeven meter lang. Bij het graven van een sloot in de Middeleeuwen is door de concentratie heen gegraven. De toen gevonden dakpannen en imbrices zijn meegenomen voor hergebruik.

Er is een dakpanfragment gevonden met daarop een beschadigde stempel met de tekst VEX.EX.GE[-]. Het is de stempel van een afdeling van het Nedergermaanse leger (*vexillatio exercitus germaniae*). De stempel dateert uit omstreeks 180 na Chr. (Holwerda en Braat 1946).

De aangetroffen greppels en kuilen vormen de zuidelijke begrenzing van de nederzetting. Een deel van de nederzetting ligt in het nabijgelegen park Leeuwenberg te Leidschendam en werd in de jaren 1991-1993 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgegraven (Hessing 1994). Uit de dit jaar gedane vondsten blijkt de nederzetting door te lopen tot in het Hoornwijckgebied te Rijswijk. Verder onderzoek ten zuiden van het opgravingsterrein van 1996 is vanwege de aanleg van een bedrijvenpark noodzakelijk. Het ten noorden van de nieuw gegraven sloot gelegen deel van de nederzetting is in het bestemmingsplan Hoornwijck planologisch beschermd.

Dienst Openbare Werken van de Gemeente Rijswijk

J.M. Koot

Schipluiden: Oostbuurtse weg (afb. 14) Aan de Oostbuurtse weg, gemeente Schipluiden, is een uitstekend geconserveerde inheems-Romeinse nederzetting in het veen onderzocht (vindplaats 21.23). Vanwege de complexiteit van de vindplaats zijn de opgravingen gefaseerd uitgevoerd. In 1992 is de locatie met proefsleuven onderzocht (Van Londen 1993). Daaruit bleek onder meer dat de vindplaats zich over twee percelen uitstrekte. In 1993 en 1994 is het noordwestelijk gelegen perceel afgewerkt en in 1997 het zuid-oostelijk gelegen perceel (Van Londen 1994, 1995a, 1995b en Van Londen en Van Rijn 1998).

De nederzetting bestaat uit een drietal huizen die over elkaar heen gebouwd zijn. Het oudste huis is direct op het veen gebouwd en het tweede huis is over het eerste heen geplaatst. Na de bewoningsperiode die behoort bij het tweede huis is de bodem in de directe omgeving van het erf afgegraven om kleiplaggen te winnen uit de diepere ondergrond die ter versteviging van het erf gebruikt zijn in de derde bewoningsfase. Zowel binnen als buiten het huis zijn plaggen gestapeld zodat er sprake is van een platform of terpje. De plaggen zijn geplaatst binnen een bekisting van palenrijen en vlechtwerk. Onder de plaggen heeft men indertijd 'grasmatten' neergelegd als ondergrond.

Van de huizen leidt een pad verstevigd met plaggen en palen in noord-westelijke richting naar twee kleinere plaggenplatformen. Ook hier kan de plaats aangewezen worden waar de plaggen gewonnen zijn, doordat de natuurlijke bodemopbouw vergraven is. De functie van de platformen is niet duidelijk. Onder één van beide kwam een kuil te voorschijn met daarin slechts een selectie runderkiezen behorend bij één dier; de molaren van beide kaken boven en onder (De Groot 1998). In het andere platform is veel kapot bouw hout gevonden. Tegen de flank van het hoofdplatform waarop het huis gestaan heeft zijn asresten gevonden (dumps) vermoedelijk door turfverbranding met daarin aardewerkslakken (mondellinge mededeling L.L. Therkorn). Dit wijst op de lokale productie van aardewerk. In 1994 zijn onder en tussen de plaggen van deze flank onder meer twee achterbenen van een paard gevonden en houten deuvels.

In het gebied waar men het veen en de onderliggende kleilagen afgegraven heeft moet het zeer drassig geweest zijn. Verschillende lagen bagger met vondsten zijn daar aangetroffen,

Afb. 14. Schipluiden, Oostbuurtseweg. Een pot van inheems aardewerk met drie ganzenvleugels. Om de hals van de pot bevond zich touw. Romeinse Tijd.

waaronder sommige bijzondere vondsten. Zo zijn bijvoorbeeld een houten wandelstok met een gestileerde slangenkop gevonden, een houten sofafoot, een inheemse pot met drie ganzenvleugels erin en de zool van een Romeinse schoen (afb. 14).

De oudste twee huizen lijken sterk op elkaar. Ze zijn relatief klein (ca. 11 x 6 m), NNO-ZZW-georiënteerd en bestaan uit een woon- en staldeel. De staldelen liggen aan de noord-oostelijke kant en hebben ieder zes boxen en een uitgang op de kopse kant. Uit de stand van de stijlen blijkt dat de huizen een A-constructie gehad hebben. Het pad tussen de stalboxen was belegd met grasmatten. Het derde huis is veel groter (ca. 20 x 6m) maar de oriëntatie is gelijk. Dit huis heeft geen staldeel en twee haardplaatsen.

De nederzetting is na de Romeinse Tijd overgroeid met veen. Op het veen is een pad van enkele meters lengte aangetroffen. C¹⁴-datering moet uitwijzen hoe oud het pad is.

De hele vindplaats is in meer en mindere mate verstoord door het geologische fenomeen van onderspoeling, veroorzaakt door de plaatselijk erosieve Duinkerke III-afzetting. Ter plaatse van de wandgreppels zijn scheuren ontstaan, zoals eerder beschreven is door Abbink (Abbink 1993).

Samen met medewerkers van het IPP en BIAx wordt gewerkt aan de analyse van bot, zaden en vruchten, pollen, hout, houtskool en visresten.

Schipluiden: Sportterrein Kerkpolder 1 Bij de aanleg van een nieuw sportcomplex met bijbehorende waterpartijen is een kleine terp, vindplaats MD 3.15, verloren gegaan. De vindplaats is gelegen in de Kerkpolder, gemeente Schipluiden, kaartblad 37E (081.68/444.03). In opdracht van de gemeente is voorafgaand aan het uitgraven van deze waterpartijen de vindplaats nader onderzocht (Flamman en Van Londen 1998).

De vindplaats was in het veld zichtbaar als een verhoging van ca. 0,8 m ten opzichte van de

directe omgeving. De 'bult' had een doorsnede van bijna 30 m. Uit historisch onderzoek, uitgevoerd door de Historische Vereniging Oud Schipluiden, is bekend dat er aan de kade van de Gaag, ongeveer 100 m ten westen van de vindplaats, tot en met de 16e eeuw een boerderij heeft bestaan. De bult die als terp geïnterpreteerd is, zou bij deze boerderij kunnen hebben gehoord.

Naar aanleiding van de melding dat de vindplaats bij de werkzaamheden zou verdwijnen is er door het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amsterdam een verkennend archeologisch onderzoek gedaan. Met behulp van grondboringen is een eerste indruk verkregen van de terp. Hierbij werd ook een scherf van een Paffrath kogelpot opgeboord.

Uiteindelijk heeft er een opgraving plaatsgevonden. Het doel van het onderzoek was inzicht te krijgen in de structuur en de conservering van de terp. Vanwege de beperkte financiële middelen zijn twee kwadranten opgegraven en is een lange parallelle put onderzocht.

Het terpje ligt op een geologisch zeer interessante plaats. In de ca. 2500 jaar voorafgaande aan het opwerpen van de terp werd het landschap bepaald door de loop van diverse krekken en de groei van het veen. In de 11e eeuw na Chr. was de locatie waar nadien de terp werd opgeworpen vermoedelijk een drassige plek. Deze natte plek zou gedempt kunnen zijn, waarna in de daaropvolgende eeuwen door verder opwerpen van grond de terp is ontstaan.

In de opbouw van het terplichaam zijn drie ophogingslagen te onderscheiden. Het gebruik en de opbouw van de terp kan hierdoor in vier fasen worden ingedeeld. De oudste fase is gekenmerkt door een dunne brandlaag op het oude oppervlak. Er was op dat moment nog geen sprake van het opwerpen van een heuveltje. In de daaropvolgende periode heeft de eerste aanleg van een terpje of platvorm plaatsgevonden. Deze is opgeworpen met kleiplaggen. Aan de noord-, oost- en zuidzijde van de terp zijn sloten uitgegraven. Deze kunnen als erf- of perceelafschijding hebben gefungeerd. Aan het begin van de derde fase is de hoogte van de bult aangevuld. In het 'lichaam' zijn enkele kuilen en gaten voor palen gegraven. De kuilen zijn in de loop van de tijd met houtskoolresten en grond opgevuld. De laatste gebruiksfase start met de demping van de omliggende sloot en het aanvullen van de terp tot een omvang van bijna 30 m. Uit deze laatste periode zijn enkele kuilen in het centrale deel van de terp zichtbaar. Bij het dempen van de sloot zijn er enkele dierlijke skeletten in geworpen. Sindsdien is er alleen een kleine bult in het weiland zichtbaar geweest, die door betreding en erosie langzaam steeds lager is geworden.

Het gebruik van de terp, de periode van het branden op het oud oppervlak tot en met de laatste skeletbegrovingen, dateert op grond van het aardewerk uit de diverse lagen en kuilen tussen de 11e en de 16e eeuw.

IPP Amsterdam

J.P. Flamman

Vlaarding: Hoogstad (afb. 15-17) Op het bedrijventerrein Hoogstad werd sinds 1993 archeologisch onderzoek verricht. In het najaar van 1996 werd op het noordoostelijk deel van het terrein bij het doortrekken van een sloot een bewoningslaag (vondstlocatie 5.19) uit de Romeinse Tijd aangesneden. Het onderzoek dat in 1996 van start ging, werd in 1997 gecontinueerd. Het onderzoek in 1997 bracht een oeverwal aan het licht met daarop bewoningssporen uit de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Aan weerszijden van de oeverwal was de bewoningslaag nog intact. De top van de oeverwal, waar de boerderijen waarschijnlijk stonden, was geheel opgenomen in de bouwvoor. Wel werd in de oeverwal een stelsel van greppels aangetroffen. Twee greppels waren parallel aangelegd met de openingen tegenover elkaar. De

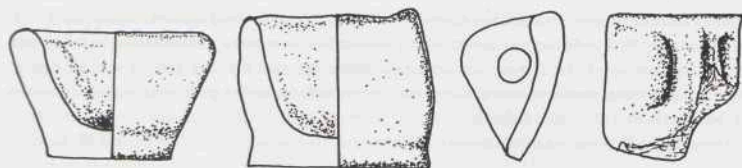

Afb. 15. Vlaardingen: Hoogstad. Palenscherm met in het midden een sterk vergane duiker. Romeinse Tijd. Foto VLAK.

Afb. 16. Vlaardingen: Hoogstad. Doorsnede van de duiker. De duiker rust op een balk die is vastgezet met keggen. Romeinse Tijd. Foto VLAK.

Afb. 17. Vlaardingen: Hoogstad. Miniatuurpotjes van aardewerk. Romeinse Tijd. Ware grootte.

greppels waren nog minstens 11,75 m lang en maximaal 2 m breed. De greppels lagen op 11 m afstand van elkaar (gemeten ten opzichte van het hart van de greppels). De opening van de westelijke greppel was 2 m breed en die van de oostelijke greppel 1,5 m. Gezien de grote hoeveelheid vondstmateriaal uit de greppels is het hoogst waarschijnlijk dat deze een huisplaats hebben omgeven. Het vaatwerk bestond bijna uitsluitend uit import-aardewerk, hetgeen een datering aannemelijk maakt vanaf de late 2e eeuw. De aangetroffen typen import-aardewerk bevestigden deze datering.

Eén van de greppels loosde op de buitenbocht van een kreek, die ten oosten van de oeverwal stroomde. Juist op de plaats waar de greppel de kreek bereikte, was een kleine damstructuur gelegen waarin een duiker werd aangetroffen. De ligging van de duiker was echter dermate hoog dat het hout in zeer slechte staat verkeerde. Wel kon de houtsoort nog vastgesteld worden, namelijk es (*Fraxinus excelsior*). Het viel niet meer na te gaan of het hier een gekleefd of ongekleefd exemplaar betreft. De duiker werd op zijn plaats gehouden door een systeem van planken en houten pennen. Een palenscherm in het damlichaam zorgde voor versteviging van het geheel. Elders op het bedrijventerrein waren bij archeologisch onderzoek al zeven dammen aan het licht gekomen, waarvan drie met een duiker. Uit oude waarnemingen van andere locaties kon worden afgeleid dat elders in Vlaardingen nog twee damconstructies waren gelegen. Het totaal aan damstructuren komt daarmee op tien en het aantal duikers op vier. In het gehele Maasmondgebied zijn tot op heden 13 duikers aangetroffen (De Ridder 1997a).

Bijzondere vondsten zijn een fibula, een speldenknopje, twee blauwe glazen kralen en enkele driehoekige gewichten. In een aantal kuilen is slakmateriaal en houtskool aangetroffen, hetgeen vermoedelijk wijst op metaalbewerking. Uitzonderlijk is de vondst van drie miniatuurpotjes van inheems aardewerk. Het betreft hier een randfragment met een klein 'Fries oortje', een half potje en een compleet potje (afb. 17). Mogelijk betreft het hier een kinderserviesje, een andere verklaring (ritueel?) kan echter niet worden uitgesloten (De Ridder 1997c).

Gem. Vlaardingen, bureau Archeologie en Monumentenzorg

T. de Ridder

Middeleeuwen en later

Alphen a/d Rijn: Julianastraat zie Romeinse Tijd.

Alphen aan den Rijn: Hoorn Aan de boerderij 'Oudervrucht' aan de Hoorn 121 te Alphen aan den Rijn is tijdens sloopwerkzaamheden ten behoeve van het inrichten van een bedrijventerrein bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verricht in de maanden september en oktober (Van Riel 1997b). Vermoed werd dat de boerderij van oorsprong 18e-eeuws was. Tij-

dens het funderingsonderzoek is echter gebleken dat de boerderij uit het begin van de 19e eeuw stamde. De fundering van de boerderij bestond uit een getrapte fundering in drie lagen stenen, die niet onderhield was en koud op de onderliggende kleilaag gelegd was. De tijdens het veldwerk vastgestelde datering komt overeen met de oudst bekende schriftelijke bron van de boerderij: een koopakte uit 1852.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Alphen aan den Rijn: Raadhuisstraat Op een terrein aan de Raadhuisstraat 231-235 te Alphen aan den Rijn is tijdens sloop- en grondwerkzaamheden ten behoeve van een nieuwbouwproject bouwhistorisch onderzoek verricht in de maanden juni en juli en archeologisch onderzoek uitgevoerd in de maanden november en december (Van Riel 1997c). Op de kaart van het Rijnland van Floris Balthasarsz van Berckenrode uit 1615 is bewoning op dit terrein aangegeven. De eerste schriftelijke vermelding van de huidige bebouwing staat in een koopakte uit 1804. In deze akte wordt verwezen naar een testament uit 1722. In dit testament worden de drie panden als zodanig genoemd. De panden met de nummers 231 en 233 maakten oorspronkelijk deel uit van het eigendom van het aangrenzende buitenhuis 'Hofzicht'. In en aan de panden hebben diverse verbouwingen en uitbreidingen plaatsgevonden. De oorspronkelijk 17e-eeuwse panden met de nummers 231 en 233 zijn omstreeks het begin van de 18-eeuw met een aanbouw uitgebreid. Omstreeks 1830 is achter de aanbouw op nummer 231 nog een uitbreiding geplaatst en is ook de kap uitgebreid. Van het pand op nummer 235 waren na de nieuwbouw en verbouw rond 1970 geen bouwhistorische resten meer bewaard. Dit pand bestond oorspronkelijk vrijwel zeker uit één bouwlaag.

De funderingen van de panden 231, 233 en 235 dateerden uit de 17e eeuw. De bebouwing van het gehele terrein is eveneens in de 17e eeuw begonnen. In de 15e eeuw lag ter plaatse van nummer 235 een breed kanaal of insteekhaventje, dat rechtstreeks uitmondde op de Oude Rijn. Dit kanaal is aan het einde van de 16e eeuw dichtgeslibd. In de vulling van de waterloop zijn onder meer enkele profane insignes aangetroffen. De plaats waar de waterloop de Lage Rijndijk (de Raadhuisstraat) raakte, kon niet onderzocht worden vanwege het gevaar van verzakken van de huidige straat. Het is daarom niet bekend of de waterloop de dijk doorsneed.

Historische Vereniging Alphen aan den Rijn

E.J.M. van Riel

Barendrecht: Bijdorp Tijdens archeologische waarnemingen door het BOOR is op de nieuwbouwlocatie Bijdorp op verschillende plaatsen aardewerk (Andenne, kogelpot, Paf-frath, Pingsdorf), aangepunt hout, botten, maalsteenfragmenten en tufsteen aangetroffen. De vondsten kunnen gedateerd worden in de tweede helft van de 12e eeuw. Het vondstmateriaal bevindt zich in de top van het Hollandveen. Er is echter geen sprake van een duidelijk herkenbare vondstlaag. Ook is de top van het Hollandveen niet veraard. De grens van het veen met de erop liggende zandige Afzettingen van Duinkerke III is scherp. Mogelijk is de vondstlaag bijna geheel door erosie verdwenen en is alleen het dieper gelegen materiaal bewaard gebleven.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Barendrecht: Noldijk Naar aanleiding van een vondstmelding van de heer T.C. Blinde (Barendrecht) werden de resten van een 19e-eeuws industrieel complex (stoomvlasmolen) gedocumenteerd, die bestonden uit funderingen van het ketelhuis, de schoorsteen en twee arbeidershuizen. Het complex is in 1866 op een buitendijkse locatie even ten westen van de haven

van Heerjansdam aangelegd. Om de kostbare buitendijkse kapitaalgoederen te beschermen tegen hoge waterstanden is het terrein voor de aanleg van het complex verhoogd. Voor het ketelhuis is een extra zware fundering aangelegd, daar het twee stoomketels bevatte. De onderneming was geen lang leven beschoren: reeds in 1872 werd het terrein met funderingen verkocht. Een crisis in de vlasindustrie kort na 1870, veroorzaakt door de concurrentie van goedkoop Russisch vlas, was hiervan de oorzaak (archiefonderzoek B. Wouda, archivaris waterschap IJsselmonde).

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Barendrecht: Polder Buitenland Bij het volgen van de aanleg van twee leidingen door het BOOR werden aardewerk (Pingsdorf) en baksteenfragmenten gevonden. Het vondstmateriaal is afkomstig uit een venige klei op veen (Hollandveen) en wordt afgedekt door een ruim 1 m dikke laag zand met kleilaagjes (Afzettingen van Duinkerke III), gevormd na de overstroming van de Middeleeuwse Riederwaard in 1373.

BOOR, Rotterdam

J.M. Moree

Bernisse: Zuidland-Harregat zie Romeinse Tijd.

Brielle: Langestraat Op 27 november is aan de Langestraat te Brielle door het BOOR een archeologisch proefonderzoek verricht naar de aanwezigheid en de conserveringstoestand van de funderingen van de stadsmuur. Er is een put van ca. 13 x 5 m aangelegd, loodrecht op de Langestraat. De stadsmuur bleek op ca. 10 m afstand van de straat te liggen.

Het gedeelte van de muur dat is aangetroffen, is in archeologisch opzicht nog zeer gaaf. De muur is over een lengte van ca. 6 m vrijgelegd. Aan de binnenzijde zijn twee steunberen aangetroffen, waarop oorspronkelijk mogelijk spaarbogen en een weergang waren aangebracht. Juist in het blootgelegde tracé van de muur is een knik zichtbaar. Hier is een latere doorgang aanwezig. Van de doorgang, die mogelijk naar een steiger in de gracht leidde, is een traprede nog aanwezig.

De 60 cm dikke muur is opgebouwd uit grote bakstenen van ca. 28 x 14 x 6,5 cm. De bovenzijde van de muur bevindt zich 80 à 100 cm beneden het maaiveld. De diepte van de onderzijde van de fundering kon nog niet worden vastgesteld. Het lijkt erop dat een klein deel van het oorspronkelijke opgaande werk nog aanwezig is.

Ook tussen de stadsmuur en de Langestraat is een belangwekkend bodemarchief aanwezig. Het gaat onder meer om verschillende afvallagen en ophogingen die vanaf ca. 1300 dateren, en een houten funderingsbalk waarvan de ouderdom (nog) niet kon worden vastgesteld. Ook is een fragment van een straatje van brokken natuursteen aangetroffen, dicht bij de Langestraat.

Juist buiten de stadsmuur, bovenop de vulling van de voormalige stadgracht, werden twee (17e-eeuwse?) bakstenen poeren gevonden. De poeren behoren waarschijnlijk bij de meestoof, die vanaf de 17e eeuw op het perceel aanwezig moet zijn geweest.

Voorts zijn de resultaten van een tot ca. 6 m beneden het maaiveld uitgevoerde handboring van belang. Gebleken is dat dicht bij de Langestraat tot 5,35 m beneden het maaiveld (-3,45 m NAP) ophogingen aanwezig zijn die vermoedelijk dateren uit het begin van de 14e eeuw. Mogelijk moeten we de Langestraat als een dijk beschouwen. Opvallend was verder dat er in deze ophogingen naast enig 14e-eeuws aardewerk, ook archeologica uit de Romeinse Tijd en de 10e-12e eeuw aanwezig waren.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Delft: Barbaraklooster 2 Tijdens het uitgraven van de bouwput voor de aanleg van een parkeergarage kon het vorig jaar op deze plek gestarte onderzoek worden voortgezet. De bouwput ligt aan de binnenrand van de Middeleeuwse stad op de plaats van de achtererven van de Oude Delft. De bouwput is 64 m lang en 19,5/27 m breed. In het middeldeel van de bouwput was het vlak verstoord door een 15 x 22 m grote kelder uit deze eeuw.

Het terrein ten zuiden van de kelder behoorde oorspronkelijk tot het gebied van het Barbaraklooster. Daar werd aansluitend op de vorig jaar gevonden 2,7 m brede sloot met een beschoeiing van planken het verlengde van die sloot blootgelegd. In tegenstelling tot wat eerder werd verondersteld, blijkt dat de sloot niet doorloopt tot in de stadsvest, maar eerder stopt. In de bedding van de sloot werden verschillende voorwerpen uit de 16e eeuw van ceramiek en metaal gevonden. Twee grote ijzeren (slagers?) messen en een grote houten kist behoren tot de opvallendste vondsten. In de vulling werden ook menselijke fecaliën aangetroffen die het aannemelijk maken dat de vulling in de sloot een overstort is van een beerput. De sloot lijkt aan het einde van de 16e eeuw te zijn gedempt toen het Barbaraklooster werd verbouwd en ingericht als weeshuis.

In de rest van de bouwput werden enkele greppels en vele afvalkuilen gevonden. Sloten en kuilen waren over het algemeen met mest en enig huisvuil opgevuld. In één van de kuilen werd het kadaver van een 16-jarige merrie gevonden. Eén van deze sloten liep parallel aan de huidige rooilijn en was de sloot waarin het water van de stadswal werd opgevangen. De keermuur van de binnenzijde van de stadswal werd in het noordelijke deel van de bouwput op de plek van de huidige rooilijn teruggevonden. Dwars op deze keermuur liep een greppel die de begrenzing vormde tussen twee erven waarvan de huizen aan de Oude Delft stonden.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Delft: Voorstraat 22 (afb. 18) Tijdens het vervangen van oudbouw door een nieuwe achterbouw werd archeologisch onderzoek naar de bodemopbouw en aanwezige gebouwresten in de ondergrond ingesteld. Het terrein ligt langs één van de twee hoofdgrachten van Delft. De vraag was in hoeverre de oudste bewoning er op terpen werd gebouwd, of dat de eerste bewoning op het oude maaiveld had aangevangen. Een haaks op de gracht gevestigde sleuf bod hierop geen antwoord, omdat niet dicht genoeg bij de straat kon worden gegraven.

De vaste ondergrond bestond uit klei en lag op het hoogste punt op -1,5 m NAP. Hierop had men het maaiveld met vooral mest, puin en vuile klei tot +0,5 m NAP opgehoogd. Het oudste aardewerk dat onderin de ophoging werd aangetroffen, dateert uit het begin van de 13e eeuw.

Van de gebouwsporen was een grote kelder van 9,5 m breed en 6 m lang de meest opvallende. Deze kelder was gemetseld met bakstenen van 21 x 10 x 4,5 cm en dateert uit de tweede helft van de 15e eeuw. Vermoedelijk hoorde deze kelder toe aan een bierbrouwerij.

Elders op het terrein werden zes beerputten aangetroffen, waarvan de meeste door schatgravers waren geplunderd. Eén beerput leverde een nog ongeschonden inhoud op. Tot de vondsten behoort een bodemstuk van een 15e-eeuwse tinnen kaarsenstandaard, een versierde benen naald en vele voorwerpen van ceramiek, waaronder een 16e-eeuwse baardmankruik van steengoed (afb. 18).

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Dordrecht-Statenvlein (afb. 19) Tussen 3 maart en 19 december 1997 vond de eerste fase van het archeologisch onderzoek op het Statenvlein in het centrum van Dordrecht plaats. De lo-

Afb. 18. Delft: Voorstraat 22. 16e-eeuwse baardmankruik, gevonden in een van de beerputten. Foto A.M. Huf, gemeente Delft, sectie AMA.

Afb. 19. Dordrecht: Statenplein. Overzichtsfoto van de opgegraven stadshuizen. Foto gemeente Dordrecht.

catie was om twee redenen van bijzonder belang. Ten eerste is Dordrecht oorspronkelijk een stad zonder pleinen waardoor alle Dordtse pleinen zijn gesitueerd op plaatsen waar ooit woonwijken lagen. Het Statenplein werd aan het begin van de zestiger jaren van deze eeuw aangelegd in het kader van de sanering van een verkrotte binnenstad, waarbij tegelijkertijd parkeermogelijkheden werden geschapen voor bezoekers aan het nieuwe winkelhart van de stad. Men heeft nu weer spijt van dit plein-idee, waardoor ongeveer de helft van het Statenplein weer wordt volgebouwd. Hier ontstaat een nieuw winkelcentrum. De tweede reden hangt samen met de ontwikkelingsgeschiedenis van Dordrecht. De oudste bewoning moet men zoeken op beide oeverwallen langs het centrale water, de Thure (driht). Nadat geografische omstandigheden het mogelijk hadden gemaakt dat de graaf van Holland deze oorspronkelijke veennederzetting een meer centrale rol toebedeelde, groeide Dordrecht omstreeks 1200 uit tot een ware *main port*. Parallel aan deze economische oppepper deed zich het probleem van een vestigingsoverschot voelen. Nadat eerst de oevers langs het centrale water waren volgebouwd, stond het stadsbestuur voor de vraag waar immigranten nu te huisvesten. De keus viel daarbij o.a. op het gebied van het latere Statenplein. Het is aldus een van de eerste nieuwbouwwijken van Dordrecht die wij onderzochten.

Het onderzoek richtte zich op drie aspecten: 1. Hoe oud is die veronderstelde nieuwbouwwijk? 2. Wat is de aard van een sloot die loodrecht op de oeverwal dwars door die nieuwbouwwijk was gegraven? 3. Onder welke sociale en economische condities woonde men hier?

Ad 1) De oplossing omtrent de ouderdom van de bewoning bleek uiteindelijk veel ingewikkelder dan op voorhand was voorzien. Zeker zijn de volgende zaken. Oorspronkelijk bevond zich hier een veengebied. Het veen werd op gemiddeld 6 m onder het huidige maaiveld aangetroffen, maar was op sommige plaatsen meer en op ander plaatsen minder verdrukt, waardoor uiteindelijk een golvende lijn ontstond, met een maximaal hoogteverschil van ca. 1 m. Het lijkt erop dat dit veengebied werd ontwaterd door kleine ontginningsloten, waarvan er mogelijk één in de ca. 40 x 20 m grote werkput werd aangetroffen. Echte bewoningssporen uit de periode van deze sloot zijn niet aangetroffen, wel sporen van gebruik, waaronder enige afvalkuilen en een korte houten paal. Het materiaal dat aan deze vroegste fase gekoppeld kan worden, waaronder een kogelpot van het type Paffrath en wat proto-steengoed, valt voorlopig te dateren omstreeks 1225. In de volgende drie meter zijn het niet alleen de ophogingspakketten die de aandacht trokken, maar ook de circa vier niveaus met houten huizen. De huizen hadden een hardplaats van bakstenen met een ingegraven vijzel als aspot. Rondom één van deze huizen heeft een houten voetpad gelegen. In een enkel geval waren de houten palen van de huizen nog bijzonder goed bewaard gebleven, waardoor nieuwe inzichten konden worden verworven over de bouw van het houten huis in de stad. In één van deze huizen, toebehorend aan de 14e eeuw, moet een leerbewerker hebben gewoond. Waarschijnlijk had hij zijn werkplaats naast zijn huis. In de omgeving moet ook een leerlooier actief zijn geweest. Hoewel er slechts één looikuil werd ontdekt, was er veelvuldig sprake van slootjes en kuilen met run en lederafval. Ook werden vele halffabrikaten, afgetrapte schoenen en andere leden voorwerpen aangetroffen. Het meest interessant is een grote ronde lap leder, diameter 51/52 cm, geheel versierd met heraldische figuren, dat moet dateren uit de laatste fase van de 13e eeuw. Uit de 14e eeuw hebben we honderden vormen van schoeisel, maar ook tientallen zwaardscheden en ruim honderd prachtig bewerkte dolk- en messcheden aangetroffen.

Omstreeks 1375 moet er een grote structuurverandering hebben plaatsgehad. Niet alleen de leerbewerkers verdwenen van het terrein, maar ook hun houten huizen en met hen de rijkdom van deze welgestelde ambachtslieden. Hun plaats werd ingenomen door veel minder

goed bedeelde ambachtslieden en arbeiders. De grote houten woningen werden vervangen door kleinere bakstenen huizen (4 x 9 m), die nu aan een nieuwe binnenstraat kwamen te liggen, de Kromme Elleboog. De erven van deze huizen eindigden op de boorden van een nieuw gegraven ontwateringssloot. Het Archeologisch Team Statenplein kon vier van deze huizen in zijn totaal opgraven, inclusief het gehele achtererf. In vele gevallen bleven deze huizen, met de nodige aanpassingen, bestaan tot de aanleg van het Statenplein. Met andere woorden, de wijk die moest wijken voor het Statenplein was circa 600 jaar oud. Daaraan vooraf ging echter nog een bewoningsfase van circa 150 jaar. Het is de vraag of dit werkelijk de oudste bewoning ter plaatse is. In 1998 staat deze vraag centraal in de tweede fase van het onderzoek, dat wordt uitgevoerd langs de Kolfstraat.

Ad 2) De genoemde ontwateringssloot (*sprant* in Dordrecht) die de erven van de Kromme Elleboog scheidde van de Kolfstraat komt al voor op de oudste stadsplattegrond van Dordrecht, van Jacob van Deventer (1545). Verondersteld werd dan ook dat deze tot de oudste veenontwateringssloten behoorde en daarmee tot de eerste fase van de bewoning van dit gebied. Het onderzoek maakte duidelijk dat dat niet het geval was. De ouderdom kon niet verder worden terug gevolgd tot ca. 1375. De ca. 4 m brede sloot heeft open gelegen tot het midden van de 19e eeuw. In die tussenliggende periode werd uit de sloot water geput, maar zal er ook afval in zijn gedumpt. In ieder geval bleek de sloot een ware *Fundgrube* vol aardewerk en metaal. Door het gebruik als stortplaats stonden de sloten letterlijk in een kwade reuk. Als gevolg van een cholera-epidemie in 1832 besloot het gemeentebestuur van Dordrecht dan ook tot het gedeeltelijk dichtwerpen van de open riolen en het aanleggen van een rioolstelsel ter plaatse. Tot 1962 is het tracé van de voormalige sloot als een sedert 1854 bestrate brandgang achter de huizen intact gebleven. De vraag of de sloot ooit doorgelopen heeft tot aan het centrale water kon niet worden beantwoord. Op basis van deze opgraving ligt het niet voor de hand hier vanuit te gaan.

Ad 3) De bovengenoemde tweedeling in de huizenbouw (houtbouw versus baksteenbouw) betekende ook een tweedeling in sociaal-economisch opzicht. Vóór de renovatie van dit stadsdeel aan het einde van de 14e eeuw woonden er relatief welgestelde leerlooiers en leerbewerkers in grote houten huizen, met naastgelegen werkplaatsen. Hun rijkdom is ten dele af te lezen aan de rijk versierde half- en eindfabrikaten en aan de voorbeelden die zij op leien vastlegden, zoals een prachtige Lam Gods of een niet minder indrukwekkende Calvariescène. Historische bronnen over hun rijkdom ontbreken. Die zijn er gedeeltelijk wel over de bewoners van de na 1375 langs de nieuwe Kromme Elleboog gebouwde huizen, vaak niet meer dan éénkamerwoningen die pas in de 15e eeuw werden uitgebouwd. Het gaat om arm-lastige ambachtslieden en arbeiders, zoals messen- en speldenmakers, wevers en twijnders, lintwerkers en kussenmakers, kalkdragers en houthakkers. Uit diverse kohieren is op te maken dat ze weinig of geen belasting betaalden. Deze armoede is niet alleen af te lezen aan de krakemikkig gebouwde huizen, maar weerspiegelt zich ook in de mobiele vondsten. In de late 14e en 15e eeuw overheersen steengoed en grijs aardewerk, vanaf de 16e eeuw vooral het rode aardewerk. Majolica en faïence komen sporadisch voor, evenals glaswerk. Porselein ontbreekt vrijwel. Luxer aardewerk uit het geïndustrialiseerde tijdperk is evenmin aanwezig.

Wanneer er al wat rijker materiaal tussen zit, zoals een terracotta schouw voorzien van zandsteencoating, dan heeft dat meer te maken met de kennelijk beter gesitueerden die aan de Kolfstraat woonden, dan met de armoedzaaiers aan de Kromme Elleboog. Dit beeld, dat aan het einde van de 14e eeuw ontstond, bleef nagenoeg onveranderd tot kort na het midden van de 20e eeuw.

Mocht uit het bovenstaande misschien het beeld naar voren zijn gekomen van een onderzoek dat nauwelijks interessant materiaal opleverde, dan is het hier de plaats om dat beeld grondig te nuanceren. De meer dan 1500 kratten vol vondsten tonen aan dat er in bijna 750 jaar veel werd aangeschaft en weer werd weggeworpen. Doordat er ambachtslieden woonden hebben we de beschikking gekregen over gebruiks- en verbruiksmaterialen, over half- en eindproducten, over duizenden stuks leder, over honderden messen van de messenmaker, tientallen spelden, naalden, vingerhoeden etc. van de speldenmaker. Honderden metalen voorwerpen, prachtig aardewerk, met name uit de 13e en 14e eeuw en maar liefst 130 pelgrimsinsignes die vooral in de ophogingspakketten voorkwamen. Doordat we vier erven van voordeur tot schuurdeur konden onderzoeken en vrijwel al het materiaal is bemonsterd, hebben we ook grote verwachtingen van het gecombineerde onderzoek naar archeobotanisch en archeozoologisch materiaal, alsmede het onderzoek naar ongewervelden. Een eerste klein succesje op dit terrein is er al: uit een 17e-eeuwse beerput kon de kop van een hondenvlo worden onderzocht.

Vanaf 24 april t/m 19 december was naast de opgraving een keet ingericht als archeologisch informatiecentrum, dat op werkdagen geopend was en soms ook op zaterdag en zondag. In totaal hebben ca. 11.500 mensen een bezoek gebracht aan de vier exposities die hier werden gehouden.

Gemeente Dordrecht

J.P.C.A. Hendriks

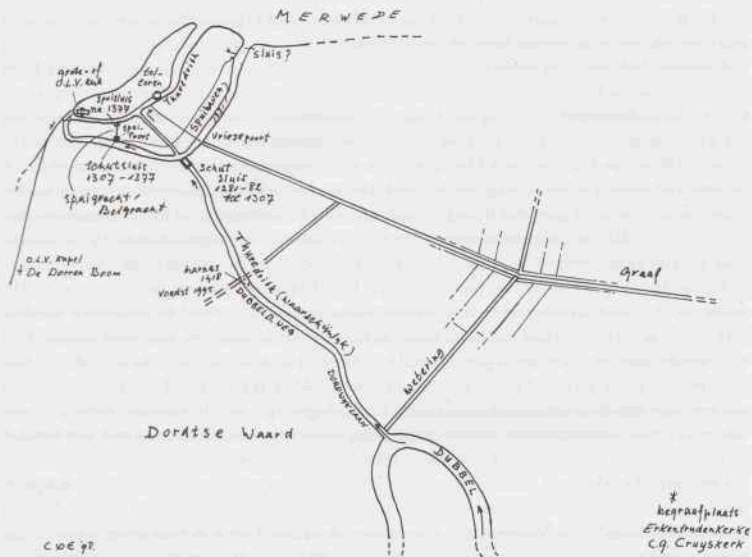
Dordrecht: Dubbeldam-Dubbelsteynpark (afb. 20) Bij baggerwerkzaamheden in sloten en vijvers in de buitenwijken van Dordrecht worden soms verrassende vondsten gedaan. Zo werden in juli 1997 in het Dubbelsteynpark vondsten aan het licht gebracht van ca. 1100 tot 1421, toen de Sint Elisabethsvloed de Grote Waard teisterde. Hier lag voor 1421 hoogstwaarschijnlijk het gehucht Cruyskerk of Erkentrudenkerke. De begraafplaats van de dorpskerk werd door de ROB en leden van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek in 1990 opgegraven *naast* het genoemde park (Van der Esch e.a. 1992).

De vondsten van de zomer 1997 strekten zich uit op de oever van de voormalige rivier de Dubbel, waarvan de loop door boringen in dit park nauwkeurig kon worden bepaald. Het vondstmateriaal loopt uiteen van fragmenten aardewerk zoals o.a. Paffraht, Elmpt, Langerwehe en Siegburg tot schoenrestanten en bakstenen van verschillende formaten. Verder dienen genoemd te worden een fragment van een zandstenen vijzel (mortier), een tinnen kinderspeelgoed-bordje, een fragment van een tinnen pelgrimsinsigne van een ridder met schild en zwaard, de resten van een aalkub, een pijlpuntje en drie munten, waarvan er twee konden worden gedetermineerd (KPN Leiden, B.J. van der Veen); Born, dubbele mijt van Jan van Salm, 1398-1400 en 1/8 groot Holland van Willem VI em. 1405 (1404-1417).

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Dordrecht: Dordwijklaan en Dubbeldamseweg (afb. 20) Tijdens baggerwerkzaamheden in Dordrecht, waarbij tijdelijk sloten en vijvers werden drooggepompt om de bagger te kunnen verwijderen, is in het najaar van 1997 vast komen te staan, dat waarschijnlijk de Thuredriht het tracé heeft gevolgd van bovengenoemde straten (Van der Esch 1998a). De naam Thuredriht of Thuredrech wordt voor het eerst genoemd in de oorkonde van 1064, welke na recent onderzoek op ca. 1122 is te dateren. Het is evenwel tot nu toe niet helemaal duidelijk, of in de oorkonde het latere Dordrecht of het watertje door de stad bedoeld wordt. In elk geval gaan de meeste auteurs van het laatste uit. In een andere oorkonde uit 1200 wordt de stad beschreven als 'liggende aan beide zijden van het water'. Delen van de vroegste neder-

Afb. 20. Dordrecht: Dubbeldam-Dubbelsteypark. Historisch-geografische situatieschets m.b.t. de waarschijnlijke loop van de Thuredrith.

zettingen op terpen langs deze veenstroom, de Oude- of Voorstraathaven, zijn in het verleden door de ROB opgegraven. Het gebied buiten de stadsmuren is door de Sint Elisabethsvloed lange tijd een speelbal van het water geworden. De op- en aanwassen worden voor het eerst in de 16e eeuw in kaart gebracht. Een kaart van Jacob van Deventer uit 1565 toont een kreekje ten zuidoosten van Dordrecht, temidden van gorzen en eendenkooien. Dit kreekje is zoals nu met zekerheid is gebleken de Middeleeuwse scheepvaartverbinding tussen de eveneens verdwenen rivier de Dubbel en de oude stad Dordrecht. Deze noordelijke tak van de Dubbel is en was een belangrijk onderdeel van de moeilijk te reconstrueren waterstaatkundige toestand rond Dordrecht. Over de loop bestond reeds lange tijd onenigheid onder historisch-geografen. In de 17e eeuw werd een kade op de half met zand gevulde kreek gelegd, die nu de Bleekersdijk, Dubbeldamseweg en de Dordwijklaan is (Van der Esch en Koorevaar 1995).

De Dubbel is in zijn geheel verdwenen onder afzettingen van na 1421. Op de boorden van de kreek is een relatief dunne kleilaag afgezet, hetgeen door middel van diverse smalle proef-sleufjes in de slootbodem naast de genoemde wegen kon worden vastgesteld. De samenstelling en dikte van deze overval moet in de toekomst ook langs de Voorstraathaven direct langs het water aangetoond worden, wil men volledige zekerheid omtrent het hele tracé hebben.

De scheepvaart vanuit Vlaanderen en Brabant ging dus over de Maas, Dubbel, over de nu ontdekte kreek en binnen de stadsmuur via Bagijnhof en Visstraat naar de Toltoren en Marktveld. Het water langs de Grote Kerk was al aanwezig voor 1282. Een belangrijke eerdere

vondst, in 1995, bestond uit onderdelen van een harnas uit 1418 op een andere locatie onder de Dubbeldamse weg (zie de Kroniek over 1996).

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

C. van der Esch

Gouda: Jeruzalemkapel Voorafgaand aan de voorgenomen restauratie van de Jeruzalemkapel is een onderzoek ingesteld naar eventuele aanwezigheid van archeologische sporen (Steehouwer 1998). De kapel is rond 1500 gebouwd door de priester Gijsbrecht Raet en bestond uit een rechthoekig en een twaalfhoekig deel. Het onderzoek vond plaats in het twaalfhoekige gedeelte en werd uitgevoerd door het Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie (IBID) in samenwerking met de Archeologische Vereniging Gouda. Voornaamste doel was het lokaliseren van een mogelijk aanwezig model van het Heilig Graf.

Tegen de zuidgevel werd een bijzonder type haard blootgelegd met twee bouwfases. De eerste fase bestond uit een rechthoekige stookplaats met een aspot en kan rond 1600 worden gedateerd. In de tweede fase kreeg de haard drie gemetselde asputten, daterend tussen 1650 en 1800. De bouwfases kunnen gerelateerd worden aan verbouwingen in de periode dat het gebouw niet meer als kapel in gebruik was. In het midden van de kapel werd een muur gevonden met dezelfde baksteenformaten en funderingsdiepte als de kapelfundering. Waarschijnlijk is het een restant van oudere bebouwing. Geconcludeerd moet dan ook worden dat de fundering van het grafmodel niet is gevonden.

Gemeente Gouda

R.S. Kok

Gouda: Molenwerf De Molenwerf is een opvallend ronde, door water omgeven structuur in het centrum van Gouda met een diameter van 55 tot 60 meter. In de archieven wordt voor het gebied ten zuiden van de Sint Janskerk melding gemaakt van eigendommen van de heren van der Goude. In 1368/1369 is er een bouwwerk afgebroken, waarbij 15.000 stenen zijn vrijgekomen die zijn gebruikt in het nieuwe kasteel aan de IJssel. Deze gegevens vormden de aanleiding voor de veronderstelling dat de Molenwerf het restant is van een rond kasteeltype, wellicht een motte (Van Dasselaa en Sprokholt 1993). In het kader van eventuele bescherming van het terrein is in augustus 1997 door leden van de Archeologische Vereniging Gouda een proefonderzoek verricht.

Na een hoogtemeting en booronderzoek werd in de Kostertuin een putje van 2,5 bij 1 m gegraven, loodrecht op de omringende gracht. In dit putje werd een 0,9 m dikke muur aangetroffen op ca. negen meter evenwijdig aan de gracht. Deze muur bestond uit zeer los gemetselde bakstenen en fragmenten baksteen (lengte 23/25 cm) en is later gebruikt als fundering van de huizen die langs de gracht zijn gebouwd. Opvallend was het voorkomen van een puinlaag bestaande uit kloostermoppen, formaat 29,5/30,5 x 15/16 x 6,5/7,5 (datering tweede helft 13e/eerste helft 14e eeuw?). Deze puinlaag sluit aan op de bovenkant van de eerder genoemde muur. Werd deze muur wellicht gebouwd als keermuur bij de sloop in 1368? Het bodemprofiel onder deze laag, dat voornamelijk met behulp van het booronderzoek werd geconstrueerd, toont tot een diepte van 5 meter enkele duidelijk verschillende lagen klei, die hellen vanaf het midden van de Molenwerf naar de gracht. Het weinige oude aardewerk (proto-steengoed en kogelpot) dat in deze lagen werd aangetroffen, is te dateren tussen 1220 en 1240. De aanwezigheid van een motte kan vooralsnog niet worden bevestigd noch weerlegd, maar de aanwezigheid van een stenen gebouw in het centrum van Gouda is voor deze periode zonder meer opmerkelijk.

Gemeente Gouda

R.S. Kok/Archeologische Vereniging Gouda, M. van Dasselaa

Gouda: Oosthaven-Catharinagasthuis Bij het vervangen van een aangetaste vloer in de Regentenkamer van het Catharina-gasthuis aan de Oosthaven zijn enkele funderingen blootgelegd. Eén van de muren is mogelijk afkomstig van de toren, die tegen de naastgelegen gasthuiskapel heeft gestaan. De muur is over een lengte van zes meter blootgelegd en is opgebouwd uit stenen van 16,5 x 8 x 3,5 cm. Over de toren is weinig bekend.

Het gasthuis is in de 14e eeuw gebouwd en in 1474 werd de gasthuiskapel toegevoegd. De kapel kreeg in het midden van de 16e eeuw een toren aan de zuidzijde, die in 1665 werd gesloopt voor de uitbreiding van het gasthuis. Het feit dat het gasthuis in gebruik is als gemeentelijk museum, bood de gelegenheid de funderingen blijvend aan het publiek te tonen. Door een glazen plaat in de vloer kan het muurwerk worden bekeken.

Gemeente Gouda

R.S. Kok

Gouda: Westhaven 65 (afb. 21) Voorafgaand aan het verdiepen van de kelder is in de periode oktober-december een opgraving verricht in het pand Westhaven 65, 'Endenburg'. Het onderzoek sluit aan op opgravingen in 1994 en 1995 van de Archeologische Vereniging Gouda, waarbij onder andere de 15e-eeuwse funderingen van het achterhuis en afvallagen met 14e/15e-eeuws materiaal werden blootgelegd. Dit jaar richtte het onderzoek zich op het voorhuis en met name op de bodemopbouw direct langs de haven, van welke haven wordt verondersteld dat hij rond 1250 is gegraven als nieuwe Gouwemonding.

Bij het onderzoek kon worden vastgesteld dat het terrein in ieder geval vanaf de 13e eeuw is opgehoogd met klei en organisch materiaal. De profielen wijzen op een van oorsprong terpachtige ophoging, die later is uitgebreid. In de aangetroffen paaltjes en houtresten konden geen structuren worden herkend. De vroegste bebouwingsresten bestaan uit een rij bakstenen poeren (lengte bakstenen 28/29 cm), mogelijk de dragers van een houtskelet van een (vroeg?) 14e-eeuws huis. Tijdens en na de opgravingen konden ook enkele bouwhistorische waarnemingen worden gedaan, waarbij onder andere een gotische deuroplijsting is onderzocht.

De aardewerkvondsten bestaan voor een groot deel uit grijsbakkend en steengoed. Tussen de metaalvondsten bevinden zich sintels en twee pelgrimsinsignes: Maria met kind en (waarschijnlijk) de heilige Ursula (afb. 21; verg. Van Beuningen en Koldewey 1993). Verder is een gave trip met ijzerbeslag gevonden, een houten pollepel en een messchede met een versiering van Franse lelies. De vondsten kunnen worden gedateerd in de 13e/14e eeuw.

Gemeente Gouda

R.S. Kok/Archeologische Vereniging Gouda, M. van Dasselaar

's-Gravenhage: Grote Marktstraat Bij de aanleg van de tramtunnel door de Grote Marktstraat was het mogelijk om per deeltraject enkele dagen archeologisch onderzoek te doen. Het traject loopt door een gedeelte van de stad dat voor 1912 volledig bebouwd was. Zeer verrassend was de aanwezigheid van muurwerken op minder dan een meter onder het asfalt. Deze zouden er volgens de bouwtekeningen van weg- en rioolaanleg niet meer zijn. Op deze wijze is er onderzoek gedaan aan voormalige Middeleeuwse en post-Middeleeuwse bebouwing aan de Raamstraat, de Wagenstraat, de Haagpoort en het Spui. Ook konden delen van de kades langs het Spui, de Voldersgracht, de Verwersloot (Haagpoort) en de Prinsegracht worden onderzocht.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Westeinde 15 (afb. 22) Het achterste gedeelte van het voormalige verenigingsgebouw Amicitia (Westeinde 15) is in 1997 gesloopt om plaats te maken voor nieuw-

Afb. 21. Gouda: Westhaven 65. Pelgriminsigne van (vermoedelijk) de heilige Ursula, Keulen. Hoogte ca. 4 cm.

Afb. 22. 's-Gravenhage: Westeinde 15. Kloosterkerkhof. Foto dienst Stadsbeheer, afdeling Archeologie.

bouw. Vanaf het midden van de 15e eeuw tot 1572 bevond zich op deze plek het Agnietenklooster (gesticht in 1447) en vanaf het einde van de 16e eeuw tot begin deze eeuw stond hier het Burgerweeshuis. Het Agnietenklooster was een vrouwenklooster dat zich in 1454, zeven jaar na de oprichting, aansloot bij de derde orde van de Augustijnen. Op het voormalige kloosterterrein is eerder al archeologisch onderzoek gedaan. Voorafgaand aan de bouw van de Amicitiahof werd in het voorjaar van 1993 een onderzoek gestart op een braakliggend terrein direct achter Amicitia tot aan de voormalige Zuilingstraat. Tijdens dit onderzoek werden sporen gevonden vanaf de Late Middeleeuwen tot zeer recent. Het terrein lag aan de rand van het kloostergebied.

In 1997 werd het onderzoek op het kloosterterrein voortgezet onder de inmiddels gesloopte achterbouw van Amicitia. Hier bevonden we ons op de voormalige locatie van de hoofdgebouwen van het klooster. Aangezien er in de 19e en 20e eeuw zeer veel gebouwd en verbouwd was op deze plek, was onze verwachting dat er alleen op de onbebouwd gebleven gedeelten sporen bewaard zouden zijn gebleven. Dit viel uiteindelijk toch mee. Tijdens de laatste week van januari en de hele maand februari 1997 is opgegraven. Er werden enkele grondsporen uit de Late IJzertijd en de Romeinse Tijd aangetroffen: greppeltjes en paalkuilen, die met behulp van de potscherven in de sporen gedateerd konden worden. Uit de periode na de Romeinse Tijd tot aan de 14e eeuw is niets gevonden. Het 14e- en vroeg-15e-eeuwse materiaal werd gevonden in humeuze ophogingslagen. De sporen uit de kloosterperiode betroffen slechts weinig muurwerk, veel kuilen en, heel verrassend, ook enkele graven met goed geconserveerde skeletten. De sporen van de periode van het weeshuis betroffen enkele puinkuilen, een waterput en een 19e-eeuws rioolstelsel met beerputten.

De sporen uit de kloosterperiode zijn de meest interessante. Een deel van het muurwerk hoort waarschijnlijk bij een klein gebouwtje uit de beginperiode van het klooster. Het andere muurwerk hoort bij een uitbouw van een groter gebouw uit een late fase van het klooster of uit de allereerste fase van het weeshuis.

Het vondstmateriaal is inmiddels bewerkt en het botanische en dierlijke afval uit enkele afvalkuilen is geanalyseerd. Het beeld wat hieruit naar voren komt is dat van een eenvoudige levenswijze met sobere maaltijden. Dit laat zich goed combineren met de eenvoudige gebruiksvoorwerpen die hier zijn gevonden. Een aantal lagen verkoold stro en hout vormen aanwijzingen voor de aanwezigheid van graanveldjes bij de kloostertuin.

Wolbewerking, een van de voornaamste economische activiteiten in vrouwenkloosters, is archeologisch aangetoond door spinsteentjes en mogelijk ook door doorboorde middenvoetsbeentjes die als garenklossen hebben gediend. Er is maar één religieus voorwerp gevonden: de voet van een middelgroot terracotta heiligenbeeld.

Een deel van het kloosterkerkhof was gespaard gebleven tijdens de vele verbouwingen van het weeshuis. De resten van zeven begravingen werden geborgen alsmede skeletmateriaal uit twee knekelkuilen. Een opvallend aspect van deze skeletten is het voorkomen van koperrestanten op de meeste schedels. Deze zijn afkomstig van spelden of iets dergelijks.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: St. Jacobstraat 15-29 De eerste vermelding van de St. Jacobstraat dateert uit 1447. Vanaf het einde van de 17e eeuw maakte de St. Jacobstraat deel uit van de joodse buurt. Door sloop van een bedrijfshal en een aantal woonhuizen kwam in 1997 een terrein, voorafgaand aan de nieuwbouw, gedurende drie weken braak te liggen. Van dit terrein mocht alleen de voorste helft worden onderzocht. Het achterste deel kon vanwege milieutechnische rede-

nen niet vergraven worden. In het deel langs de rooilijn waren bij de sloop de meeste funderingen, van de in aanleg 17e-eeuwse panden, al verwijderd. Dit gedeelte van de St. Jacobstraat is pas in het tweede kwart van de 17e eeuw bebouwd geworden. Naast fragmentarisch muurwerk werden er beertonnen, beerkelders en waterputten aangetroffen behorende bij tien huispercelen. De waterputten bestonden uit op elkaar geplaatste secundair gebruikte tonnen met een stenen opbouw. Ze waren allemaal op ca. 12 m uit de rooilijn geplaatst. In enkele beerkelders werd voornamelijk 18e-eeuws materiaal gevonden. Eenmaal werd een rond bakstenen plateau met daaromheen een ijzeren band gevonden dat op een houten vlonder lag. De functie hiervan is nog niet duidelijk.

Het terrein waar de huizen op staan was in de 16e eeuw in gebruik als bleekveld. De venige ondergrond was door sloten en greppeltjes doorsneden. De oudste greppels dateren waarschijnlijk uit de 15e eeuw. In een van de greppels werd afval van huiden- en leerbewerking gevonden, in de vorm van onderpoten van schaap/geit en leerafsnijdsels. Het terrein is diverse malen opgehoogd met veenbagger en afval en eenmaal met zand. Tussen het afval werden ook fragmenten van pelgrimsinsignes gevonden. Langs de rooilijn en halverwege het terrein zijn brede, deels beschooide, sloten gevonden. De voorste sloot werd al voor de bouw van de huizen gedempt, de achterste is pas enige tijd later in onbruik geraakt.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

M.M.A. van Veen

's-Gravenhage: Verlengde Landscheidingsweg In verband met de aanleg en inrichting van een woonwagenterrein, waarbij de aloude landscheiding op een paar plaatsen op de schop zou gaan, is een kort archeologisch onderzoek ingesteld naar de aard van die dam.

Het betreffende terrein is gelegen in de wijk Mariahoeve aan de uiterste rand van Den Haag, achter het Isabellaland, tegen het punt waar de grenzen van drie gemeentes bij elkaar komen, te weten Den Haag, Wassenaar en Leidschendam. Daar maakt de dam ook een curieuze slinger. De landscheiding is van oorsprong een waterkering, aangelegd door het Delflandse geestambacht in de 13e eeuw. Hij is nog steeds hier en daar vaag zichtbaar in de weilanden, maar wordt door de oprukkende nieuwbouw steeds zwaarder bedreigd.

De landscheiding is op een paar plekken door middel van sleuven doorsneden, om een inzicht te krijgen in de opbouw. Daarbij is komen vast te staan dat het inderdaad gaat om een dijk, opgeworpen op het veen dat hier het bovenste deel van de bodem vormt. Het veen is nergens weggegraven. Het dijklichaam bleek te bestaan uit zand, waarin zich wat puin bevond. Het puin was zonder uitzondering post-Middeleeuws, zodat het hier moet gaan om een latere herstelfase van de landscheiding. Een duidelijke 13e-eeuwse aanleg is niet aangetroffen. Er waren hier en daar wel vage aanwijzingen voor een eerdere fase, maar daaraan kon geen datering worden vastgeknoot.

's-Gravenhage, dienst Stadsbeheer, afd. Archeologie

J.A. Waasdorp

Hellevoetsluis: Ravense Hoek In het gebied van het nieuwbouwplan Ravense Hoek is in opdracht van de gemeente Hellevoetsluis een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd. Het accent van het onderzoek heeft gelegen bij het bepalen van de ligging, de omvang en de conserveringstoestand van het Middeleeuwse kerkhof ten oosten van de Bonsen Weg.

Het onderzoek sluit aan bij het in 1987 ten westen van de Bonsen Weg uitgevoerde onderzoek (Döbken, Guiran en Van Trierum 1992). Op grond van het vooronderzoek wordt geschat dat er maximaal 85 graven uit de 13e eeuw aanwezig zijn. Van een eventueel aanwezige kerk is (nog) niets teruggevonden. Het onderzoek is in 1998 voortgezet. Verder werd een vooronderzoek uit-

gevoerd bij de in 1979 ontdekte omgrachte woontoren. Op het ten westen van de woontoren gelegen terrein kon het verloop van de gracht worden vastgesteld. Het ligt in de bedoeling van de gemeente Hellevoetsluis de restanten van de woontoren en de gracht op gepaste wijze in het nieuwbouwplan Ravense Hoek op te nemen (Van Trierum, Döbken en Guiran 1988).

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Leiden: Pieterskerkchoorsteeg Het onderzoek op het terrein van de voormalige drukkerij Groen, op de hoek van de Pieterskerkchoorsteeg en de Langebrug werd in 1997 afgerond. De oudste grondsporen en muren zijn te dateren in het begin van de 14e eeuw. In totaal zijn zes bewoningsfasen onderscheiden. Zeer waarschijnlijk was het terrein al eerder bewoond, maar in verband met zettingsproblemen kon naar de diepste bewoningslagen geen onderzoek plaatsvinden.

Achter Pieterskerkchoorsteeg 18 werden delen van een groot 14e-eeuws huis gevonden. De resten maakten deel uit van het pand Pieterskerkchoorsteeg 18/20. Dit grote pand mat oorspronkelijk 22 x 9 m. Het stratenboek van 1588-1597 bevestigt dit. Ook achter Pieterskerkchoorsteeg 14 werd muurwerk aangetroffen dat behoorde bij een achterhuis of deel uitmaakte van het dubbele pand 12-14. De greppels en tuinmuren maakten het mogelijk de percelering vanaf de 14e eeuw te reconstrueren. Met name in de periode 1575-1675 vonden er op het terrein de nodige veranderingen plaats. Enkele grote panden, waaronder Pieterskerkchoorsteeg 18-20, werden gesplitst, aan de Langebrug werden nieuwe panden opgetrokken en op het binnenterrein verschenen enkele kleine ambachtshuisjes of werkplaatsen. Toch werd de Middeleeuwse percelering pas definitief in de 18e eeuw verlaten. Binnen de verschillende percelen werden de nodige beer- en waterputten aangetroffen.

Gemeente Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Pottenbakkersgang In vervolg op een onderzoek uit 1990 werd dit jaar wederom gezocht naar een pottenbakkersoven. Helaas werd de oven zelf niet gevonden. Wel kwam een grote hoeveelheid pottenbakkersafval (o.a. misbaksels) naar boven, stammend uit de eerste helft van de 17e eeuw. De grondsporen bestaan uit de funderingen en waterputten van enkele 17e-eeuwse huisjes aan de Pottenbakkersgang.

Gemeente Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Leiden: Zijlpoort In 1602 besloot de gemeente het gebied ten oosten van het Havenplein te ontwikkelen ten behoeve van huizenbouw. Tussen 1604 en 1635 werden de Verversbuurt en de Havenwijk bij de stad getrokken. Tenslotte werd in 1646 een houten poort gebouwd, welke twintig jaar later werd vervangen door een stenen poort. De nieuwe poort werd een ontwerp van Willem van der Helm. Ten zuiden van de poort werd het terrein opgehoogd en voorzien van een stadswal.

Doel van het archeologisch onderzoek was inzicht te verwerven in de opbouw van de ophogingslagen. Dat het ophogen van het terrein gebeurde met puin en afval uit de stad, was duidelijk. De verschillende ophogingslagen boden een goed inzicht in het gebruiksaardwerk en overige gebruiksvoorwerpen van de 17e-eeuwse Leidenaar. Het materiaal was divers. Behalve munten kwamen delen van papkommen, vuurklokken, voorraadpotten en luxe en eenvoudig tafelservies naar boven.

In de ophogingslagen werden diverse grote en kleine kuilen aangetroffen. De kuilen waren gevuld met schelpen en tras. Vermoedelijk hebben we te maken met sporen uit de periode van

de bouw van de poort. Tras, ofwel fijngestampte tufsteen, was vooral geschikt voor metselwerk dat vrij goed bestand moest zijn tegen natte omstandigheden, zoals voor de bouw van sluisen, kaden en poorten. Bij de bouw van de fundering van de Zijlpoort is tras gebruikt. Tevens werd ook de fundering van een van de twee grote loodsden van de firma Fontein gevonden. De loods, met een grootte van 29 x 9 m, was bijzonder geschikt voor de opslag van hout en andere grote bouwmaterialen, daar deze pal aan het water lag. Ten westen van de loods tegen de nu gedempte binnenvestgracht konden een houten afvoer en een beschoeiing worden onderzocht.

Gemeente Leiden, afd. Monumentenzorg en Archeologie

M.Th.R.M. Dolmans

Lisse: Buitenplaats Rosendaal (afb. 23) Na de sloop van het Lisser Automobielfabriek was er gelegenheid tot het doen van onderzoek naar de in 1962 gesloopte buitenplaats Rosendaal, gelegen aan de Heereweg. Door de versturende werking van de sloop en aanwezige bodemverontreiniging waren de mogelijkheden tot onderzoek echter beperkt. Alleen de achterzijde van het buitenhuis, gelegen onder de voormalige toonzaal, bleek bewaard te zijn gebleven. Naast de fundering van het gebouw werden een waterput en een beerput aangetroffen. Deze beerput bleek een interessante vulling uit de eerste helft van de 17e eeuw te herbergen (afb. 23). Naast enkele tientallen voorwerpen van lokaal rood- en witbakkend aardewerk bevatte de put twee bordes van Italiaanse en een bord van Portugese faïence. Een groep van acht voorwerpen van Chinees porselein is uitzonderlijk te noemen (afb. 23). Het betreft namelijk porselein dat werd vervaardigd voor de Aziatische markt en dat in onze streken slechts bij uitzondering wordt gevonden. Het porselein is in verband te brengen met Adriaen Block die als commandeur van de VOC werkzaam was in Azië, en die tussen ca. 1620 en 1641 eigenaar was van dit buitenhuis. Een uitgebreide publicatie van de vondsten uit deze beerput in Westerbeem is in voorbereiding.

AWN-afd. Rijnstreek

M. Dijkstra en S. Ostkamp

Maasland: Kralingerpolder In augustus 1997 is een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd naar een Laat-Middeleeuwse vindplaats (MD 20.06; Visser 1998). De vindplaats staat bekend als een huisterp en ligt ten zuiden van de Burgerdijkseweg binnen de gemeente Maasland. De totale oppervlakte van de vindplaats is ongeveer 1,5 ha. De vindplaats wordt doorsneden door een recent aangelegde sloot. De aanleiding van het archeologisch onderzoek vormde de bedreiging van het zuidelijke deel van de vindplaats door de aanleg van kassen ten behoeve van de glastuinbouw. Het deel ten noorden van de moderne sloot wordt niet bedreigd.

Over de totale oppervlakte van het onderzoeksterrein (100 x 100 m) zijn zes proefsleuven gegraven. Tijdens het graven van de proefsleuven is slechts één sloot gevonden die zeer waarschijnlijk al aanwezig was in de Late Middeleeuwen en dus in verband zou kunnen worden gebracht met de vindplaats. In deze sloot is Laat-Middeleeuws aardewerk aangetroffen. Een andere sloot binnen het onderzoeksterrein staat op de kaart van Kruijkus en is derhalve vóór 1712 aangelegd. De overige acht sloten en greppels die zijn gevonden zijn pas gegraven in de post-Middeleeuwen of de sub-recente tijd. Naast deze sporen is een restgeul van een Duinkerke III-kreek aangetroffen op het onderzoeksterrein, die diagonaal van het noordwesten naar het zuidoosten loopt. In de directe omgeving van het onderzoeksgebied is de kreek als een rug zichtbaar in het huidige landschap.

Om toch meer duidelijkheid te krijgen over de exacte locatie van de veronderstelde huisterp zijn boringen verricht op het noordelijk deel van de vindplaats. Dit is niet gelukt. Uit de

Alb. 23. Lisse: Buitenplaats Rosendaal. Overzicht van de vondsten uit de beerput.

boringen kon niet de precieze locatie worden vastgesteld. Het lijkt wel aannemelijk dat de vindplaats is gelegen op de natuurlijke verhoging in het landschap die gevormd wordt door de Duinkerke III-kreekrug. Als dit klopt hebben de bewoners van de vindplaats direct op de kreekrug gewoond, of ze hebben eerst de kreekrug opgehoogd tot een huisterp.

Aan het eind van het onderzoek kon worden geconcludeerd dat de vindplaats niet wordt bedreigd door de aanleg van kassen.

IPP, Amsterdam

M.E. Visser

Naaldwijk: Gezelstraat/Gildestraat Op een terrein dat grenst aan de Gildestraat en de Gezelstraat in Naaldwijk zal het komende jaar een meubelboulevard worden gebouwd. In het verleden zijn in de omgeving sporen uit de Romeinse Tijd en de Vroege Middeleeuwen gevonden. Voorafgaand aan het grondwerk voor de bouw van de meubelboulevard werd daarom een verkennend archeologisch onderzoek uitgevoerd.

Bijna overal bestond de ondergrond echter uit natuurlijke afzettingen. Er was één hoger gelegen plek in de noordwesthoek van het terrein die het fundament van de watergang van een molen bleek te bevatten.

De doorgang voor het water was meer dan 10 m lang. Aan de oostzijde bleek een ongeveer 3 m brede trechtermond te liggen die naar het westen toe steeds smaller werd. Op het punt waar de muren evenwijdig aan elkaar begonnen te lopen vormden ze een lange smalle sleuf van ruim 4 m lengte. De tussenruimte tussen de twee 70 cm brede muren was hier 26 cm. De muren van de waterdoorgang waren gemetseld van ijsselstenen met een formaat van 17 x 8,5 x 4 cm. De bovenkant van het nog aanwezige muurwerk begon op ca. 1 m onder het maaiveld. Het grootste gedeelte van het gesloopte muurwerk was in de waterdoorgang gegooid en in de

toevoersloot naar de waterinlaat van de molen. Over meerdere meters lagen hier duizenden stenen in de oude slootbedding die noord-zuid gesitueerd was. Een rondom de watergang aangelegd opgravingsvlak leverde geen sporen op van de molen zelf. De funderingen van de molen zijn bij de sloop waarschijnlijk verwijderd.

De vondst van deze watermolen was onverwacht. Achiefonderzoek wierp echter licht op de zaak. Omdat de molen langs de Bossloot stond, kon verondersteld worden dat hij een rol had gespeeld bij het regelen van de waterhuishouding van de tuinen van het Huis Honselersdijk. In het bekende boek van Morren over de bouwgeschiedenis van het Huis Honselersdijk bleek een kaart afgebeeld te zijn van het Huis, de bijgebouwen en tuinen, waarop een watermolen stond ingetekend. Deze kaart dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 18e eeuw. De molen staat ook ingetekend op de eerste kadastrakaart uit het begin van de 19e eeuw.

De bouwstijl en de gebruikte steenformaten zijn 17e- en mogelijk 18e-eeuws. Frederik Hendrik heeft het Huis Honselersdijk in de eerste helft van de 17e eeuw laten bouwen. Zijn kleinzoon Willem III heeft het in de tweede helft van de 17e eeuw flink laten uitbreiden. Toen is ook het tuincomplex enorm vergroot. Op verzoek van Willem III is in 1673 de Oranjesluis gebouwd met als doel vers water uit de Maas via de Naaldwijkse vaart naar de tuinen van het Huis Honselersdijk te voeren. Het vermoeden bestaat dat toen, of in ieder geval vlak daarna deze watermolen is gebouwd om zo aan de noordzijde van de tuinen water weg te malen, waardoor er aan de zuidzijde van het complex via de Naaldwijkse vaart water in de tuinsloten kon stromen. Zo kon men het water laten circuleren. Het is ook mogelijk dat de tuinen van het Huis Honselersdijk een poldertje vormden.

In het kadaster komt het perceel waarop de molen stond in de 19e eeuw voor als molenerf. Het perceel is dan in bezit van de ingelanden van de Bospolder. Het kadaster vermeldt dat het perceel en de molen in 1927 werden verkocht, waarna de molen in 1929 werd gesloopt en het molenerf werd omgezet in tuinland (met dank aan Gerard Beijer voor het speurwerk in de kadastrergegevens).

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1997* (A.A.J. Immerzeel)

Naaldwijk: Herenstraat 21-29 Voor de bouw van het nieuwe Naaldwijkse winkelcentrum zijn aan de Herenstraat drie winkelpanden gesloopt. In verband met asbestsanering bleef nauwelijks tijd over voor archeologisch onderzoek.

Na de sloop is de bouwput in één keer tot op de vereiste diepte uitgegraven. Bij het uitgraven van de bouwput kwamen verschillende Laat-Middeleeuwse muurresten, kelders en enkele water- en beerputten te voorschijn. Bovendien bleek het ophogingspakket dat was aangebracht in de rioleringsleuven van het Wilhelminaplein (zie hierna), zich op dit terrein voort te zetten. In het vlak waren diverse ingravingen van sloten, greppels en kuilen zichtbaar. In de ligging van de oudste sloten was een zekere regelmaat te ontdekken. Loodrecht op de Herenstraat tekenden zich in de bouwput drie enkele meters brede sloten af, die waarschijnlijk gefungeerd hebben als perceelscheiding. Evenwijdig aan de Herenstraat bevond zich op het achterterrein (beginnend op 15 m uit de rooilijn) een sloot. Deze sloot was ongeveer 3,5 m breed. Samen met de sloten die zich haaks op de Herenstraat bevonden werden zo percelen van ongeveer 15 m lang en 8 m breed gevormd. Het vermoeden bestaat dat dit bewoningspercelen zijn uit de eerste ontginnings- of bewoningsfase van Naaldwijk die dateren van omstreeks 1200. Deze sloten werden afgedekt door een ophogingspakket, waarin zich schervenmateriaal vanaf de 15e eeuw bevond. Onder dit ophogingspakket werden scherven aangetroffen uit de 12e-14e eeuw.

Vlak aan de Herenstraat tekende zich een donkere vlek af die bestond uit brandresten, houtskool, brokken steenkool, sintels en ijzerslakken. Vanaf die zwarte vlek takte een greppel af die ook gevuld was met eenzelfde brandlaag. Die greppel liep uit in een punt en leek op een afvoerkanal. Het lijkt er op dat deze sporen te maken hebben met ijzerwinning. Mogelijk heeft hier een oven gestaan om ijzer te smelten.

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1997* (A.A.J. Immerzeel)

Naaldwijk: Poort van Welling In september werd voor het nieuwe winkelcentrum ook het gebied rondom de Poort van Welling in ontwikkeling genomen. Er werden meerdere winkel-panden gesloopt en bij het uitgraven van de bouwput kwamen oude bewoningssporen aan het licht. In het westelijk gedeelte van de Poort van Welling werd hier en daar muurwerk gevonden van gebouwen die te dateren waren vanaf 1600. Ook werden er verschillende afvalkuilen en beerputten aangetroffen. Het oudste materiaal dateerde van omstreeks 1600. Aan het eind van de Poort van Welling werd een houten koker gevonden die waarschijnlijk gefungeerd heeft als duiker in een dam. De dam lag in een sloot die evenwijdig liep aan de Herenstraat. Via de dam kon je vanuit de Poort van Welling bij de achterliggende tuinderijen komen.

Het patroon van haaks op de straat staande perceelseidingsloten was ook in de Herenstraat te zien (zie hiervoor). Ook hier werden die sloten op het achterterrein verbonden door een sloot die evenwijdig aan de Herenstraat/Julianastraat liep. De sloten waren afgedekt door een ophogingslaag uit de 15e eeuw. Het vondstmateriaal in de sloten was te dateren van de late 12e tot de 14e eeuw. De vondstconcentraties waren hier echter veel hoger dan op het terrein aan de Herenstraat 21-29. Hieruit zou voorzichtig kunnen worden geconcludeerd dat de bewoningsdichtheid hier hoger was, misschien zelfs dat bij het ontstaan van Naaldwijk het centrum van het dorp zich hier bevond. Dat zou ook niet zo vreemd zijn, omdat het precies een knooppunt van een aantal oude wegen is.

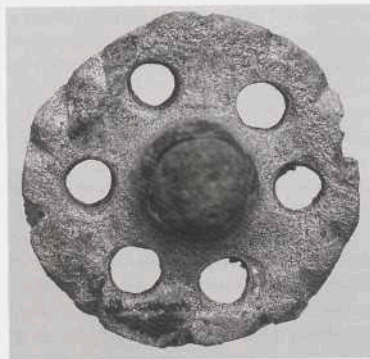
Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1997* (A.A.J. Immerzeel)

Naaldwijk: Wilhelminaplein In het kader van een totale renovatie en verbetering van de infrastructuur van het oude dorpscentrum werd de hoofdriolering vervangen. Vastgesteld kon worden dat ter plaatse de bodem sinds 1300 ca. 1,5 m was opgehoogd. Uit het ophogingspakket kon veel huishoudelijk gebruiks aardewerk en botmateriaal worden geborgen.

Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1997* (A.A.J. Immerzeel)

Papendrecht: Polder Nieuwland (afb. 24-25) Op de buitendijkse polder, grenzend aan de rivier de Noord in de gemeenten Papendrecht en Alblasserdam, worden bij ontgronding steeds nieuwe vondsten aan het licht gebracht (Koorevaar 1997). Het is nu wel duidelijk geworden dat de menselijke activiteiten in de 12e en 13e eeuw hoofdzakelijk tot doel hadden turf te winnen. Evenals in 1996 zijn ook dit jaar weer concentraties Middeleeuws materiaal op de veeneilandjes aangetroffen. De met klei gevulde ontwateringssloten en de soms grillig gegraven geulen tussen de veeneilanden leverden verschillende interessante vondsten op: een 'turfbroodje', een eiken huidplank van een turfschuit, stukken eikenschors, twee ijzeren pijlpunten van een handboog, visloodjes en dierenbotten (Van der Esch 1998b). Op één veeneiland werden een Middeleeuwse bronzen fibula met een inleg van half-edelsteen (afb. 24) en een kogelpotfragment met vingertopindrukken aangetroffen.

Eveneens vermeldenswaard is een verspoelde terp. In de basis en in een ernaast gegraven greppel zijn enkele fragmenten Romeins aardewerk uit de 2e eeuw aangetroffen. Het terp-

Afb. 24. Papendrecht: Polder Nieuwland. Bronzen fibula met zes gaten en zwartgroene natuurstenen inleg. Diameter 19 mm. Datering 10e-12e eeuw.

restant bevatte 230 scherven, waarvan het merendeel van kogel- en voorraadpotten. Pingsdorfaardewerk is met 52 fragmenten vertegenwoordigd. Voorts zijn enkele sintels voor kleine boten, visloodjes en mesfragmenten geborgen. Eén vrij gaaf lemmet van een mes vertoont het zogenaamde SZ-torsiedamast, bekend van de Vroeg-Middeleeuwse wapens (afb. 25). Op enige afstand van de terp werd een losstaande vlechtwerkwand, bestaande uit palen van elzenhout en wilgentenen, aangetroffen. Mogelijk betreft het hier een schutscherm voor jagers. In de kant van een ontwateringssloot werden ingeslagen paaltjes teruggevonden, mogelijk de restanten van een aanlegsteiger voor turfschuiten.

Niet als in 1996 werden ook nu dicht opeengeslagen palenrijen blootgelegd, soms met een eiken boomstam er tegen liggend. De klei- en veengrond wordt bij de ontgroning vaak toevallig tot op het 12e/13e-eeuwse maaiveld afgegraven. Hierdoor werd ook een kleine uit ingeslagen palen en liggende boomstammen bestaande scheepshelling aangetroffen. Op enige meters afstand hiervan vond de heer B. Stam uit Papendrecht een bronzen email-fibula uit de Romeinse Tijd. De versiering bestaat uit tien parallelle rijen met email ingelegde vierkantjes in de kleuren blauw, wit en rood. Een vergelijkbare vondst is gedaan in Noord-Brabant (Verwers 1983). De losse vondsten uit de Romeinse Tijd komen niet onverwacht. In de nabij gelegen Vinkerpolder en aan de Hoogendijk in Alblasserdam zijn in voorafgaande jaren sporen en nederzettingen ontdekt en opgegraven.

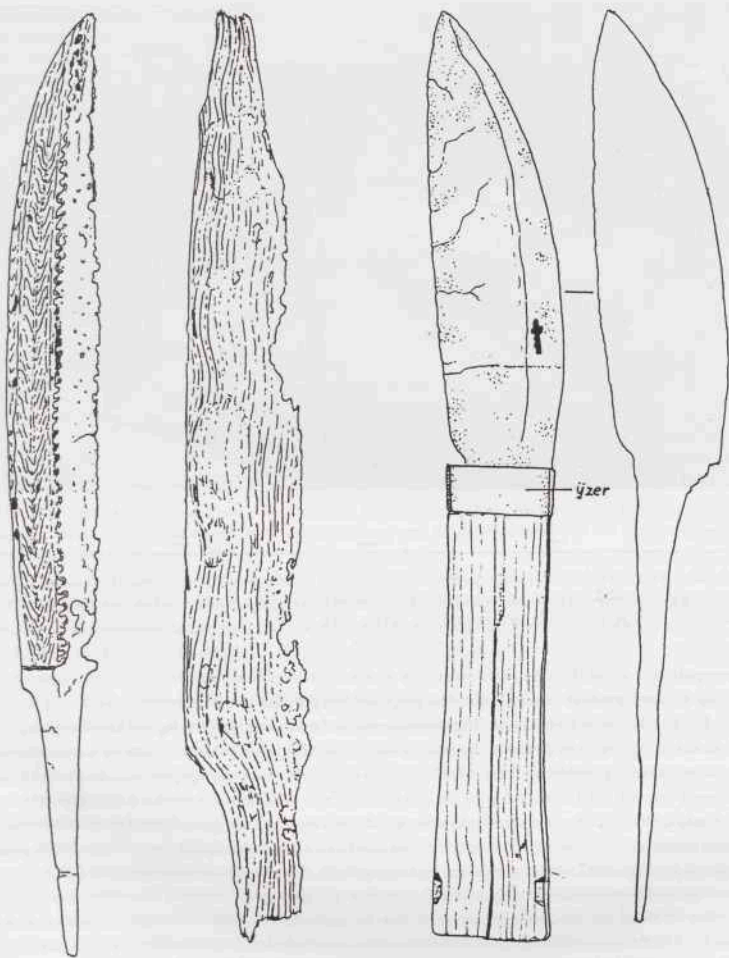
Tot slot kan vermeld worden dat in oktober een tweede terprestant ontdekt is. Deze terp is opgeworpen met stukken veenaarde, klei en mest met hier en daar brokken eikenschors. De datering ligt in de tweede helft van de 13e en de eerste helft van de 14e eeuw.

AWN-afd. Lek- en Merwestreek

C. van der Esch.

Pijnacker: VINEX-locatie Delfgauw (afb. 26) Tijdens de archeologische begeleiding van het bouwrijp maken voor woningbouw van een groot deel van de Zuidpolder van Delfgauw werden vele grondsporen en vondsten uit de Late Middeleeuwen aangetroffen. Deze sporen vormen een voortzetting van de sporen waarover in de Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1996 werd bericht. In totaal kon ongeveer 3,5 ha met nederzettingssporen in kaart worden gebracht. Ze liggen alle op geulafzettingen van de Duinkerke I-transgressiefase.

De grondsporen bestaan vooral uit greppels en kuilen, waarvan sommige met mest zijn gevuld. Meerdere greppels zijn tot twee m onder het toenmalige maaiveld ingegraven. Enkele

Afb. 25. Papendrecht: Polder Nieuwland. Twee messen waarvan een met torsiedamast. De lengte van de messen bedraagt ca. 16,5 cm. Datering 11e-14e eeuw.

Afb. 26. Pijnacker: VINEX-locatie Delfgauw. Plattegrond van de grondsporen (zwart) op de vijf noordelijkste percelen in de Zuidpolder van Delfgauw. Gebieden die zijn verstoord, zijn met een stippellijn omgeven. Tek.: A. Olsthoorn, gemeente Delft, sectie AMA.

greppels zijn nooit dichtgegooid maar als de tot voor kort functionerende sloten blijven bestaan. Het merendeel van de kuilen en greppels ligt parallel aan deze sloten of staat er haaks op. Dit betekent dat het verkavelingspatroon en de bewoning gelijktijdig hebben bestaan.

In totaal zijn op acht percelen bewoningssporen gevonden. De breedte van de kavels tussen de sloten varieert van 47 tot 50 m. De lengte van de kavels waarover de sporen zich uitstrekken, varieert van 100 tot 120 m. Dit wijst op een omvang van de erven van 5000 m² tot 6000 m².

Paalgaten of andere aanwijzingen voor gebouwen zijn niet aangetroffen. Dit wordt veroorzaakt doordat in deze eeuw de hogere delen van het terrein, waarop de bewoningssporen juist liggen, ten behoeve van de tuinbouw zijn afgegraven. Voorts zijn er aanwijzingen dat de funderingsconstructies van de gebouwen erg ondiep zijn geweest.

Aan de hand van de ceramiekvondsten kan de aanvang van de bewoning in de tweede helft van de 12e eeuw worden gesteld. Vondsten uit de tweede helft van de 13e eeuw of later zijn schaars, zodat de bewoning op deze plaats niet langer dan 100 jaar zal hebben geduurd. Het lijkt erop dat de bewoning toen is opgeschoven naar een locatie langs de Zuideindseweg, waar men een betere verbinding had met omliggende plaatsen als Delft.

Tot de opvallende vondsten behoren drie ruitersporen met een piramidevormige knop en twee zilveren deniers uit het midden van de 13e eeuw, waarvan er één in Holland en één in Gelre is geslagen. Een ander opvallend verschijnsel is dat onder de verschillende begraven kadavers van huisdieren twee runderen voorkomen die eerst in stukken waren gehakt waarna

Afb. 27. Pijnacker: Zuideindseweg 74. Overzicht van het oudste huis. Middenin het huis zijn de kleivloeren en de haarden waarneembaar, op de achtergrond de plankenwand van het tweede gebouw. Foto gemeente Delft, sectie AMA.

de verschillende skeletdelen in een rechthoekig patroon in een kuil waren neergelegd. Deze met zorg uitgevoerde handeling doet vermoeden dat het om een heidens ritueel gaat.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Pijnacker: Zuideindseweg 74 (afb. 27) In de VINEX-locatie Delfgauw werd een boerderij gesloopt die plaats moest maken voor het bedrijventerrein Ruyven. Na de sloop werden twee proefsleuven gegraven waarin de resten van oude voorgangers van de boerderij werden aangetoond. Naar aanleiding van deze resultaten werd besloten om het onderzoek uit te breiden tot een opgraving van de woonplek.

De bewoning kan globaal in drie fasen worden verdeeld. Gedurende de eerste bewoningsfase, daterend uit het midden van de 11e eeuw, werd er rechtstreeks op elzenbroekveen gewoond. Dit veen ligt op een kleilaag uit de Duinkerke I-transgressiefase. Dit betekent dat het één van de zeldzame plaatsen in de regio is waar nog Middeleeuws veen bewaard is gebleven. Overal elders in het gebied is dat veen door oxidatie, veraarding, of door turfsteken verdwenen. Tot deze periode behoort een gebouw waarvan de houten middenstaanders van elzenhout en een vlechtwerkwand zijn teruggevonden. Het drieschepige huis was ZZW-NNO georiënteerd. De lengte van het huis was minimaal 15,75 m, maar was waarschijnlijk 17,25 m lang. De breedte bedroeg 11 m. De staanders waarop het dak rustte, stonden 6,25 m uit elkaar. Het huis was in de lengterichting in vijf volledige balkvakken van 3 m verdeeld en een half balkvak aan de oostzijde. De zijwand in het oostelijke deel van de woning bestond uit vlechtwerk. Middenin de korte oostgevel was een onderbreking van het vlechtwerk voor een deuropening. In het oostelijke deel van het huis lag een kleivloer waarop zich in het vierde en

vijfde balkvak een haardplek bevond. Dit huis vertoont veel overeenkomst met het huis dat onlangs in de Oostpolder bij Gouda werd aangetroffen (Kok 1997).

De tweede bewoningsfase dateert uit de tweede helft van de 11e eeuw en het eerste kwart van de 12e eeuw. Het erf werd met veenplaggen tot een huisterp opgehoogd. Deze terp heeft een doorsnede van ca. 16 x 22 m en een hoogte van tenminste 1,35 m bereikt. De ophogingen vonden niet in één keer plaats, maar werden op meerdere momenten in de tijd uitgevoerd. Dit blijkt uit het boven elkaar liggen van meerdere loopvlakken, kleivloeren en haardplekken. De plattegrond van het gebouw in de tweede bewoningsfase is nog onduidelijk. Het huis uit de vorige periode werd uitgebreid met een rechthoekige ruimte van 6 bij tenminste 6 m, of werd erdoor vervangen. Opvallend is dat de west- en de oostgevel van dit tweede gebouw uit verticale planken wanden bestond die met een messing en groefverbinding aan elkaar waren bevestigd. Een dendrochronologische datering van deze houten wand leverde een *terminus post quem* van ±1076-1078 na Chr. op.

Ten noorden van de terp werden de sporen van een derde gebouw gevonden. Of dit gebouw bij fase één of twee behoort is niet duidelijk. Kleivloeren met haarden ontbreken in dit gebouw. De derde bewoningsfase dateert vanaf het tweede kwart van de 12e eeuw. Deze neemt een aanvang door op de noordflank van de veenterp in één keer een dik pakket klei te storten. Het gebouw werd vervolgens naar deze plek verplaatst. Van het gebouw zijn geen sporen aangetroffen. Deze zijn in het verleden bij verbouwingen en sloop verdwenen, daar de bewoning op die plek bleef tot de recente sloop van de boerderij.

De opvallendste vondst van deze opgraving is een pseudo muntfibula van messing, gebaseerd op een gouden Byzantijnse tetarteron nonisma uit de 11^e eeuw.

Gemeente Delft, sectie AMA

E.J. Bult

Rotterdam: Grotekerkplein De herinrichting van het Grote Kerkplein in 1996 en 1997 vormde de aanleiding voor intensieve archeologische aandacht. Eerder waren talloze kisten met begravingen aangetroffen bij het vervangen van de riolering (Guiran 1995, 404). Nu werd overeengekomen dat zo ondiep mogelijk grondverzet zou plaatsvinden, en dat afgezien werd van het vervangen van een doorlopend riool aan de noordzijde van de Sint-Laurenskerk tussen Oppert en Binnenrotte. Tevens is een ander riool, ten behoeve van de bebouwing ten noorden van de Sint-Laurenskerk, op zo'n manier vervangen dat geen verstoring van graven heeft plaatsgevonden. Voorts zijn de vakken onderzocht waarin nieuwe bomen werden geplant. Gesteld kan worden dat bij de herinrichting van het plein geen nieuwe schade aan het bodemarchief is aangericht. *En passant* werd gestoten op de fundering van een gebouwje dat in de twintiger en dertiger jaren tegen de zuidkant van het schip bij het transept heeft gestaan. Het werd gebruikt door de predikanten, collectanten en dopelingen (Besemer 1996, 94). De fundering is na inmeting weer afgedekt.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rotterdam: Hillegersberg Tijdens de restauratie van de Hillegondakerk te Hillegersberg werd de houten vloer van het koor verwijderd voor de aanleg van een vloerverwarming. Daardoor werden de daaronder gelegen grafzerken zichtbaar. Bij een eerdere restauratie in 1941 waren al vijftien grafzerken in de zuidelijke zijbeuk van het schip vrij komen te liggen (Brakke 1956). Bloys van Treslong kon in 1922 slechts één grafsteen melden 'daar alle zerken onder een houten vloer verborgen lagen'.

Het leek erop dat er nog grafstenen op hun oorspronkelijke plaats lagen. Daarom is de lig-

ging van alle nu bekende grafzerken in de kerk door het BOOR vastgelegd. Met behulp van de heer C. Hoek (Rotterdam) werden de vrijgelegde stenen gelezen. Na dit onderzoek zijn alle stenen gelicht en opnieuw in de vloer van de kerk verwerkt.

In totaal zijn in de kerk nu 75 stenen of delen van stenen bekend en gedocumenteerd. 22 stenen bevatten geen teksten. De 53 grafstenen met inscriptie vertegenwoordigen tenminste 110 personen. Ruim 25 grafstenen zijn (nagenoeg) compleet. Van ruim 90 personen kon de juiste naam worden vastgesteld. 50 grafstenen dateren uit de 17e eeuw, één uit de 18e eeuw, één is gedateerd 1820 en één steen is 'recent', maar niet gedateerd. De vroegst aangetroffen datering is 1601, er zijn echter enkele fragmenten die zich ouder later aanzien. Op bijna de helft van de stenen is een huismerk, familiewapen of een andere versiering aangetroffen. De leeftijd van de overledenen varieert van 37 weken tot 88 jaar.

BOOR, Rotterdam

A.J. Guiran

Rijswijk: Delftweg Op het voormalige terrein aan de Delftweg waar voorheen het Christelijk Lyceum Delft stond, werd begonnen met de realisatie van het bouwplan De Ruyt. Er werd een sloot gevonden die in de 18e eeuw was gedempt met onder meer pottenbakkersafval en half-fabrikaten van wandtegels. In de bouwput van een van de villa's werd houtwerk aangetroffen. Het houtwerk bestond uit palen en op de zijkant geplaatste planken. Het houtwerk behoort tot de beschoeiing van een waterpartij in de tuin van de voormalige buitenplaats De Ruyt. Het hoofdgebouw bevond zich op de plaats van de huizen langs de Delftweg en is in 1864 gesloopt.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: bedrijventerrein Hoornwijk De aanleg van een weg ten behoeve van het te ontwikkelen bedrijventerrein Hoornwijk leidde tot een opgraving in de periode augustus-september. Op de bedreigde locatie stond tot aan het begin van de 19e eeuw een boerderij.

De vindplaats is gelegen op een kreekrug, behorend tot de Afzettingen van Duinkerke I. Door de stevige ondergrond was het bij de bouw van de boerderij niet nodig de funderingen diep aan te leggen. Het verwijderen van de funderingen tijdens de sloop in de 19e eeuw was daardoor niet moeilijk. De funderingen van de bakstenen boerderij bleken vrijwel geheel uitgebroken te zijn. Direct onder het maaiveld lag een dikke puinlaag. Slechts de melkkelder, een kleine beerput en een stukje fundering van een zijgevel werden aangetroffen. Daarnaast zijn vier waterputten gevonden waarvan een in de zuidoosthoek van de kelder lag. De bakstenen resten dateren uit de 16e-17e eeuw. Een van de opmerkelijke vondsten was een grote hoeveelheid fragmenten van drinkglazen uit de bodemlaag van een waterput. Het glaswerk dateert uit het begin van de 17e eeuw en bestaat in hoofdzaak uit bekeerglazen. Er werd één groot fragment van een kelkglas gevonden. De knop van de stam vertoont sporen van verguldsel. Het glaswerk is een indicatie dat de eigenaren van de boerderij een zekere mate van welstand hadden. Wellicht kan met behulp van archiefonderzoek worden nagegaan wie omstreeks 1600 de boerderij bezat. Was het een zelfstandige boer? Of een koopman die de boerderij verpachtte en van tijd tot tijd een herenkamer bewoonde?

Op ca. 15 m ten noorden van de boerderij werd een greppel aangetroffen. Op enkele plaatsen werden bovendien greppels en een (mest?)kuil uit de Middeleeuwen aangetroffen. In de Middeleeuwse sporen werd aardewerk en bot gevonden. Een bijzondere vondst vormde enkele kleine fragmenten textiel. Het zeer vergankelijke textiel wordt zelden bij opgravingen gevonden. De Middeleeuwse boerderij stond waarschijnlijk op de westelijke zijde van het erf en zal in de loop van 1998 worden onderzocht.

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Industrieschap De Plaspoelpolder. Met dank aan Ballast Nedam en familie De Haan.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: Orangerie Villa Elisa (afb. 28) Aan het Juliaalaantje nabij de dorpskern van Rijswijk ligt de buitenplaats Welgelegen. De gebouwen bestaan uit een koetshuis, een orangerie en de villa Elisa. De orangerie werd dit jaar gedemonteerd om te worden opgeknapt. Omdat de orangerie een andere functie krijgt moet enig grondwerk worden uitgevoerd. Vooruitlopend op het grondwerk vond een verkennende opgraving plaats. Hierbij werden slechts enkele decimeters onder het vloerniveau van de orangerie diverse funderingen, plavuizenvloeren en een kelder aangetroffen. Deze resten maakten deel uit van een boerderij waaruit in de loop van de 18e eeuw het koetshuis is ontstaan. Het voorhuis van de boerderij is in twee fasen gesloopt waarna de villa en de orangerie zijn gebouwd. Het gevonden muurwerk dateert uit de 15e/16e-18e eeuw en bestaat uit meerdere fasen. Met dank aan de heer Bosman voor zijn welwillende medewerking.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Rijswijk: VINEX-locatie Buitenplaats Ypenburg 2 In de Archeologische Kroniek over 1996 werd verslag gedaan van het onderzoek van de Nieuwe Broekmolen (Koot 1997, 439). In januari bleken de molenresten niet behouden te kunnen blijven. In opdracht van het Projectbureau werd vervolgens een tweede opgravingscampagne uitgevoerd.

De Nieuwe Broekmolen werd in 1675-1676 gebouwd. De achtkante poldermolen werd in 1924 afgetopt nadat er in de molen een centrifugaalpomp met ruwoliemotor was geplaatst (Van Tuyl 1997). Na de bouw van een elektrisch gemaal werd omstreeks 1955 de romp van de molen gesloopt.

Het archeologisch onderzoek heeft een goed beeld opgeleverd van de funderingsconstructie van een 17e-eeuwse achtkante poldermolen. Bij navraag bij onder meer de Molenstichting en het Hoogheemraadschap van Delfland bleken geen funderingsgegevens van dergelijke molens voorhanden.

De Nieuwe Broekmolen was gebouwd op een ongeveer 1 m dikke laag veen op klei. De achtkante molen was aan de binnenzijde ruim negen m. De oostelijke helft – hier bevond zich de woonkamer – was zwaar aangetast door recente grondwerkzaamheden. De westelijke helft was daarentegen goed geconserveerd gebleven. De molen was geplaatst op zo'n 400 palen van eers (determinatie hout: L. Kooistra en K. Hänninen, BIAX). De palen waren zo'n 3 m lang en door de veenlaag tot diep in de onderliggende kleilaag geslagen. Deze palen waren alleen aangebracht onder de dragende delen van de constructie. Over de palen was een frame van balken (naaldhout) aangebracht. In de balken waren telmerken aangebracht. Daaroverheen lag een vloer van forse delen (overwegend dennenhout) waarop het metselwerk was aangebracht. Van het metselwerk was slechts een klein deel van één hoek bewaard gebleven (rode baksteen, formaat 18,2 x 8,7 x 3,5 cm).

Van de watergang was de achterwaterloop en het deel binnen de molen goed bewaard gebleven. Van de voorwaterloop was slechts de palenfundering nog aanwezig. De gevonden watergang was omstreeks 1850 gemaakt ter vervanging van een oudere houten watergang. De poldermolens hebben in de watergang een klep om te voorkomen dat het boezemwater door de watergang de polder kan instromen. In de watergang van de Nieuwe Broekmolen is de plaats van de klep gevonden. Een zware eiken balk was in het frame aangebracht waarin de

Afb. 28. Rijswijk: Orangerie Villa Elisa. De blootgelegde fundamenten. Foto gemeente Rijswijk.

stijlen van de klep waren geplaatst. Twee inkepingen vertoonden de plaats van de stijlen.

In de boezem werd voor de voorwaterloop een grote hoeveelheid afval uit de tweede helft van de 17e eeuw tot begin 20e eeuw gevonden. Het afval bestaat uit onder meer potscherven, dierlijke botten (consumptieafval) en metaal (tinnen lepels e.d.). Het vondstmateriaal moet nog worden bewerkt. Pas daarna kan een uitspraak worden gedaan of het gaat om afval van de molenaar of om afval dat van elders is aangevoerd.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Schiedam: Kethel Door J. ter Brugge uit Vlaardingen is een booronderzoek uitgevoerd naar de heuvel waarop de kerk van Kethel staat. Een verslag zal in de volgende Kroniek worden opgenomen.

Schipluiden: Sportterrein Kerkpolder 2 Tijdens het uitgraven van enkele sloten van het nieuwe sportterrein in de Kerkpolder, gemeente Schipluiden, is op één locatie Laat-Middeleeuws aardewerk aangetroffen. Het betreft een kleine vindplaats (MD 3.16) waarbij naast de vele kleine fragmenten geen andere vondsten of sporen in het slootalud zijn waargenomen. Op ruim 200 m afstand liggen ook de vindplaatsen 3.14 (Van Londen 1997) en 3.15 (zie Romeinse Tijd, Schipluiden: Sportterrein Kerkpolder 1), beide daterend uit dezelfde periode. Door deze vondsten wordt Laat-Middeleeuwse bewoning in dit gebied nogmaals bevestigd. Ook de latere bouw (begin 15e eeuw) en bewoning van de hofstad de Kenenburg kan in dit verband worden gezien.

IPP, Amsterdam

J.P. Flamman

Schipluiden: 't Woud-Woudse bos De heer P. Koop uit Den Hoorn meldde dat hij bij de aanlegwerkzaamheden van het Woudse bos nabij 't Woud op twee plaatsen diverse scherven had ontdekt. Bij nader onderzoek bleek één vindplaats te behoren bij een Laat-Middeleeuwse terp (MD 1.01). De scherven werden aangetroffen in de verbrede en opgeschoonde sloot die direct om de terp ligt. De tweede vindplaats (MD 1.35) betrof een aantal scherven uit een slootkant, enkele honderden meters ten zuiden van de terp. Door de slechte conservering van de kleine fragmenten kan het aardewerk niet scherp gedateerd worden; vermoedelijk Laat-Middeleeuws of Romeins. Tijdens het laatstgenoemde veldonderzoek werd ook een derde vindplaats (MD 1.34) aangetroffen. Op deze plek werd alleen aardewerk gevonden dat vermoedelijk met stadsafval uit Delft daar terecht is gekomen.

IPP, Amsterdam

J.P. Flamman

Schipluiden: Zouteveenseweg Piet Heinsbroek uit Vlaardingen heeft een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de locatie Bijstervelt ten oosten van de Zouteveenseweg (Heinsbroek 1997). Op de plaats van een kleine verhoging in het landschap trof hij scherven aan uit de late 12e tot de 14e eeuw. Heinsbroek vermoedt dat het hier gaat om een oorspronkelijke woonplek. Het is echter onduidelijk of de vondsten behoren tot de boerderij Bijstervelt of dat het een nog onbekende boerderij is die daar vlakbij heeft gestaan.

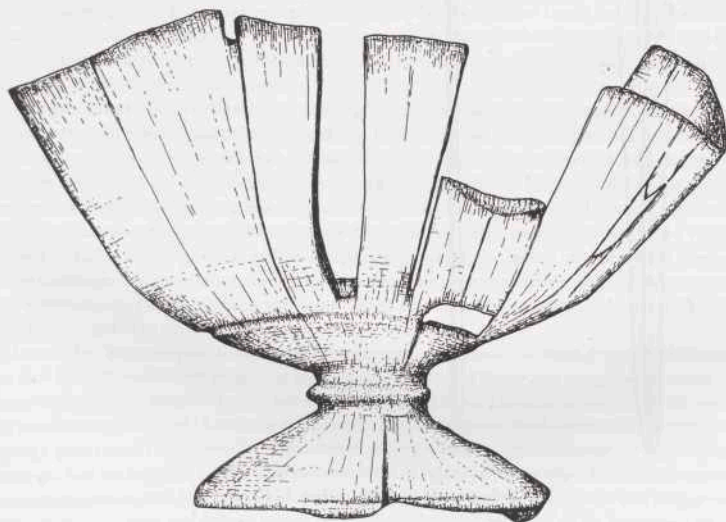
Bron: *Archeologische kroniek van het Westland over 1997* (A.A.J. Immerzeel)

Vlaardingen: Dijksteeg (afb. 29-30) Deze locatie is gelegen tussen het Westnieuwland en de Maassluisdijk (vindplaatscode 1.87; Mientjes en De Ridder 1998). Het betreft hier een vrij groot terrein, zodat slechts een beperkt deel kon worden onderzocht. De oudste gedetailleerde kaart van Vlaardingen (Jacob van Deventer, ca. 1560) gaf op het oostelijk deel van het terrein al bewoning aan, zodat het onderzoek zich op deze plaats concentreerde. Inderdaad werden de fundamenteen aangetroffen van vroeg-16e-eeuwse huizen. Binnen de huismuren op het vloerniveau werd een kleine muntschat ontdekt. Het betreft zes munten die alle geslagen zijn onder Philips de Schone (1482-1506). De jongste munt dateert van 1506 en geeft daarmee de sluitdatum. De vondst maakt aannemelijk dat er rond 1506 al bakstenen huizen stonden (De Ridder 1998b). Onder deze huizen bleek zich nog een 4 m dik ophogingspakket te bevinden van klei, koeienmest en afval. In het ophogingspakket werden tientallen palen aangetroffen; het merendeel betrof palen die waarschijnlijk ter grondverbetering waren aangebracht. Tussen een aantal palen werd echter ook vlechtwerk aangetroffen, vermoedelijk de wanden van een 13e-eeuws huis (afb. 29). De luchtdicht afsluitende koeienmest heeft voor een uitstekende conservering gezorgd waardoor een schat aan leren en houten voorwerpen bewaard is gebleven. Meer dan honderd schoenen, een groot aantal houten bakjes, kommen, schalen en andere voorwerpen zijn aangetroffen (afb. 30).

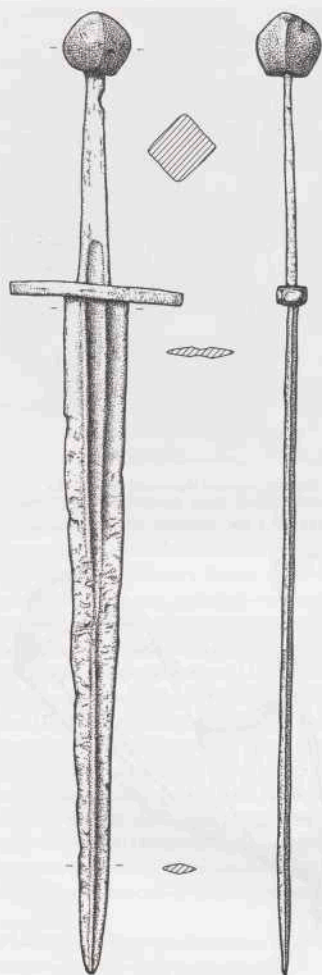
Vlaardingen: Westwijk-Planciusterrein (afb. 31) De heer Ponte meldde de vondst van een dolk in de Westwijk (vindplaatscode 6.121; afb. 31). De vondst is reeds rond 1964 gedaan ten tijde van de aanleg van de Westwijk, op de plaats waar tot voor kort de Planciusschool was gelegen. Het betreft een dolk met een kling van 31 cm lang. Aan de hand van de knop is de dolk in de 15e eeuw gedateerd, waarbij de periode 1400-1430 het meest aannemelijk is. Het type dolk zegt weinig over de status van de bezitter. Onduidelijk is of de vondst uit een archeologische context ter plaatse komt of dat het object met grond die voor ophogingen in de zestiger jaren is gebruikt, is meegekomen (De Ridder 1998a).

Afb. 29. Vlaardingen: Dijksteeg. Opgravingslocatie met vlechtwerkwand daterend uit de 13e eeuw. Foto VLAK.

Afb. 30. Vlaardingen: Dijksteeg. Houten voetschaaltje. Datering 13e-14e eeuw. Hoogte 14,5 cm. Tek.: D. Verheij-Schulz, VLAK.

Afb. 31. Vlaardingen: Westwijk. IJzeren dolk (1400-1430). Lengte 31,5 cm. Tek.: D. Verheij-Schulz, VLAKE.

Voorburg: Sijtwende In het poldergebied tussen Voorburg, Leidschendam, Wassenaar en Den Haag zijn – na tientallen jaren vertraging – de voorbereidingen voor de aanleg van de Noordelijke Randweg Haaglanden (Norah) van start gegaan. Het hele project, inclusief de aanleg van een woonwijk, wordt momenteel aangeduid met de projectnaam 'Sijtwende'. De naam verwijst naar de in dit gebied vanaf de 12e of 13e eeuw gelegen landscheidingsdijk die het hoger liggende boezemwater van Rijnland uit Delfland diende te houden. Een andere functie van deze dijk was oorspronkelijk waarschijnlijk ook de bescherming van Rijnland tegen het bij tijd en wijle vanuit de Maasmonding opdringende zeeewater.

In Voorburg kruist het tracé van de Norah de in de ondergrond aanwezige resten van de strandwal. Dit restant van een oude kustlijn dateert men naar aanleiding van geologisch onderzoek op ca. 3800 à 3500 v. Chr. Met name de flanken van deze strandwal bezitten een hoge archeologische verwachtingswaarde. Na een eerste onderzoek door RAAP (Asmussen 1995) zijn door de ROB in 1996 reeds twee kleine proefsleuven gegraven (Van Heeringen 1997). Daarna is het onderzoek voortgezet door de Archeologische Werkgroep Voorburg (AWV). De activiteiten in 1997 betroffen een terreinverkenning, een aanvullend booronderzoek en vervolgens het graven van proefsleuven. Bij het booronderzoek werd deels ook samengewerkt met RAAP.

Hoewel het onderzoek dit kroniekjaar nog niet was afgerond en in 1998 zal worden voortgezet, zijn op dit moment de volgende conclusies mogelijk. In het deel van het tracé ten zuiden van de huidige spoorlijn Amsterdam-Rotterdam liggen veel mobilia maar in elk geval geen grote archeologische structuren. Waar de noordwestelijke flank van de strandwal wordt geraakt, direct naast en ten zuidwesten van de in oorsprong Middeleeuwse ridderhofstede West-Duivesteijn, wordt nog rekening gehouden met een afwijkend beeld (nader onderzoek gaande). Onder de genoemde mobilia bevinden zich, naast enkele scherfjes inheems-Romeins aardewerk en wat grotere aantallen Romeins importaardewerk, voor het merendeel vondsten uit de 17e en de 18e eeuw.

Een groot deel van de weilanden in de nabijheid van de Landscheidingsdijk en juist ten zuiden van de voornoemde spoorlijn is opgehoogd met huisafval. Het gaat hier om een extreem rijke laag op zo'n 30 cm onder het huidige maaiveld. Een eerste onderzoek van de pijpenkoppen suggereert dat de ophogingen zijn gestart tussen 1625 en 1650, terwijl het aangetroffen muntmateriaal op een nog iets vroegere datum wijst. De ophogingsactiviteiten zijn in elk geval gestaakt voor het tweede kwart van de 19e eeuw, mogelijk nog wat eerder (voor 1800). Tussen het afval liggen grote aantallen munten, pijpenkoppen, laken- en vleesloden, niet reconstrueerbare aardewerkfragmenten en schelpen van geconsumeerde oesters en mosselen. Dit wijst voor wat betreft de bron van het huisvuil op een zeer aanzienlijke welstand. Daarbij kan worden gedacht aan Den Haag.

Het oudste gedeelte van de Landscheidingsdijk is opgebouwd uit relatief schoon duinzand en rust hier op mesotroof zegge- en berkenveen. Het zand moet zijn aangevoerd vanuit de oude duinen nabij Wassenaar dan wel die nabij Voorburg en Leidschendam (verg. hiervoor: 's-Gravenhage: Verlengde Landscheidingsweg). Ergens omtrent 1600 heeft er op dit stuk van de dijk groot onderhoud van het dijklichaam plaatsgevonden. De kruin van de dijk is daarvoor ca. 5 m verder naar het noordwesten komen te liggen. Het opnieuw bestuderen van de verticale luchtfoto van 1954 (schaal 1:5000) bevestigt de situatie, en wel over een lengte van 700 m, te weten voor het dijkvak tussen de huidige Mgr. van Steelaan en de Scheiding Watering (Mariahoeve). Het aangetroffen jongste gedeelte van de dijk is van een slechtere kwaliteit. Het zand is grijs en flink verontreinigd met zwerfvuul.

Verder naar het zuiden, op ca. 50 m ten zuiden van de huidige Mgr. van Steelaan, is nog

een restantje van de voormalige Broekkade aanwezig. Deze kade is in de Late Middeleeuwen aangelegd op een kleine smalle strandwalrug en verbond de diverse grote landgoederen met elkaar. Hoewel de kade in de jaren na de Tweede Wereldoorlog vrijwel volledig is verploegd, steekt ze hier nog 15 à 20 cm boven het maaiveld uit. In de directe omgeving liggen veel bewijzen van kleinschalige zandwinning (rechthoekige kuilen).

In de nabijheid van de Vliet vertoont de ondergrond duidelijk de tekenen van ophogingen met zand en het afgraven van veen/turf. Het moment van de grondwerkzaamheden kan worden afgeleid uit onder meer een slootvulling met daarin goed bewaard gebleven pijpen en een aantal wijnflessen van omstreeks 1700. De vondsten uit het bovenste niveau getuigen van de intensieve tuinbouw die hier tot in de 20e eeuw heeft plaatsgevonden.

Archeologische Werkgroep Voorburg

W. de Jonge

Wateringen: Kwintsheul-Kerkstraat In de dorpskern van Kwintsheul, gelegen in de gemeente Wateringen, werd op een braakliggend terrein een verkennend archeologisch onderzoek ingesteld. Er zijn enkele grondboringen gezet en een drietal proefsleuven gegraven. In de sleuven werden diverse kuilen uit de 13e-16e eeuw aangetroffen. Tevens werd een ongeveer 5 m brede sloot gevonden. Deze is in de 16e eeuw gedempt. In de vulling werden onder meer de skeletresten van vijf kalveren gevonden. De kalveren waren zo'n één tot vier maanden oud en zijn vrijwel gelijktijdig gestorven, mogelijk aan een virusinfectie of longontsteking (Esser 1998, 6). Een andere vermeldenswaardige vondst was een Engelse rekenpenning. Deze is geslagen tussen ca. 1280 en 1345 naar voorbeeld van een Engelse penny (determinatie Koninklijk Penningkabinet te Leiden). Het is voor de eerste maal dat in de dorpskern van Kwintsheul een archeologisch onderzoek plaatsvond. Uit de vondsten is de ouderdom van Kwintsheul terug te voeren tot zeker eind 13e eeuw.

Kwintsheul is ontstaan op een kleidek uit de 12e eeuw (Afzettingen van Duinkerke III) nabij de Gantel, een Middeleeuwse getijdengeul. Een verrassende vondst werd gedaan nabij de Kerkstraat. Hier werd het restant van een ouder kleidek (Afzettingen van Duinkerke I) aangetroffen met daarin veel (inheems-)Romeins aardewerk uit de 2e en de 3e eeuw onder het Middeleeuwse kleidek. Ondanks de geringe afstand tot de Gantel is ter plaatse van de Kerkstraat een (klein?) deel van het oudere kleidek bewaard gebleven. Dichterbij de Gantel was het oudere kleidek echter geheel geërodeerd.

Het onderzoek werd uitgevoerd door de dienst Openbare Werken van de gemeente Rijswijk in opdracht van de gemeente Wateringen.

Gemeente Rijswijk, dienst Openbare Werken

J.M. Koot

Zoetermeer: Reguliersdam De Archeologische Werkgroep Zoetermeer van het Historisch Genootschap Oud Soetermeer heeft dit jaar een publicatie doen verschijnen over het door hen uitgevoerde archeologische onderzoek naar een overtoom onder het winkelcentrum Rokkeveen (Van Domburg e.a. 1997). Tevens werd een begeleidende tentoonstelling gerealiseerd onder de titel 'Schuifje varen... theetje drinken'.

Bron: *Jaarverslag Archeologische Werkgroep Zoetermeer*

Literatuur

- Abbink, A.A., 1993: 'Dwelling on peat: fissures as a recurrent feature of prehistoric structures built on peat in the Western Netherlands', *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 45-58.
- Asmussen, P.S.G., 1995: *Tracé N440/RW14*, RAAP-rapport 118, Amsterdam.
- Bakker, C.B. en C.Y. Burnier, 1997: "'s-Gravenhage: Wateringse Veld 1 en 2', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 389 en 402.
- Besemer, J.W.C., 1996: 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Laurenskerk (1449 tot 1940)', in: F.A. van Lieburg, J.C. Okkema en H. Schmitz (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote Kerk van Rotterdam*, Rotterdam.
- Beuningen, H.J.E. van en A.M. Koldewij, 1993: *Heilig en profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes*, Cothen, 200, afl. 371.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk-De Bult (ZH). Eine Siedlung der Cananefaten*, Nederlandse Oudheden 8, Amersfoort.
- Bogaers, J.E., 1979: 'Ein römisches Militärdiplomfragment aus Monster-Poeldijk', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 357-373.
- Brakke, J.H., 1956: 'Grazerken in de Hillegondakerk te Hillegersberg', *Ons Voorgeslacht* 11, 121-124.
- Bult, E.J., 1997: *Archeologisch onderzoek in de VINEX-locatie van de Zuidpolder van Delfgauw. Bouw fase I*, Delft (voorlopig rapport).
- Bult, E.J., 1997: 'Pijnacker Zuidpolder van Delfgauw', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 436-437.
- Dasselaar, M. van en H. Sprokholt, 1993: 'De geologie en de vroegste bewoning tot 1400', in: H. Sprokholt, C. Akkerman en M. van Dasselaar (red.), *Het kasteel van Gouda*, Gouda/Delft, 7-29.
- Döbken, A.B., A.J. Guiran en M.C. van Trierum, 1992: 'Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1987-1990', *BOORbalans* 2, 307-308.
- Domburg, P. van, E. Dullaart, J. van Dijk, R. Grootveld en J. Tuinstra, 1997: *Over de Reguliersdam. Historisch-archeologisch onderzoek naar de Zoetermeerse Overtoom*, Zoetermeer.
- Dorenbos, O., 1997: 'Inheems Romeins aardewerk uit het Maaslandse Bos', *Terra Nigra* 141, 3-4.
- Esch, C. van der, 1998a: 'De Thuredrith, of een verbinding naar de Thuredrith? Nieuwe vondsten van de middeleeuwse scheepvaartverbinding vanaf de Dubbel tot Dordrecht', *Grondig Bekeken* 13 nr. 3, 5-27.
- Esch, C. van der, 1998b: 'De polder Nieuwland heeft een boeiend verleden. Een kort overzicht van de vondsten in 1997', *Grondig Bekeken* 13 nr 2, 34-38.
- Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F. Laarman en J.C. Groeneveld, 1992: 'Een verdronken kerkhof in Dubbeldam', *Kwartaal en Teken* 18.
- Esch, C. van der en T. Koorevaar, 1995: 'Dordrecht: Dubbeldam 2', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland', *Holland* 27, 393-394.
- Esser, K., 1998: *Kalveren in de sloot. Dierlijke resten uit de opgraving WKP 97*, Delft (rapport Archeoplan Eco).
- Flamman, J.P. en H. van Londen, 1998: *Een laat-middeleeuws terpje in de kerkpolder, gemeente Schip-luiden; archeologisch onderzoek naar vindplaats MD 3.15*, Amsterdam (intern rapport Midden Delfland Project, Universiteit van Amsterdam)

- Graaf, R. de en P.G. Heinsbroek, 1997: 'Rein de Graaf vindt resten van inheemse bewoning uit de Romeinse tijd in het westelijk deel van het Maaslandse Bos in aanleg', *Terra Nigra* 141, 16-22.
- Groot, M., 1998, *Goosebumps, the animal remains from site 21.23 ('OB') in Midden-Delfland*, Amsterdam (doctoraalscriptie archeologie Vrije Universiteit).
- Guiran, A.J., 1995: 'Rotterdam: Grotekerklein', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland', *Holland* 27, 404.
- Heeringen, R.M. van, 1997: 'Leidschendam: Verlengde Landscheidingsweg', in: idem, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 406.
- Heeringen, R.M. van, H.M. van der Velde en I. van Amen, 1998: *Een tweeschepige huisplattegrond en akkerland uit de Vroege Bronstijd te Noordwijk, prov. Zuid-Holland*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 55, Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, R.C.G.M. Lauwerier en H.M. van der Velde, 1998: *Sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een aanvullend archeologisch onderzoek te Westmaas-Maaszicht, gem. Binnenmaas*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 56, Amersfoort.
- Heinsbroek, P.G., 1997: 'De buurman van Bijstervelt', *Terra Nigra* 140, 19-28.
- Hendriks, J., 1997: 'Graven ... in het hart van Dordt (1-2)', in: *Archeologie en Monumentenzorg. Dordrecht in historisch perspectief 3 en 4*, 6-7 en 6-7.
- Hendriks, J., 1998: 'Dordtse huisjes (NL)', *Archaeologia Mediaevalis* 21, 69-70.
- Hessing, W.A.M., 1994a: 'Monster: Poeldijk', in: idem, 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland* 26, 432-433.
- Hessing, W.A.M., 1994b: 'Leidschendam: Leeuwenberg', in: idem, 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland* 26, 424-426.
- Hessing, W.A.M. en J.M. Koot, 1989: 'Rijswijk-De Bult vervolgd', *Kwadrant* 1989, nr. 2, 12-15.
- Holwerda, J.H., 1938: 'Een Bataafsch dorp op Ockenburgh bij Den Haag', *Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van oudheden te Leiden*, Nieuwe Reeks 19, 11-60.
- Holwerda, J.H. en W.C. Braat, 1946: 'De Holdeurn bij Berg en Dal. Centrum van pannenbakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinischen Tijd', *Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, supplement op de nieuwe reeks 26, 109.
- Jager, D.H. de, 1997: *Gemeente Voorburg. Plangebied Sijtwende. Aanvullend karterend archeologisch booronderzoek*, RAAP-rapport 281, Amsterdam.
- Jonge, W. de en M. van Rijn, 1998: 'De archeologische begeleiding van het project Sijtwende', *Kwadrant* 16, nr. 2, 4-13.
- Kok, R.S., 1997: 'Gouda: Oostpolder in Schieland', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 426-428.
- Koorevaar, T., 1997: 'Papendrecht: Nieuwland', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 434-435.
- Koot, J.M., 1997: 'VINEX-locatie Ypenburg 2', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 393 en 439.
- Lehmann, L.Th., 1964: 'Een potbeker uit Speulde, gem. Ermelo prov. Gelderland', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14, 23-26.
- Lehmann, L.Th., 1965: 'Placing the pot beaker', *Helinium* 5, 3-31.
- Londen H. van, 1993: 'Midden-Delfland 4: Schipluiden, Oostbuurtseweg (vindplaatsen 21.23 en 21.28)', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1992, II Zuid-Holland', *Holland* 25, 340-341.
- Londen, H. van, 1994: 'Midden-Delfland 4: Woudsepolder, vindplaats 1.17 en 1.23', in:

- W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland', *Holland* 26, 427-428.
- Londen, H. van, 1995a: Midden-Delfland 5: 'Schipluiden, Oostbuurtseweg', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland', *Holland* 27, 380-381.
- Londen, H. van, 1995b: *Rapportage van het archeologisch onderzoek naar bewoningsporen uit de Romeinse Tijd. Onderzoek in het kader van het Midden-Delfland project IPP. Vindplaats 21.23, Schiedam Polderweg, 'Het Kraaiennest' en 'Het Abtwoodse Bos'*, Amsterdam (intern rapport, IPP).
- Londen, H. van, 1997: 'Schipluiden: Kerkpolder-golfterrein', in: R.M. van Heeringen, 'Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland', *Holland* 29, 407-410.
- Londen, H. van, J.P. Flamman en M.E. Visser, 1997: *Archeologisch onderzoek in de Oude Campspolder, gemeente Maasland (Z.H.); van prospectie tot adviezen voor behoud en beheer van archeologische vindplaatsen*, Amsterdam (intern rapport Midden-Delfland Project, Universiteit van Amsterdam).
- Londen, H. van en P. van Rijn, 1998: 'The Midden-Delfland project - an example of cooperation between planners and archaeologists in The Netherlands', in: B. Coles (ed.): *Bog bodies, sacred sites and wetland archeology*, London.
- Mientjes, A. en T. de Ridder (red.), 1998 (in voorbereiding): *Locatie Dijksteeg-Maassluisdijk: het archeologisch onderzoek, Vlaardingen* (Vlak-verslag 1).
- Moree, J.M., 1998: *Zuidland-Harregat, Archeologische begeleiding: het vooronderzoek*, BOOR-rapporten 29, Rotterdam.
- Riel, E.J.M. van, 1997a: *Verkenkend archeologisch onderzoek nabij het woonwagenkamp aan het Goudse Rijkpad te Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouwhistorie en Archeologie, rapport A-97.002)
- Riel, E.J.M. van, 1997b: *Bouwhistorisch onderzoek van de boerderij Oudervrucht aan de Hoorn 121 te Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep Bouwhistorie en Archeologie, rapport B-97.004)
- Riel, E.J.M. van, 1997c: *Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aan de Raadhuisstraat 231-235 te Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn (Historische Vereniging Alphen aan den Rijn, werkgroep bouwhistorie en Archeologie, rapport A-97.003).
- Ridder, T. de, 1997a: 'Inheems-Romeinse deltawerken op bedrijvenpark Hoogstad', *Terra Nigra* 140, 28-48.
- Ridder, T. de, 1997b: 'Een inheems-Romeinse dam te Holy? De tiende dam in Vlaardingen', *Terra Nigra* 141, 25-29.
- Ridder, T. de, 1997c: 'Kabouter-aardewerk' uit de Romeinse Tijd ontdekt', *Terra Nigra* 141, 30-32.
- Ridder, T. de, 1998a: 'VLAK-vondst. Een scherpzinnig onderwerp: een middeleeuwse dolk uit de Westwijk', *Terra Nigra* 142, 26-28.
- Ridder, T. de, 1998b: 'Een middeleeuwse muntschat op Dijksteeg', *Terra Nigra* 143, 61-63.
- Smits, E. en T. de Ridder (red.), 1998 (in voorbereiding): in: T. de Ridder (red.), *Het archeologisch onderzoek op bedrijventerrein Hoogstad, Vlaardingen* (VLAK-verslag 2).
- Steehouwer, K.J., 1998: 'Graven naar het graf', in: C. Akkerman, B. van den Berg, e.a. (red.), *De Jeruzalemkapel in Gouda, Gouda*.
- SOB Research, 1998: *Archeologisch onderzoek bestemmingsplan De Grinden, Fase I, Heinenoord*.
- Sprey, S., 1990: 'Alphen aan den Rijn: Julianastraat/Couvée', in: W.A.M. Hessing, 'Archeologische kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland', *Holland* 22, 340-341.

- Trierum, M.C. van, A.B. Döbken en A.J. Guiran, 1988: 'Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986', *BOORbalans* 1, 87-88.
- Tuyl, J.D. van, 1997: *Inleiding op de inventaris Broekpolders (Vrijenban, Delft, Rijswijk)*, Delft.
- Verwers, G.J., 1968: 'Het fragment van een Veluwe klokbeker uit Mijnsherenland', *Westerheem* 17, 80-85.
- Verwers, W.J.H., 1983: 'Lith, Kessel (II)', *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1979-1980*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabants heem 23), 35-36.
- Visser, M.E., 1998: *Aanvullend archeologisch onderzoek naar de laat-middeleeuwse vindplaats MD 20.06 te Maasland*, Amsterdam (intern rapport Midden-Delfland Project, Universiteit van Amsterdam).
- Waasdoorp, J.A., 's-Gravenhage: 'Ockenrode/Solleveld', in: D.P. Hallewas, 'Archeologische kroniek van Holland over 1987, II Zuid-Holland', *Holland* 20, 328.

Boekbesprekingen

E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum: Verloren, 1997, 415 blz., ISBN 90-6550-558-X)

Deze feestbundel voor de scheidende rijksarchivaris en hoogleraar in de archiefwetenschap en paleografie C. Dekker bevat twintig bijdragen plus het afscheidscollege en de bibliografie van de gefeeteerde. Een aantal artikelen is van bijzonder belang voor de geschiedenis van Holland en verdient daarom een aankondiging in dit tijdschrift. Zo borduurt C.L. Verkerk voort op een stuk over de relieken van Sint Bavo, dat hij publiceerde in *Holland* 29 (1997) 1-17. Nu stort hij zich op de vroegste geschiedenis van Haarlem en zijn kerk. Oorspronkelijk was dit een kapel, voortgekomen uit de door Willibrord gestichte kerk van Velsen. Uit het feit dat Haarlem niet meer wordt genoemd in de lijst van Echternachse bezittingen uit 1063, concludeert Verkerk dat de plaatselijke kapel al voor die tijd in grafelijke handen moet zijn gekomen. Anders dan de kerken van Noordwijk, Voorhout, Sassenheim en Ursem werd die van Haarlem niet aan de abt van Egmond geschenken, maar bleef hij in bezit van de grafelijkheid. Resteert de vraag welke graaf verantwoordelijk was voor deze usurpatie. Verkerk opteert voor Dirk II (circa 925-988), tijdens wiens regering de Haarlemse kerk gewijd zal zijn aan Sint Bavo. Dirk was immers gehuwd met Hildegard van Vlaanderen, afkomstig uit Gent, waar deze heilige bijzondere verering genoot. *En passant* wordt hiermee betoogd dat Haarlem al in de 10e eeuw een belangrijke machtsbasis was voor de grafelijkheid.

Ook P.A. Henderixx snijdt een Hollands onderwerp aan: hij onderzoekt de bemoeienis van de bisschop van Utrecht met het Maas-Merwedegebied in de 11e en 12e eeuw. Aan de hand van twee bezitslijsten van het kapittel van Sint Pieter analyseert hij de herkomst van patronaats- en tiend-rechten van de Utrechtse kapittels en de Sint Paulusabdij in het zuidoosten van Holland. Deze lijken merendeels voortgekomen uit het bisschoppelijke recht op de tienden van nieuw ontgonnen land. Henderixx vraagt zich af of het feit dat de bisschop dit recht bezat, misschien een aanwijzing is dat hij hier ook wereldlijke macht heeft uitgeoefend. Het bronnenmateriaal is bepaald karig, maar de auteur weet toch wel zoveel gegevens aan te dragen dat hier op zijn minst sprake is van een interessante hypothese, die zeker een verdere uitwerking verdient. Overigens is de kwaliteit van de

kaartjes 1 en 3 bij dit artikel bijzonder mager.

De enigszins misleidende titel van de bijdrage van F. Rikhof doet vermoeden dat een vechtpartij tussen de provisor en de landdeken van Schieland in 1563 het hoofdbestanddeel van zijn artikel is. In werkelijkheid dist hij de lezer echter veel meer op, namelijk een rijk gedocumenteerde geschiedenis van het dekenaat Schieland vanaf de vroegste tijden, gelardeerd met een nuttige opsomming van uit de bronnen bekende landdekens en provisors. Het verhaal van de vechtpartij is een smeug toetje na een toch al overvloedige maaltijd.

H.L.Ph. Leeuwenberg plaatst de geschiedenis van het dorp Westmaas in de Hoekse Waard in een boeiend kader. Deze nederzetting dankt zijn ontstaan namelijk aan de ontginningsactiviteiten van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht. Dat monniken van deze gewoonlijk zo beschouwende orde zich bemoeiden met aardse zaken als bedijking en inpoldering is op zich vrij bijzonder. Dit verhinderde hen echter niet het project tot een goed einde te brengen, hetgeen werd bekroond met de stichting van een parochiekerk in 1458. Een gezonde financiële basis was nu eenmaal nodig om rustig een devoot leven te kunnen leiden.

Het zal duidelijk zijn dat deze veelzijdige bundel veel lezenswaardigs bevat. De meest Hollandse onderwerpen zijn hier even aangestipt, maar ook enkele meer algemene artikelen bevatten nuttige en aangename informatie die voor Holland van belang zijn. Het is echter niet allemaal gemakkelijke kost. Tenslotte: de lezers van dit tijdschrift moeten zich niet te gauw blij laten maken met de titel van de bijdrage van het echtpaar Maarschalkerweerd-Dechamps over het obituarium van Monster. Deze fantastische bron is niet afkomstig uit de Westlandse gemeente van die naam, maar uit een gelijknamig, al eeuwen geleden verdwenen dorp, ongeveer ter hoogte van het tegenwoordige Borsele in Zeeland.

Gerrit Verhoeven

Willem E. den Hertog, *De abdij van Loosduinen. Cisterciënzerinnenklooster van 1229-1572* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 1997, 476 blz., ISBN 90-72766-2-10, f49)

Het aardigste document dat in deze kloostermografie aangehaald wordt, is ongetwijfeld de bemiddelingsbrief die abt Arnulf van de Vlaamse abdij Ter Doest tussen circa 1287 en 1296 aan de abt

van Cîteaux schreef over de benoeming van een nieuwe abdis voor Loosduinen. Abt Arnulf was in die jaren belast met het toezicht op de nonnen. In zijn brief verwijst hij naar een verzoek van graaf Floris V om een in Loosduinen geprofeste achternicht van hem met de leiding van het convent te belasten, omdat de huidige abdis ernstig door ziekte verzwakt zou zijn. De naam van de kandidaat valt niet, maar wel wordt duidelijk dat zij een bastaarddochter was van Otto III van Holland, bisschop van Utrecht. Zou zij geen onwettig kind zijn geweest, dan had abt Arnulf niet als kruiwagen hoeven dienen en was ze ongetwijfeld meteen tot abdis verkozen geweest. Dat de Vlaamse prelaat zich zonder voorbehoud achter de wens van Floris V stelde, is veelzeggend. Het laat eens te meer zien hoe belangrijk patronage en hoogadelijke verwantschap voor middeleeuwse vrouwenkloosters waren.

Loosduinen was dus een grafelijk klooster, het derde in Holland, na Egmond en Rijnsburg. Stichtster en voornaamste begunstiger was gravin Machteld, echtgenote en later weduwe van Floris IV, die nog zelf de start van het convent mogelijk had gemaakt voordat hij in 1234 bij een toernooi om het leven kwam. Den Hertog dateert het begin op 1229. Het klooster werd na tussenkomst van de paus in 1233 bij de cisterciënzer orde geïncorporeerd. In vergelijking met andere, soortgelijke vrouwenkloosters die door Cîteaux begeleid wilden worden, was de aansluiting aldus betrekkelijk snel geregeld. Zonder de krachtige steun van de Hollandse graaf en diens gemalin was dat zeker niet gelukt. Van Floris IV tot Willem IV van Holland-Hengouwen was de grafelijke familie het klooster welgeïnd. Machteld deed de nonnen de ene na de andere schenking uit haar weduwengoed, haar dochter Margaretha werd er lange tijd verzorgd tot ze in het kraambed stierf, en Floris V liet zijn jonggestorven kinderen in de abdijkerk begraven. In de Beierse en Bourgondische periode viel de grafelijke steun geleidelijk weg. Loosduinen bleef sindsdien een vrouwenklooster dat vooral dochters uit de Hollandse en Zeeuwse adel opnam, en zich daarmee toeliede op het verzorgen van het zielenheil voor deze groep. In de 15e en 16e eeuw werden er ook patriciërsdochters in opgenomen.

Over de geschiedenis van Loosduinen was tot voor kort nog weinig bekend. Met de voorliggende, 476 pagina's dikke studie is daarin nu verandering gekomen. Auteur is de emeritus-predikant Willem Eike den Hertog, die zich sinds hij in on-

geveer 1950 aan de Hervormde kerk van Loosduinen werd verbonden in het kloosterlijk verleden van de plaats heeft verdiept. Die langdurige verdieping heeft geleid tot een rijke documentatie. Uit de tekst en de noten wordt duidelijk dat de auteur veel, zeer veel materiaal over het klooster heeft gezien en geraadpleegd. In zijn inleiding klaagt hij wel over het gebrek aan bronnenmateriaal, maar op wie bekend is met de armzalige bronnensituatie voor de Noord- en Oost-Nederlandse kloosters maakt dat geen indruk. Alleen het klooster Leeuwenhorst is rijker met archivalia gezegd dan dat van Loosduinen.

Den Hertog heeft zijn taak serieus opgevat en niet zomaar een paar vlotte lijnen getrokken. Het doel dat hij zich stelde, namelijk om te komen tot een 'gave reconstructie van het reilen en zeilen van de Loosduinse vrouwencommunity', is klassiek en legitiem. De auteur heeft daarbij zijn kracht gezocht in de nauwkeurige beschrijving en minder in de vergelijking, ook al spiegelt hij de Loosduinse gang van zaken regelmatig aan die in Leeuwenhorst. Qua analyse blijft het verhaal daarom wel eens in generalisaties steken. Dat is jammer, omdat zijn materiaal op sommige punten meer mogelijkheden lijkt te bieden. Zo gaat Den Hertog, als de intredemotieven ter sprake komen, erg kort door de bocht met zijn indruk dat religieuze factoren doorslaggevend zijn geweest. De vele genealogische gegevens die hij over de individuele Loosduinse nonnen heeft verzameld, hadden – al was het maar tentatief – best nader ontleed kunnen worden op familiebelangen en erfrechtstrategie. In het in 1994 verschenen proefschrift van Esther Koch, *De kloosterpoort als schuilpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijks en convent 1200-1600* zijn in dit verband diverse prikkelende theses ontvouwd die de moeite van het toetsen waard zijn. Haar belangrijke boek ontbreekt echter in de uitgebreide literatuurlijst. Of, om een heel ander thema te noemen, waarom niet wat meer woorden gewijd aan het geringe succes van Loosduinen inzake de bezitsverwerving? Den Hertog stelt vast dat Loosduinen in de 16e eeuw over veel minder landbezit en rijkdom beschikte dan Leeuwenhorst (900 tegenover 1540 morgen), maar vraagt zich niet af hoe dat is gekomen. Het verschil is intrigerend, te meer wanneer men weet dat Leeuwenhorst veel later tot stand kwam en in de aanvangsfase ook niet zo ruimhartig gesteund werd door de grafelijke familie. Dat ik over deze en andere thema's meer zou willen weten dan de auteur biedt, laat echter de conclu-

sie onverlet dat het hem gelukt is een vrij compleet en nauwkeurig beeld te schetsen van de geschiedenis van het klooster. Zelf zal hij dat vermoedelijk niet zo zeggen, getuige de titel van het slothoofdstuk waarin hij de lijnen heeft samengebracht: 'Fragmenten van een geschiedenis'. Mede door deze afronding is het evenwel in compositorisch opzicht een overzichtelijk boek geworden.

Degene die voornamelijk geïnteresseerd is in het kloosterleven, moet in het begin overigens wel even doorzetten, want de nonnetjes komen pas in hoofdstuk 2 ter sprake. Het eerste hoofdstuk gaat in zijn geheel over wat ter plaatse aan het klooster voorafging. Dat is meer een onderwerp waar regionale historici en historisch-geografen plezier aan zullen beleven. Den Hertog schetst hierin op voorzichtige maar geloofwaardige wijze de complexe historisch-geografische ontwikkeling van het duin-, geest-, klei- en veengebied tussen Wasenaar en de Maasmond. Hoewel er in detail weinig over bekend is, staat vast dat we in het geval van Loosduinen te maken hebben met een voor-geschiedenis als grafelijke (vroom)hof, ontstaan op koningsgoed in oud cultuurland.

In het tweede hoofdstuk komt de stichting aan bod, met ruime aandacht voor de begunstigers en de cisterciënzer orde. Vervolgens staat de kerk centraal, als het enige gebouw dat nog van het kloostercomplex rest. Ik ben geen deskundige op het terrein van de bouwgeschiedenis, maar het is me wel opgevallen dat de auteur hier sterk uitgaat van werkzaamheid door monniken van Ter Doest. Kan men echter alleen op grond van de sobere stijl en het baksteenformaat tot een specifiek Vlaamse cisterciënzer bouwwijze besluiten? Ook met betrekking tot het goederenbeheer, de mogelijke ontginningen en de inzet van lekenbroeders verwijst Den Hertog steeds naar het dwingend karakter van het cisterciënzermodel. Dat zou volgens hem in alle opzichten in Loosduinen zijn nageleefd. Toegegeven, de auteur houdt altijd een slag om de arm als hij de Vlaamse cisterciënzers een grote mate van initiatief en inspiratie toedicht, maar hij gebruikt het wel steeds als verbindende verklaring. Het cisterciënzer onderzoek van de laatste decennia heeft echter uitgewezen dat het allemaal wel mee-, of liever tegenviel met de voorrijkheid van de grijze monniken op bijvoorbeeld agrarisch en bouwtechnisch gebied. En dan nog, de (laat gestichte) cisterciënzer vrouwenkloosters blijken in het algemeen de strenge normen van de begintijd nauwelijks naar de letter te hebben nageleefd, in geestelijk noch materieel

opzicht. Reden genoeg om voorzichtig te zijn op dit stuk van zaken.

Hoofdstuk 4 biedt een curieus intermezzo in de vorm van een excurs over het 'Mirakel van Loosduinen'. Dit betreft de wonderbaarlijke (mis)geboorte van 364 kinderen uit de schoot van gravin Machtelds dochter, de reeds genoemde Margaretha van Henneberg, gedateerd op het jaar 1276. Nuchter redenerend weet Den Hertog het mirakel terug te brengen tot een voor de moeder fatale misgeboorte van een ernstig gedegeneerde vrucht, lijkend op een onvoldragen druiventros van kleine foetusen. Deze minifoetusen zouden na de geboorte meteen op twee grote schalen zijn gedoopt. De kerk van Loosduinen bleef dankzij de beschrijving en uitbeelding van dit mirakel ook na de Reformatie een belangrijke toeristische trekpleister, getuige het bezoek dat Samuel Pepys er in mei 1600 aan bracht.

In hoofdstuk 5 komen de kloostergoederen aan bod. De hoofdstukken 6, 7 en 8 behandelen respectievelijk het interne kloosterleven met de waardigheden, taken en functies van de zusters, de geestelijke zorg door visitatoren en biechtvaarders, en de rechtspositie in kerk en wereld, waarna het boek in hoofdstuk 9 met een afrondend overzicht wordt besloten. Het beeld dat uit deze stukken naar voren komt, wijkt niet zo heel veel af van wat we over Leeuwenhorst en diverse Rijnlandse en Maaslandse vrouwenkloosters weten. Den Hertog blijkt behoorlijk belezen in de vakliteratuur. Enkele fouten wil ik toch nog wel signaleren, om er meteen bij te melden dat die niet echt storend zijn. De kroniek van Petrus van Thabor is wel degelijk uitgegeven (p. 139), zelfs al twee keer, in 1827 en 1973. Graaf Willem IV stierf niet bij Warns maar bij Staveren (p. 162), en het in 1342 gestichte klooster Eiteren bij IJsselstein (p. 261) was zeker niet de enige cisterciënzer mannenabdij in het bisdom Utrecht: het tot dat diocees behorende deel van Westerlauwers Friesland telde twee zeer grote 12e-eeuwse abdijen van de orde van Cîteaux. En verder vraag ik me af of het aantal van 16 Loosduinse koozusters in 1563 tegenover 29 in 1509 wel als een uit bezuinigingsoverwegingen ingestelde *numerus clausus* moet worden opgevat (p. 209). Dat getal lijkt me eerder het resultaat van wat de kerkhistoricus R.R. Post ooit de afname van de roeping voor het kloosterleven heeft genoemd. Loosduinen was helemaal niet zo verarmd, net zomin als de adelsgroep waaruit het klooster zijn leden recruteerde dat

toen was; het begin van de jaren zestig was alleen een moeilijke periode.

Al met al gaat het om een rijk en goed gedocumenteerd boek. Het is betrekkelijk vlot geschreven, al hebben sommige paragrafen een opsommerig karakter. De druk vertoont een aantal onvolkomenheden die kenmerkend zijn voor het PC-tijdperk: veel nieuwe zinnen beginnen zonder spatie na de afsluitende punt van de voorafgaande zin. Het boekwerk is verder ruim voorzien van plaatjes, die het kloosterleven in het algemeen moeten illustreren. Interessant is een afsluitende serie bijlagen, waaronder een geannoteerde namenlijst van te identificeren monialen.

J.A. Mol

Jonathan I. Israel, *De Republiek 1477-1806 I, Tot 1647; II, Vanaf 1647* (Franeker: Van Wijnen, z.j., 1374 blz., ISBN 90-5194-131-5, f149,50 per deel, bij afname van beide delen tegelijk f129,50 per deel)

Kort na het verschijnen van Jonathan Israels *The Dutch Republic* in 1995 is een Nederlandse vertaling verschenen van de hand van Bert Smilde. Aangezien de Engelse versie al is besproken in *Holland* 28 (1996) 52-53 door Paul Abels, kan hier worden volstaan met een korte aankondiging. Aan de inhoud is immers niets toegevoegd en de vertaling is zonder meer goed te noemen. Wel had naar mijn smaak iets meer zorg kunnen worden besteed aan de verwijzing naar boeken die behalve in het Engels ook in het Nederlands voorhanden zijn, zoals Montias' *Vermeer en zijn milieu* en Kossmanns *De Lage Landen*. Dat zij door Israel zijn gebruikt in de Engelse versie en dat die bladzijdeverwijzingen in de noten zijn opgenomen, is uiteraard te billijken. Dat neemt niet weg dat in de literatuurlijst op zijn minst ook de Nederlandse uitgave had kunnen worden vermeld, zoals wel gebeurd is bij Van Nierops *Van ridders tot regenten*.

De vertaling heeft ten opzichte van de oorspronkelijke editie aan handzaamheid gewonnen door de verdeling over twee banden, die ook nog eens fraai zijn gebonden. Gelukkig bevat elk deel een eigen notenapparaat, alsmede een lijst van afkortingen. Dit betekent overigens niet dat iemand die slechts in de vroegste periode geïnteresseerd is, kan volstaan met het aanschaffen van het eerste deel, want het register en de literatuurlijst zijn volledig in deel II te vinden. Verder is op de uitvoer-

ring weinig aan te merken, of het moest de kwaliteit van sommige illustraties zijn. De portretten op p. 29 en p. 32 of de afbeelding van de geuzenpenning op p. 173 bijvoorbeeld lijken niet te zijn afgedrukt naar goede foto's, maar simpelweg overgenomen uit andere publicaties. Tenslotte is de prijs aan de hoge kant, zelfs voor een gedegen handboek van een gedreven historicus.

Gerrit Verhoeven

Jacob David Mees, *Dagboek 1872-1874*. Uitgegeven en van inleiding en annotatie voorzien door Thimo de Nijs (Hilversum: Verloren, 1997, 110 blz., ISBN 90-6550-150-9, f25)

Jaap Mees begon het derde deel van zijn dagboek in december 1873, bijna een week nadat zijn oudere broer Rudolf aan tuberculose was overleden. Enige dagen later gaf hij zelf bloed op. In zijn dagboek schreef hij: 'Opdat dood mij niet eens onverwacht zou kunnen verschalken, schrijf ik op wat er met mijn boekje na mijn dood zal moeten gedaan worden'. In de marge noteerde hij: 'Later verbrand'. Toen Jaap Mees op 7 februari 1875 zelf ook aan tuberculose overleed, was hij 22 jaar oud. Zijn dagboek, dat hij twee jaar lang had bijgehouden, bevindt zich thans bij de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, in het archief van de familie Mees.

De belangstelling van historici voor egodocumenten is de laatste jaren sterk toegenomen. Deze trend komt volgens de historicus R.M. Dekker, verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam, voort uit de groeiende aandacht van historici voor het individu en voor mentale en culturele aspecten uit het verleden, en uit de herwaardering van literaire bronnen binnen de geschiedschrijving. Het dagboek van Jaap Mees is een voorbeeld van een bron die op al deze punten interessant is. Het bestaat uit drie delen, die de perioden 1 april-21 mei 1872, 2 december 1872-1 mei 1873 en 22 december 1873-10 oktober 1874 beslaan. Dat het dagboek een persoonlijk karakter heeft, blijkt wel uit Mees' wens dat het 'boekje' verbrand zou worden na zijn dood. In de eerste twee delen beschrijft Mees vooral zijn dagelijkse bezigheden. Hij maakt notities over de mensen die hij spreekt, de boeken die hij leest, zijn rechtenstudie te Leiden en de veelvuldige bezoeken aan zijn familie te Rotterdam. Het derde deel van zijn dagboek gaat voornamelijk over de ont-

dekking en ontwikkeling van zijn ziekte, en heeft een persoonlijker karakter.

Uit het dagboek komt de schrijver naar voren als een goede student en een sociaal en intelligent persoon. Hiernaast krijgt de lezer een indruk van de kringen waarin hij verkeerde. Jaap Mees kwam uit een van de meest vooraanstaande families van Rotterdam, een aanzienlijk bankiersgeslacht met grote politieke invloed. Zijn vrienden maakten dan ook vaak deel uit van de lokale burgerlijke en protestantse elite. In zijn dagboek schrijft Mees over zijn vader, broer, zusters en talrijke andere familieleden te Rotterdam. Verder geeft het een beeld van Mees' rechtenstudie en het studentenleven te Leiden in de tweede helft van de 19e eeuw. Zowel het studentenkorps als Mees' vrienden, uitstapjes, kroegen, bijlarten en paardrijden komen aan bod. Tenslotte geeft het dagboek veel informatie over het leesgedrag van Jaap Mees. In de eerste twee delen gaat hij een aantal malen uitgebreid in op wat hij leest: Goethe, Multatuli, Dickens en Victor Hugo's *Les Misérables*. Ook leest hij historische werken van T.B. Macaulay en J.L. Motley, naast de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en *De Gids*. Over *Die Leiden des jungen Werthers* is hij zeer kritisch: 'Werther gelooft dat Lotte met hem gelukkiger zou geweest zijn als met Albert. Ik geloof dat als er ooit een wezen zo vol overspannen eigenwaan bestond als Werther, geen enkele vrouw met hem gelukkig zou kunnen zijn'. Het derde deel van het dagboek bestaat uit twee kolommen naast elkaar, die in de bronnenuitgave nauwkeurig zijn gehandhaafd. Mees' dagboek aantekeningen beslaan de linkerkolom, in de rechterkolom noteert hij wat hij heeft gelezen. Hij raakt in deze periode echter steeds meer verzwakt door zijn ziekte, en schrijft steeds minder en onregelmatiger.

Hoewel de dagboek aantekeningen van Jaap Mees helder en toegankelijk zijn geschreven, maken de inleiding en voetnoten van Thimo de Nijis het de historicus nog eens extra gemakkelijk. De Nijis heeft uitgebreid onderzoek gedaan in onder andere het bevolkingsregister van Rotterdam, Leidse studenten Almanakken, notulen van studentenvergaderingen, adresboeken, kranten en tijdschriften. Zijn inleiding van meer dan 20 bladzijden is zelfs zo volledig dat de lezer het gevoel krijgt dat het dagboek helemaal niet meer hoeft te worden gelezen. Het dagboek van Jaap Mees neemt in de door Verloren uitgegeven reeks Ego-documenten een waardevolle plaats in.

S. Haasnoot

P. Spaans, *Jac. den Dulk & Zonen 1871-1996, 125 jaar geschiedenis van een Scheveningse onderneming* (Scheveningen: eigen beheer, 1996, 148 blz., ISBN 90-9009-257-9)

Het 125-jarig jubileum van het familiebedrijf Den Dulk was aanleiding voor de firma om P. Spaans te vragen de bedrijfsgeschiedenis in een boek neer te leggen. Beginnend met de oprichting van het visserijbedrijf door Jacob den Dulk Wzn in 1871 en eindigend in de huidige tijd, laat Spaans vele familie- en personeelsleden de revue passer en in het bedrijf. De wijze van vissen is in de onderhavige periode enorm veranderd en vooral veel grootschaliger geworden. Spaans doet uitgebreid verslag van deze ontwikkelingen. De meest ingrijpende gebeurtenis in de laatste decennia was de quotering van de visvangst in 1975, die een einde maakte aan de eeuwenoude vrijheid van de zeevisserij en die voor de firma Den Dulk het einde van de rederij-activiteiten in 1977 betekende. Den Dulk verliet toen de zee, maar de handel in haring en in grof zout werd voortgezet, evenals de fabricage van en de handel in ijs.

Het boek is vooral beschrijvend van aard. Naast talrijke namen van personen en schepen vermeldt Spaans ook details als de prijzen van vis, de leeftijden van de genoemde personen en allerlei data. Weinig aandacht wordt besteed aan sociale ontwikkelingen. Spaans maakt bijvoorbeeld teloorlopende melding van stakingen onder de vissers, maar hij gaat niet in op de achtergronden daarvan, noch op de leefomstandigheden van de vissers en hun familieleden. Het werk was zwaar, en de vissers woonden blijkens de in het boek opgenomen foto's in zeer kleine woningen in hofjes en sloppen. Het is de vraag of deze ommissie de auteur moet worden aangerekend. Een jubileumboek als dit heeft immers in de eerste plaats tot doel een beschrijving te geven van de levensloop van de firma en richt zich vooral tot de mensen die met het bedrijf zijn verbonden. Zij zullen tussen de vele namen van leden van de familie Den Dulk en van werknemers bekende tegenkomen en wellicht de genoemde schepen kennen. Verder is het boek vooral van belang voor geïnteresseerden in de geschiedenis van Scheveningen en van de visserij. Er is een begriprijkelijk opgenomen, zodat de beschrijving van de ontwikkelingen in de visserij ook voor leken goed te begrijpen is. De lezer leert over bodemschuiten, vaartuigen zonder kiel die konden aanlanden op het strand, waarmee in de

vorige eeuw werd gevist; over loggers met kiel, later uitgerust met motoren, die de bodemschuiten opvolgden, en over de moderne trawlers, uitgerust met een sleepnet dat over de zeebodem wordt getrokken. Hij komt het een en ander te weten over het drogen van vis en het roken van haring, en natuurlijk over het oude Scheveningen. Tenslotte is het boek mooi vormgegeven en zijn er vele (oude) foto's en andere illustraties in opgenomen, alsmede een beknopt geslachtsregister, een overzicht van de Scheveningse vissersvloot en een literatuurlijst.

Simone Wijna

Peter Jan Magry en Charles Caspers (red.), *Bede-
vaartplaatsen in Nederland I, Noord- en Midden-
Nederland* (Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, Hil-
versum: Verloren, 1997, 886 blz., ISBN 90-6550-
566-0)

Het Meertens-Instituut te Amsterdam startte in 1993 het project 'Bedevaartplaatsen in Nederland' (BiN). Hiermee werd beoogd de achterstand in het wetenschappelijk onderzoek naar bedevaartplaatsen in te lopen door middel van (1) de samenstelling van een *database*, (2) de vorming van documentatiedossiers en (3) de uitgave van een lexicon. Peter Jan Magry en Charles Caspers werden belast met de uitvoering van het project. Onder hun aansturing en begeleiding werkte een collectief van ruim honderd wetenschappelijke auteurs aan het vervaardigen van lemma's voor elke bedevaartplaats. Thans is het eerste deel van het lexicon verschenen. Dit deel behandelt 210 bedevaartlocaties in de Nederlandse provincies met uitzondering van Noord-Brabant en Limburg. Ruim eenderde van die plaatsen is gesitueerd in Holland; meestal betreft het daarbij Mariavereringen. Voor de provincies Brabant en Limburg zullen binnenkort nog afzonderlijke delen verschijnen.

Bij de uitvoering van het project gingen Magry en Caspers op zeer gedegen wijze te werk. Een eerste inventarisatie op grond van literatuuronderzoek en een enquête resulteerde in een onverwacht omvangrijke lijst van ruim 1100 mogelijke bedevaartplaatsen. Daarmee werd een scherpe definitie van het begrip bedevaartplaats noodzakelijk. Magry en Caspers formuleerden daarvoor vijf criteria die zij verwerkten in één omschrijving: 'een bedevaartplaats beschikt over een sacrale

ruimte (1), die door bezoekers als buitengewoon heilzaam wordt ervaren (2), terwijl hun bijzondere aandacht uitgaat naar een bepaald cultusobject (3); de bezoekers ondernemen een kortere of langere reis om deze plaats te bereiken (4), waaraan tevens een of meer bedevaarttradities zijn verbonden (5)'. Met deze criteria daalde het aantal bedevaartplaatsen tot ongeveer 650. De lemma's voor het lexicon werden geschreven door auteurs die afkomstig zijn uit verschillende wetenschappelijke disciplines, maar allen het historisch ambacht beheersen. Zij konden aan de slag met documentatiedossiers die inmiddels van het Meertens-Instituut waren aangelegd. Het daarin aanwezige materiaal diende minimaal kritisch te worden beoordeeld; in de praktijk was vaak nog aanvullend onderzoek nodig. De uiteindelijk vervaardigde bijdragen werden op kwaliteit getoetst door een wetenschappelijke redactieraad.

De gedegen uitvoering van het project is terug te vinden in de samenstelling en opzet van het lexicon. De lemma's worden voorafgegaan door vijf uitvoerig geannoteerde inleidingen over de wetenschappelijke positionering van het bedevaartonderzoek, de opzet en werkwijze van het BiN-project, de classificatie van bedevaartplaatsen, de historiografie van inventarisatieprojecten en de structuur en het gebruik van het lexicon. Op de inleidingen volgt een reeks fraaie kleurenillustraties. De lemma's, overigens ook rijkelijk met (zwart-wit) illustraties opgeluisterd, zijn geografisch naar bedevaartplaats gerangschikt, met dien verstande dat aan elke cultus een afzonderlijk lemma is gewijd. Elke lemma kent dezelfde structuur in vijf onderdelen. Het eerste onderdeel bevat kerngegevens over de locatie van het heiligdom, het (huidige) bisdom, het cultusobject van de bedevaartgang, de datum van de bedevaart- of daaraan verbonden feestdag, de periode waarin de bedevaart actief was en het adres waar het nog bestaande heiligdom gevonden kan worden. Het tweede onderdeel betreft de topografie en geeft een beschrijving van de sacrale ruimte. Het derde onderdeel biedt een beschrijving van het vereerde cultusobject. Het vierde onderdeel over de verering (de feitelijke kern van het lemma) omvat de geschiedenis van de bedevaart en gaat (voor zover van toepassing) in op de hedendaagse situatie. Het vijfde en laatste onderdeel bevat een opgave van bronnen en literatuur, onderverdeeld in ongedrukte bronnen, gedrukte bronnen, alle relevante literatuur en het documentatiedossier en andere gegevens die bij het Meertens-Instituut kunnen worden in-

gezien. Deze wijze van verantwoording en de annotatie van de inleidingen doet het eerste deel van het lexicon op zichzelf staan en ondervangt het bezwaar dat pas in het derde deel een algemene literatuurlijst zal worden opgenomen. Op de lemma's volgt een tiental (ondersteunende) kaarten. Zeven bijlagen sluiten het omvangrijke naslagwerk af. Het betreft hierbij achtereenvolgens een lijst van opgenomen bedevaartplaatsen, een lijst van chronologisch geordende bedevaartplaatsen, een lijst van bedevaartplaatsen per provincie, een lijst van cultusobjecten, een calendarium van hoogtijdagen rond bedevaartplaatsen, een lijst van 'gediskwalificeerde' bedevaartplaatsen voor het gebied van het eerste deel en een lijst (met beknopte gegevens) van de auteurs die aan het eerste deel hebben meegewerkt.

Hoewel we te maken hebben met een bijzonder grondig naslagwerk, kan hier niet worden voorgedaan aan enkele punten van kritiek, ook al wekken de samenstellers van het lexicon met het vermelden van deze zwakke punten in hun inleidingen de indruk reeds vooraf begrip te willen kweken. Op de eerste plaats hebben de zo objectief mogelijk geformuleerde criteria voor de duiding van het begrip 'bedevaartplaats' niet kunnen voorkomen dat de grenzen tussen locaties die daartoe wel of niet gerekend kunnen worden niet altijd scherp zijn. Dientengevolge is de keuze voor het wel of niet opnemen van een locatie in het lexicon soms arbitrair. Zo behandelt het lemma over Fleringen (bij Tubbergen) samenkomsten bij een Kroezeboom zonder dat duidelijk wordt wat het cultusobject (derde criterium) precies is. Voor Holland kunnen met name vraagtekens geplaatst worden bij het lemma betreffende de Onze-Lieve-Vrouwe- of Ploechkapel te Dordrecht, waar niet alleen het exacte cultusobject onduidelijk is, maar ook de verering (tweede criterium) en de reisbeweging (vierde criterium) vaag blijven. Het lemma over het Heilig Bloed bij Haarlem is slechts gebaseerd op een enkele vermelding over een te Schoonhoven opgelegde bedevaart. De bijgevoegde illustratie toont een 'vermoedelijk' pelgrimsinsigne dat 'mogelijk' met het Haarlemse Heilig Bloed verbonden is. De twijfels van de auteur van het lemma zijn zo groot dat hij zichzelf afvraagt of hier wel sprake was van een actieve bedevaartplaats.

Het laatstgenoemde lemma is weinig meer dan een gestructureerde uitwerking van een halve zin in één archiefstuk en wijst daarmee op een ander bezwaar: de ongelijke omvang en uitwerking van de lemma's. Gedeeltelijk is dit te verklaren uit de

beperkte hoeveelheid bronnenmateriaal, waarbij de dorpen er over het algemeen slechter afkomen dan de steden. Daarnaast spelen echter ook verschillen in wetenschappelijke achtergrond van de auteurs, in diepgang van hun onderzoek en in ijver die zij aan de dag legden bij het schrijven van het lemma, een belangrijke rol. De samenstellers van het lexicon vermelden dat het streven naar perfectie de voltooiing van het naslagwerk naar een verre toekomst had doen verschuiven, maar twijfels blijven bestaan of ook binnen een niet te verre toekomst in een aantal lemma's niet substantieel meer haalbaar was geweest. In ieder geval doen zij die op basis van het lexicon verder onderzoek willen verrichten, er verstandig aan ook de op het Meertens-Instituut aangelegde dossiers in te zien.

Een derde kritiekpunt betreft de geografische afbakening van het lexicon tot het grondgebied van het huidige Nederland. Bedevaartplaatsen die in het verleden wel, maar door de wijziging van grenzen inmiddels niet meer binnen Nederlands territorium zijn gesitueerd, verdwijnen daarmee buiten het blikveld. Ook bedevaartplaatsen die ten tijde van de Reformatie direct over de grenzen van de Republiek tot bloei kwamen en in de religieuze leefwereld van Nederlanders tot de dag van vandaag nog een belangrijke rol spelen, vallen buiten het bereik van het lexicon. Magry en Caspers pleiten enigszins afstandelijk voor een gelijkwaardig lexicon van België of althans de grensregio's. Vooral dit laatste gebied kan het Meertens-Instituut echter toch ook met recht en reden tot zijn taakgebied rekenen. Alle bijlagen ten spijt zou tenslotte een register van plaats- en persoonsnamen geen overbodige luxe zijn geweest.

Deze kanttekeningen in aanmerking genomen, moet toch in de eerste plaats ongeremde waardering uitgesproken worden voor het resultaat dat het BiN-project met de uitgave van het eerste deel van het lexicon heeft behaald. Onbekende bedevaartplaatsen zijn voor het voetlicht gehaald, 'uitgestorven' bedevaartlocaties zijn aan de vergetelheid ontrukkt, de conjuncturele uitwerking van de Reformatie in de 16e eeuw en de katholieke herleving in de 19e eeuw zijn in vele lemma's zichtbaar gemaakt. De balans opmakend, wil ik de door de samenstellers beoogde wetenschappelijke 'inhaal-slag' met het bedevaartonderzoek als bijzonder geslaagd betitelen. De fraaie verzorging van de uitgave van het lexicon verdient bijzondere lof.

A.Ph.F. Wouters

'Het kinderspel behaagt ons wel'. Opgegraven speelgoed te Haarlem

Archeologisch Museum Haarlem
Grote Markt 18k
2011 RD Haarlem
woe t/m zo 13-17 uur

'Het kinderspel behaagt ons wel',
t/m 14 mei 1999; toegang gratis
informatie over rondleidingen, projecten en lezingen voor groepen en scholen: tel. 023-5313135 (afd. publieksdienst)

Het Archeologisch Museum Haarlem bevindt zich in de kelder van de Vleeshal aan de Grote Markt. De Vleeshal is in 1602 gebouwd door stadsbouwmeester Lieven de Key in Hollandse renaissancestijl. De kelder van het gebouw bleek een bij uitstek geschikte plaats voor de huisvesting van het Archeologisch Museum Haarlem: archeologen zitten immers het liefst ónder de grond.

In 1991 opende het museum zijn deuren. Het was toen het eerste museum in Nederland dat primair aan stadsarcheologie werd gewijd: archeologische vondsten komen in Nederland gewoonlijk in oudheidkamers terecht of vormen een deelcollectie binnen een museum. Het Archeologisch Museum Haarlem vervult derhalve een voorbeeldfunctie voor andere steden. Vooral bodemvondsten die zijn opgegraven in Haarlem of directe omgeving worden tentoongesteld. In het museum is bij de inrichting van de ruimte rekening gehouden met de verschillende wijzen waarop 'de archeologie' kan worden gepresenteerd.

Het Archeologisch Museum Haarlem, dat ressorteert onder het gemeentelijk Bureau Archeologie, drijft voornamelijk op de inzet van vrijwilligers.

Vaste opstelling

In de vaste opstelling wordt ondermeer de ontstaansgeschiedenis van Haarlem geïllustreerd aan de hand van archeologische vondsten, teksten en beeldmateriaal. In vogelvlucht wordt een overzicht van 4000 jaar geschiedenis gegeven. Verder is er aandacht voor Haarlemse pottenbakkersspecialisaties uit de 16e en 17e eeuw, *majolica* en *faience*, en zijn een aantal vitrines ingericht met bijzondere Haarlemse vondsten van allerlei materialen en uit verschillende perioden.

In het museum wordt het opgraven zelf ook belicht door middel van een reconstructie van een opgravingssterrein op ware grootte, voorzien van uitleg in woord en beeld. Er zijn muurresten

en waterputten, vloerniveau's, een beerput, een graf van een middeleeuwse monnik en een prehistorisch bodemprofiel. De 'opgraving' is voor educatieve medewerkers toegankelijk, zodat zij ter plaatse uitleg kunnen geven. Om de explicaties aanschouwelijker te maken zijn er 'bewegende delen' ingebouwd: een stuk 'vuil' aardewerk kan uit een beerput gehaald worden, een kloostermop ligt los, de schedel van een skelet kan worden gelicht en een plak zand met de schop afgeschaafd.

Overigens is in de kelder, waarin het museum nu is gehuisvest, ook écht gegraven. Om de ruimte voor het publiek toegankelijk te maken moest de keldervloer verlaagd worden. Hieronder werden in een afvalkuil houten najpes en borden, kannetjes van steengoed en een houten beeldje van een monnik uit de 13e eeuw gevonden.

Wisselende exposities

Het gemeentelijk Bureau Archeologie heeft ook als taak het lokale publiek te interesseren voor recent archeologisch onderzoek. In een vitrine worden vondsten uit zoiets voltooid opgravingen geëxposeerd onder het motto: 'gisteren opgegraven, vandaag in het museum'. Deze vitrine wordt enkele keren per jaar heringericht. Er is ook een vitrine waarin kinderen tijdelijk hun eigen 'bodemvondsten' mogen exposeren. Tweemaal per jaar organiseert het museum een wisseltonstelling over zeer uiteenlopende archeologische thema's. Soms staat een opgraving centraal, bijvoorbeeld die van het Huis ter Kleef in Haarlem of die van de Romeinse havenforten bij Velsen, dan weer een specifieke materiaalgroep, bijvoorbeeld hout, of een bijzondere vondstgroep, zoals tuinpotten.

Kinderspel

Momenteel is het knikkertijd in het Archeologisch Museum. Eeuwenoud speelgoed is bijeengebracht voor de tentoonstelling 'Het kinderspel behaagt ons wel'. De ruim 500 tentoongestelde voorwerpen zijn alle teruggevonden bij opgravingen en hebben de tand des tijds doorstaan: aandoenlijke met de hand gesneden poppen, porseleinen theepotjes, houten beesten, zoals een houten koe met oortjes, zilveren kannetjes en tinnen soldaatjes.

Verreweg de meeste voorwerpen komen uit Amsterdam. Bij het Waterlooplein alleen al zijn 106 beerputten opgegraven. Hieruit kwamen zeer veel interessante vondsten, waaronder speelgoed, tevoorschijn. Van elders in Amsterdam afkomstig

Afb. 1. Leren kindermasker, 20,5 x 15 cm, 14e/15e eeuw. Gevonden te Kampen. Foto Jos Fielmich.

is het speelgoed van Titus en Cornelia, de kinderen van Rembrandt. In 1997 is bij de uitbreiding van het Rembrandthuis een oude binnenplaats opgegraven. Bij een muur van de voormalige keuken werd een beerput gevonden, waarvan de vondsten te dateren zijn omstreeks het midden van de 17e eeuw. Deze voorwerpen hebben met vrij grote waarschijnlijkheid aan Rembrandt toebehoord. Zo is in de beerput onder andere ook een pot gevonden met resten van een witte substantie die bij nader onderzoek een mengsel bleek te zijn van krijt en lijm, door schilders gebruikt voor het gronden van panelen.

Op de tentoonstelling zijn ook voorwerpen uit diverse andere steden in Nederland te zien. Er is bijvoorbeeld een bijzonder leren kindermasker uit Kampen aanwezig. Uit Delft is een kinderswaardje in bruikleen gegeven en 'kloten' met loden kruizen zijn afkomstig uit Oudeschans. De oudste objecten op de tentoonstelling zijn de 12e-eeuwse schaakstukken uit Helmond. Voorts is er een kinderkollstokje uit Alkmaar en een opmerkelijk tuimelacrobaatje uit Groningen.

De tentoonstelling toont geen uitputtend over-

zicht van ál het opgegraven kinderspeelgoed in Nederland. Het speelgoed dateert uit de 12e tot en met de 19e eeuw; met de nadruk op de 16e, 17e en 18e eeuw. Op de tentoonstelling wordt vooral de grote diversiteit aan oud speelgoed voor het voetlicht gebracht. Er was speelgoed voor peuters, meisjes, jongens en voor volwassenen. Sommige speelgerei gebruikte men vooral binnenshuis, ander speelgoed was voor buiten. De voorwerpen zijn gemaakt van diverse materialen, variërend van been tot zilver. Het speelgoed kent allerlei vormen en doelen: miniatures van huisraad, kookgerei, meubilair en wapens, pionnen voor bordspellen, onderdelen van werp- en slagspellen, en attributen voor behendigheidsspelletjes zoals knikkeren en bikkelen.

Spelletjes en regels

De aard van de spelletjes en het daarbij behorende kattenkwaad is in de loop der eeuwen weinig veranderd. Sinds de Middeleeuwen kegelden en knikkerden kinderen en speelden zij met ballen, tollens, poppen en bootjes. Aan hun riemen droegen zij buidels waarin bikkels of koten werden be-

Afb. 2. Verzameling 17e/18e-eeuws speelgoed, gevonden bij opgravingen te Amsterdam. Foto Jos Fielmich.

waard. Een bikkel is een botje uit de achterpoot van een schaap en koten zijn de kootbeentjes van runderen of varkens. Deze waren gemakkelijk te krijgen zodat elk kind ermee kon spelen. Voor het kootspel zette men een aantal koten rechtop, die men vervolgens met een werpkoot probeerde om te gooien. Deze werpkoot was uitgeboord en gevuld met lood. Het spel kon het beste gespeeld worden op een glad oppervlak. Grafzerken in kerken waren hiervoor zeer geschikt. In het keurboek van Haarlem uit 1557 is te lezen 'dat geen kinderen opte kerkhoven van eenige goedshuysen ende deser stedehuysen en werpen met steenen off kooten in de glasen [...] opte boete van vijf stuyvers te verhalen opte ouders van de kinderen'. Op de tentoonstelling bevindt zich een aantal exemplaren van koten uit de 16e eeuw.

Voor andere spellen had men nogal de ruimte nodig. Schieten op vogels bijvoorbeeld, dat kon het beste in kloostertuinen. Het boogschieten was eigenlijk voorbehouden aan leden van het gilde, maar het werd graag door de jeugd nagevolgd. Uit 15e- en 16e-eeuwse keuren blijkt dat vele ruiten van kerken en kloosters bij het uitoefenen van deze praktijken gesneuveld zijn. Een boogje uit de tweede helft van de 14e eeuw maakt deel uit van de tentoonstelling.

Ook voor het klootschieten was ruimte vereist. Een kloot is een met lood gevulde houten bal.

Het schieten met kloten werd al in de vroege Middeleeuwen beoefend. Een groep spelers moest proberen om de kloot in zo weinig mogelijk worpen over een bepaalde afstand te gooien. In een stokje werd dan het aantal worpen van een bepaalde speler gekerfd. Het spel werd in de 15e eeuw in veel Hollandse steden verboden omdat het overlast veroorzaakte.

Dobbelen was ook al aan verboden onderhevig. Aan het einde van de 14e en gedurende de 15e eeuw was de bevolking van de Lage Landen zo fervent aan het dobbelen dat er vaak tot de laatste cent werd gespeeld. In sommige steden werden keuren uitgevaardigd die het vergokken van vee, vrouwen en kinderen verboden. In Haarlem werd het dobbelspel zelfs strafbaar gesteld. Wie binnen de stad of 'op ene mile nader stat' dobbelde, werd voor een maand verbannen, al kon hij zich ter 'beteringhe' aan de verbanning onttrekken door het leveren van 5000 stenen, waarschijnlijk voor het herstel van de stadsmuren.

'Poppegoet'

Welke spelletjes konden kinderen dan wel ongehinderd spelen? Meisjes vermaakten zich in alle rust met poppen. Op de tentoonstelling zijn vele oude poppen te zien. Ze dateren uit de 14e tot en met de 19e eeuw. Oorspronkelijk waren sommige poppen beschilderd. Vaak kregen ze kleren aan of

werden lapjes op het hout geplakt. De poppen werden ook wel 'docken' genoemd. Poppen van vóór 1600 zijn uiterst zeldzaam. Een 14e-eeuws exemplaar op de tentoonstelling, een stokpop afkomstig uit Utrecht, is hoogstwaarschijnlijk gebruikt voor een poppenkastspel of bij een religieuze processie.

Wat was er genoeglijker voor meisjes dan met poppen te spelen, thee met ze te drinken uit een poppenkopje of ze pap te voeren uit een tinnen papkommetje? De meisjes konden uiteraard ook uitgebreid voor hun 'kinderen' koken. Daartoe hadden zij de beschikking over kleine vergieten en schuimspanen, stoofpannen en kookpotjes. Voordat het eten werd opgediend, kon de poppenmoeder de tafel gezellig maken met kaarsjes in de kandelaars. Er werd gegeten van tinnen bordjes met tinnen lepeltjes en als je ouders welgesteld waren, dan had je misschien een zilveren miniatuur-kannetje om wijn uit te schenken. Op de tentoonstelling staat er één uit het midden van de 16e eeuw. Uiteraard moest na het eten alles weer schoongemaakt worden. Een borstelbak, een emmer, een teil en een zeepbakje van latoenkoper (een niet gegoten dun plaatje koper) zijn bij een Amsterdamse opgraving teruggevonden.

Over de functie van zulk miniatuurspeelgoed bestond lange tijd onzekerheid. Men heeft zich afgevraagd of de aardewerken exemplaren toon-exemplaren van pottenbakkers waren geweest. Er is echter niets bekend over een verkooppraktijk waarbij eerst kleine modellen werden getoond waarna een bestelling voor grotere exemplaren kon worden geplaatst. Wel is bekend dat potten en pannen uit voorraad gekocht konden worden. In dat laatste geval waren modellen overbodig. Bovendien waren de miniatuur-voorwerpen vaak niet secuur afgewerkt en dus niet zeer aantrekkelijk voor potentiële klanten. Andere hypothesen, namelijk dat het kleine voorwerpen uit de keuken waren of wellicht modellen voor handelaars, zijn eveneens ter zijde geschoven. Recent onderzoek wijst uit dat het speelgoed betrof. Het is immers bekend dat het miniatuur-aardewerk op de markt als zodanig werd verkocht. Bovendien schreef Jacob Cats een lang gedicht getiteld *Kinder-spel*, dat in 1618 werd gepubliceerd. Hierin beschreef hij een groot aantal gangbare kinderspelletjes.

Siet hoe de mensch sijn eygen aert
Oock in de kintshey openbaert!
Het meysje speelt met poppe-goet,
Het knechtje toont een hoger moet.

Het gedicht verscheen opnieuw in 1625 en werd voor die gelegenheid geïllustreerd door Experience Sillemans. Hoewel uit het gedicht niet blijkt hoe het poppengoed eruit zag, tekende Sillemans een grote hoeveelheid hiervan op zijn prent, waaronder kopjes, kommetjes, een klein vergiet en een vuurklok. Blijkbaar was dit het gebruikelijke speelgoed in die tijd.

'Oorlogstuig'

Ook jongens hadden speelgoed. Niet voor niets werd gezegd: 'het kooten is een zoet vermaak, voor jongens, maar geen meisjeszaak'. Sinds de late Middeleeuwen vonden jongens het interessant om met alle as de schutters door de stad te paraderen. Op tegels met kinderspelen uit die tijd staan zij afgebeeld: een ongeregeld groepje kinderen dat met veel misbaar en met grote stappen de volwassenen nadeed. Hellebaarden maakten het spel compleet. Niet alleen kon je met deze wapens steken en houwen, ze waren ook vaak rijk versierd. Drie 16e-eeuwse miniaturen van hellebaarden zijn op de tentoonstelling aanwezig. Dat ze mooi gevonden werden, bewijst misschien wel de leiste die bij een van de drie exemplaren geëxposeerd wordt. In de lei staat een tekening gekrast van een soldaat. Dit blijkt dezelfde man te zijn, als die bij wijze van versiering op de hellebaard is aangebracht. De voorwerpen zijn in hetzelfde vondstcomplex aan het Amsterdamse Waterlooplein opgegraven.

Op de tentoonstelling is nog meer klein wapentuig te zien: houten zwaarden, pijlen en bogen zijn op verschillende plaatsen in Nederland bij opgravingen teruggevonden. Vechten in het klein was populair, getuige miniaturen van rapieren, musketten en kanonnen. De jongens hadden speelgoed waarmee ze de krijgskunst van de volwassenen imiteerden. Het schieten met blaaspijpen en katapulten was natuurlijk streng verboden, maar dit schiettuig is wel teruggevonden. Op de tentoonstelling is een houten katapult uit Kampen uit het eind van de 15e eeuw aanwezig.

Winters vertier

Eén vitrine is gedeeltelijk gewijd aan het winters vertier. Prenten van ijsvermaak roepen onmiddellijk een verlangen op naar de winter. Kinderen konden over het ijs glijden met 'glissen' van bot of zwieren op metalen schaatsen met sierlijke krullen aan het uiteinde. Je kon je laten voortduwen in een arrenslede of jezelf met priksokken voortbewegen op een sleetje gemaakt van paar-

denkaken. Een fraai Eindhovens exemplaar van zo'n sleetje siert de tentoonstelling.

Schaatsen en sleeën: er is niets nieuws onder de zon. Tollen op het ijs komt vandaag de dag echter niet vaak meer voor. Voor de kinderen uit vroeger eeuwen waren de bevroren sloten en meren een uitkomst: ideale omstandigheden om een tol met een zweep te laten draaien.

Ook de kolvers waren blij met een weids, glad oppervlak. Het eerste kolfverslag dateert uit 1297 en beschrijft een wedstrijd in Loenen. Met een 'colf', een stok die aan de onderkant gebogen was, moest men een bal in zo min mogelijk slagen naar een bepaald doel slaan. Het kolven werd op straat gespeeld, met alle gevolgen van dien. De overlast die het spel veroorzaakte, de gebroken ruiten en de verwondingen aan hoofden, zorgden ervoor dat het al snel in de steden verboden werd. In een keur uit 1413 werd het spel verboden in de Nes in Amsterdam, maar getuige twee andere keuren van gelijke strekking uit 1545 en uit de 17e eeuw werd het spel in de stad hardnekkig voortgezet. Op het ijs was veel meer ruimte en kon naar hartelust gekolfd worden. Het was een populaire bezigheid, getuige een 17e-eeuws *Luyffel-schrijft* bij de Zeilpoort in Haarlem:

Hier maakt men kolven puik en eel
Kolt met plaasier, zonder krakkeel
Maakt een Pintjen of een Vaan;
Maar laat den Boer sijn Rapen staan.
Al is de winter kout en fel
Wij slaan den Bal al even wel.

Hoewel het kinderspel sinds de Middeleeuwen over het algemeen niet veel veranderd is, zijn er toch verschillende voorwerpen op de tentoonstelling te vinden die nu niet meer zo bekend zijn. Het gebruik van een 'snorrobot' of een 'zoem-schijf' is voor velen onbekend, evenals het doel van 'pinkelen' of 'timpen'. Wat deed een kind met een 'haal' of een 'hangtreeftje'? De antwoorden kunt u vinden in Haarlem, bij 'Het kinderspel behaagt ons wel'.

Literatuur: J. Botermans, N. Visser en T. Burrett, *Timpen, hinkelen & piereballen* (Houten 1991); N. Herweijer, *Speels goed uit eigen bodem van prehistorie tot 1600* (Deventer 1986); A. Willemsen, *'Kinder delijt', kinderspeelgoed tussen ca. 1100 en 1550* (Nijmegen 1998).

Tanja van der Zon
publieksdienst van het Archeologisch Museum
Haarlem